

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 4 (21)

2016
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

**ПІВДЕННОРУСЬКЕ
МІСТО
У СИСТЕМІ
МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ
КОНТАКТІВ**

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скифів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, разведки по истории археологии и архивные источники. Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published. This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець

Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідоцтво

про реєстрацію ЗМІ
КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbanenko@gmail.com

Затверджено до друку

Вченою радою
Інституту археології
НАН України
20.09.2016, протокол № 7.

Усі матеріали рецензовано

Рисунки:

авторські

Друкуються

в авторській редакції

Комп'ютерна верстка:

С.А. Горбаненко

Оформлення обкладинки:

А.В. Панікарський

Усі права застережено.

Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України
СКОРИЙ С. А. (головний редактор), доктор історичних наук, професор

ГОРБАНЕНКО С. А. (відповідальний секретар), кандидат історичних наук

ІВАКІН Г. Ю., член-кореспондент НАН України
КРИЖИЦЬКИЙ С. Д., член-кореспондент НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., доктор історичних наук, професор

ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, професор

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук

САМОЙЛОВА Т. Л., кандидат історичних наук

СОН Н. О., кандидат історичних наук

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2016

Підписано до друку 25.09.2016. Формат 60 × 84/8.

Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк.
арк. 16,5. Обл.-вид. арк. 19,5. Тираж 300 екз. Зам. №

Тираж віддруковано «Видавництво “Стародавній світ”»,
тел. (044) 599-34-43

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 3991 від 24.02.2002 р.

З М І С Т

Передмова

СТАТТІ

Моця О.П. «Ембріонний» етап формування давньоруських міст

Томашевський А.П. Коростенщина в Овруцькій волості

Возний І.П. Урбаністичні процеси на території Верхнього Попруття в X ст.

Сытый Ю.Н. Вопросы ранней истории Чернигова

Бібіков Д.В., Івакін В.Г., Оленіч А.М., Баранов В.І. Торгівля та обмін населення посаду давньоруського Вишгорода

Прищепя Б.А., Ткач В.В. Літописний Дубен і його сільська округа в X—XIII ст.

Студінський В.А. Торгівля та фінанси міст України у XIII—XVII століттях

Тимошенко В.І., Коваленко С.В. Етапи функціонування Малинського замку

Панишко С.Д. Матеріали до класифікації пізньосередньовічних укріплень традиції «Motte» на Волині

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Ієвлев М.М., Козловський А.О., Крижановський В.О. Садиба другої половини XI — початку XIII ст. на місці «Західного палацу» у «місті Володимира» в Києві

Петраускас А.В., Хададова М.В. Розкопки древлянського городища VIII ст. в м. Малині

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2016

C O N T E N T S

5 Foreword

ARTICLES

7 *Motsya O.P.* Embryonic Stage of Ancient Cities Formation

12 *Tomaszewski A.P.* Korosten Region in Ovruch Volost

18 *Vozny I.V.* Urban Processes in the Upper Popruttya in the 10th Century

27 *Sytyi Yu.M.* The Issues of Early Chernihiv History

34 *Bibikov D.V., Ivakin V.G., Olenich A.M., Baranov V.I.* Population and Trade of Pottery Quarter of Old Rus Vyshgorod

43 *Pryshchepa B.A., Tkach V.V.* Annalistic Duben and its Area in the 10th—13th Centuries

52 *Studynsky V.A.* Trade and Finance of Cities of Ukraine in 13th—17th Centuries

57 *Tymoshenko V.I., Kovalenko S.V.* The Stages of Functioning of Malyn Castle

61 *Panyshko S.D.* Materials for Classification of the Late Medieval Fortification Tradition «Motte» in Volyn

PUBLICATIONS of ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

71 *Iyevlev M.M., Kozlovskyi A.O., Kryzhanovskyi V.O.* Manor of the 2nd Half of the 11th — the Beginning of the 13th Centuries at the «West Palace» Area in the «Volodymyr Town» of Kyiv

88 *Petrauskas A.V., Hadadova M.V.* Excavations of the Drevlyany Hillfort in Malyn

ІСТОРІЯ НАУКИ

Непом'ящих В.Ю. Вивчення та датування культурних нашарувань Білгорода Київського

Павленко С.В. Дослідження Малинського городища у 40-х роках XX століття

Демидко С.Ю. Археологічні мікрорегіони «Ізяславля»-Ізяслава та «Ізяславля»-Городища

Тарабукін О.О. Давньоруські старожитності Східної Волині у матеріалах досліджень та в експозиції археологічного відділу Волинського Центрального Науково-Дослідного музею (1919—1931 рр.)

АРХЕОЛОГІЯ і ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Прищепя Б.А., Войтюк О.П., Горбаненко С.А. Пересопниця 2015: комплексні дослідження поселення кінця I тис. н. е. в урочищі Пастівник

Наші автори

Список скорочень

HISTORY of SCIENSE

93 *Nepomyaschikh V.Yu.* Study and Dating of Cultural Layers of Belgorod Kievan

103 *Pavlenko S.V.* Investigations on a Territory of Malyn Hilltop Fortified Settlement in 40th Years of 20th Century

111 *Demydko S.Yu.* Archaeological Microregions of «Iz'iaslav»-Iz'iaslav and «Iz'iaslav»-Horodyshe

117 *Tarabukin A.A.* Old Russian Antiquities of East Volyn in Materials of Researches and in Display of Archaeological Department of Volyn Central Research Museum (1919—1931)

ARCHAEOLOGY and NATURAL SCIENCES

129 *Pryshchepa B.A., Vojt'uk O.P., Gorbanenko S.A.* Pere-sopnytsya 2015: complex researches of the settlement of the end of 1st thousand AD. in the tract Pastivnyk

139 **Our authors**

141 **List of abbreviations**

ПЕРЕДМОВА

ПІВДЕННОРУСЬКЕ МІСТО У СИСТЕМІ МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ КОНТАКТІВ

Збірник присвячено вивченню формування міста південноруських земель в системі між цивілізаційних контактів.

Започаткована у 2004 р. серія наукових видань з міської тематики налічує на сьогодні вже чотири видання. Важливі питання генезису міста, атрибуції археологічних комплексів оборонних споруд, планіграфії внутрішньої забудови та інші знаходили своє висвітлення в роботах вітчизняних та зарубіжних спеціалістів з міської тематики. У запропонованих на розгляд читача роботах висвітлено торгівельні, економічні та культурні зв'язки південноруських міст з країнами Балтії, Причорномор'я, Східної та Центральної Європи.

*З повагою,
Андрій ПЕТРАУСКАС*

УДК: 904.4(477)“653”

О. П. Моця

«ЕМБРІОННИЙ» ЕТАП ФОРМУВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ МІСТ

Процес становлення міста можна вважати найбільш ґрунтовним моментом формування Київської Русі. Саме із ним та на його базі розвивається давньоруська держава. Стаття присвячується розгляду питання генезису давньоруського міста.

Ключові слова: місто, округа, генезис, держава.

Сам процес становлення урбаністичних центрів на Русі має вже досить тривалу історію дослідження і нині вийшов на новий якісний рівень у отриманні та інтерпретації результатів проведеної роботи та відповідної постановки нових нагальних проблем [Моця, 2014, с. 53—57]. Нині, зокрема, вдалося визначити хронологію формування та розвитку міст у даному європейському регіоні, а закінчення першого етапу у цьому процесі віднесено у часовому вимірі до початку XI ст. Якраз його й можливо називати «протоміським» або ж «ембріонним».

Передумови до появи «справжніх» міст на землях Київської Русі виникали у межах кінцевої фази доби родо-племінного ладу, коли постала родова аристократія та інститут військових вождів, з'явилися племінні й міжплемінні центри де у вигляді суспільних внесків й військових здобутків накопичувався додатковий продукт. На їх основі виникають протоміські поселення, в економіці котрих важливе місце посіли спеціалізоване ремесло та торгівля, а серед жителів перебував і військово-феодалний елемент. Скінчився цей період інтенсивного розвитку феодалізму та державотворчості у середовищі східних слов'ян появою перших ранньоміських центрів, котрі за соціально-еко-

номічною суттю й багатофункціональністю вже наближалися до рівня розвинутих міст.

Змінилася й сама основна формула у визначенні таких осередків життєдіяльності тогочасного суспільства: замість достатньо жорсткого й безапеляційного формулювання «місто — центр ремесла і торгівлі» з'явилася характеристика, що «давньоруським містом слід вважати постійний населений пункт, у якому, із обширною сільською округою-волостю, концентрувалася, перероблялася й перерозподілялася більша частина виробленого там додаткового продукту» [Куза, 1985, с. 52].

Нині вже існує й ще більш детальна хронологія у періодизації процесу формування мережі ранньоміських поселень та освоєння сільських територій, коли на протязі відносно коротких періодів відбувалася кристалізація нових осередків, а також трансформація уже у цілому сформованих поселенських структур, що якісно змінювало як культурний ландшафт, так і саму історичну карту.

Перший період (кінець IX — перша чверть X ст.) став часом становлення та зростання найбільш крупних ранньоміських поселень у центрі, на півдні та півночі Русі: виникнення Гньоздова під Смоленськом та Чернігова, реорганізації поселення на Київських горах й початкового освоєння території київського Подолу, розширення території Рюрикового городища на Волхові й Пскові (з нашої точки зору до цього списку слід включити також Іскоростень на р. Уж). До цього ж часу відноситься і виникнення міст децю нижчого статусу (Вишгород, Любеч, Сновськ), а також торговельно-ремісничих поселень різного рангу (Шестовиця й Виползів на Десні та ін.), припинення існування окремих адміністративних центрів на водних

шляхах, котрі виникли ще раніше (наприклад Супрути на Оці). Більшість цих подій можуть бути віднесені до епохи «Віщого» Олега.

Часом найбільш інтенсивного зростання сітки міських та сільських поселень, розширення забудови у раніш заснованих містах та загального економічного підйому слід вважати другу половину X ст. Це період розквіту Гньоздова, Шестовиці, Тімерьово та ряду інших торговельно-ремісничих поселень, локальних центрів й «гнізд» селищ. Характер датуючих матеріалів не завжди дозволяє встановити час виникнення міст та інших поселень всередині даного хронологічного інтервалу із точністю до кількох десятиліть. Але все ж можливо виділити дві хронологічні «планки», коли інтенсивність формування нових пунктів й розширення забудови була особливо високою.

Один із таких рубежів — середина X ст., 940—960-ті роки. У багатьох випадках поява нових поселень траплялася за розоренням чи припиненням існування старих центрів. Зокрема це прослідковується за матеріалами Іскоростеня. Очевидно, вони прямо чи опосередковано відображають радикальний характер перебудови управління збирання данини у середині X ст., складні конфлікти й драматичні події за часів князювання Ольги.

Так само насиченими містобудівельною діяльністю, розбудовою нових поселень, будівництвом та адміністративними перетвореннями були останні десятиліття X ст. Розширення будівництва й створення нових оборонних споруд в епоху Володимира Святославича проходить у багатьох містах, але документовано археологічними матеріалами у різній мірі. Найбільш масштабна реорганізація міської планувальної структури зафіксована у Києві, де спочатку зводяться нові оборонні земляні споруди, а потім проводиться повне перепланування міста на верхньому плато, що супроводжувалося нівелюванням курганного могильника і спорудженням монументального міського собору — Десятинної церкви.

Важливі перетворення проходять і у Великому Новгороді: адміністративний центр переноситься із Рюрикового городища на місце сучасного міста та подальшого формування трьох кінців. Найдавніший культурний шар, що був виявлений на площі нового суспільного центра — новгородського Дитинця — датується останньою чвертю X ст.

Відбуваються важливі містотворчі процеси і у інших місцевостях. Зокрема укріплення південних форпостів, із залученням «лучших мужів», фіксується у нових градах по Десні, Трубежу, Остру, Сулі та Стугні, як про це повідомляє літопис під 988 р. Але одночасно припиняється активна фаза функціонування багатьох вищезгаданих пунктів на міжнародних торговельних магістралях, котрі відігравали помітну роль у формуванні соціальної еліти

й становлення владних структур у IX—X ст. (Гньоздово, Рюрикове городище, Шестовиця, Сарське городище, Тімерьово, Крутик). Занепад таких поселень нині інтерпретується як свідчення реорганізації системи управління й контролю над торговельними шляхами в умовах укріплення князівської влади, як результат витіснення старих центрів, котрі були орієнтовані на зовнішні зв'язки, новими, більш тісно пов'язаними із сільськими територіями й місцевим економічним життям, або ж як відображення змін торговельної кон'юнктури. Хоча ні одне із таких пояснень не розкриває конкретні механізми руйнування їх економічної основи. Нові дослідження показують, що торговельно-ремісничі поселення, про які йшла мова вище, у дійсності являли собою центри різного статусу, котрі помітно відрізнялися за своїм соціальним обличчям та й економічним базисом. Тож слід погодитися із думкою, що їхній занепад повинен розглядатися як прояв загального ритму соціально-економічних трансформацій, пов'язаних із розвитком міст. Із появою нової інформації стає очевидним, що таке згасання у цілому зайняло достатньо тривалий період, котрий закінчився у перші десятиліття XI ст. [Русь ..., 2012, с. 458—459].

Вищенаведену періодизацію процесу містоутворення на першому етапі становлення Київської Русі слід сприйняти позитивно. Вона цілком вкладається у рамки хронологічних блоків, котрі можливо виділити під час розгляду основної схеми формування території давньоруської держави. Нагадаємо, що у відношенні до розглянутої історичної доби можливо виокремити часи князювання Аскольда, Діра та Олега (перші десятиліття IX ст. — 912 pp.); часи князювання Ігоря, Ольги, Святослава (912—972 pp.); часи князювання Володимира та Ярослава (980—1054 pp.). Тоді ж були сформовані й основні державотворчі осередки, де і зафіксовані основні протоміста (спочатку), а потім вже і «справжні» міста. Мова може йти про «Руську землю» у Середньому Подніпров'ї, дулібсько-волинський регіон у басейні Західного Бугу, «Зовнішню Русь» у районі Волхова, полоцький — в районі р. Полота та Західної Двіни та північно-східний осередок на Верхній Волзі [Моця, 2007, с. 12].

У запропонованому напрямі досліджень археологія займає передові позиції, що пояснюється як накопиченням нової відповідної інформації, так і відносно нечисленними писемними даними із даної теми. Тож якраз вивчення й інтерпретація залишків матеріальної культури дає можливість дати попереднє визначення поняттю «розвинуте давньоруське місто», виділити стадії у зміні просторових, матеріальних та інших характеристик, а також пояснити (самостійно чи разом із іншими дисциплінами) вибір місця розташування таких

населених пунктів. Але чи можливо нині за допомогою археологічних методів вловити сам момент (у його предметно-часовому вираженні) перетворення поселення у місто із тим же переконанням, скажімо, з яким археолог відрізняє сировину, заготовку чи вже виготовлену річ? Мабуть давно вже слід було би визначити, що проєкція на археологічні знахідки таких понять як «ембріон міста», «протомісто», «раннє місто» та інші поки ще не знаходить задовільної відповідності. Можливо це так складається тому, що самі ці поняття досить розпливчаті. Але також можливо, що біда не у самій відсутності або ж слабкості такої відповідності, а у самому бажанні її знайти за рахунок розробки власне археологічної ієрархії поселенських структур [Булкін, Седых, 2010, с. 111].

Але не слід впадати у песимізм, а враховувати наступну важливу деталь цього наукового дослідження: «При видимом или кажущемся обилии материала важно правильно поставить исследовательскую задачу, определить возможности и ход решений. Считается, что сделать это не так уж сложно. Однако преамбула к постановке задачи требует самоопределения исследователя, будет ли он стремиться к результату, используя, прежде всего, преимущества археологического источника, или в самом начале готов вступить в кооперацию с заинтересованными специалистами смежных дисциплин. Интересно, что «поверхность» такой формулировки воспринимается одинаково с двух прямо противоположных позиций — эмоциональной и практической: она вызывает закономерное недоумение, поскольку весь предшествующий и традиционный опыт изучения города декларирует неотделимость археологических источников от письменной истории и социально-экономических явлений; она же риторична, поскольку наиболее эффективный современный опыт междисциплинарного исследования предполагает обязательный этап разделенного анализа самобытных источников. Грань между обеими позициями может показаться зыбкой и обычно незаметно переступается» [Булкін, Седых, 2010, с. 104].

Перейдемо тепер до ще одного важливого аспекту, пов'язаного вже із географічним фактором. Мова йде про таку історичну категорію як «місцезорозвиття» про яку говорив ще Г. Вернадський:

«Під місцезорозвиттям людських спільнот ми розуміємо певне географічне середовище, котре накладає печатку своїх особливостей на людське спілкування, яке розвивається у цьому середовищі.

Соціально-історичне середовище й географічна обстановка зливаються у певне єдине ціле, взаємно впливаючи один на одного. У різні історичні періоди і за різних рівнів культури людських спільнот різна сукупність соціально-історичних й географічних ознак створюють

різні місцезорозвиття у межах однієї й тієї ж географічної території» [Вернадський, 2000, с. 25].

У нашому випадку мова йде про поліську зону розселення східних слов'ян, де в основному й формувалися протоміські або ж міські центри, але де конкретні географічні особливості суттєво впливали на ці процеси: якщо на півночі зона розселення «впиралася» в межі тундри та холодних морів, то на протилежному кінці східнослов'янської ойкумени вона охоплювала багатий і вигідний для розвитку сільського господарства Лісостеп. Тому й сформувалися два історико-культурні ареали, котрі відрізнялися за своїми природними особливостями, господарськими та побутовими традиціями, із різними напрямками зовнішніх зв'язків, орієнтованих, у першому випадку, на Балтію, а у другому — на Причорномор'я. Знаменитий шлях по Дніпру і Ловаті, «із варяг у греки», являвся важливим, але не єдиним каналом взаємовідносин між південноруськими й північноруськими землями. Це призвело до значних відмінностей у соціально-економічній сфері та відмирання на півдні такої поселенської структури як погост, коли додатковий продукт передавався від його виробника безпосередньо до місця концентрації феодалної влади — у місто або замок [Русь ..., 2002, с. 67].

Окрім того, географічні відмінності наклали свій відбиток і на містоутворювальний процес, що призвело до нової певної дискусії з цього приводу.

З одного боку, Є.М. Носов певною мірою зайнявся реабілітацією торговельної теорії В. Ключевського у відношенні самої схеми появи найдавніших міст на Русі:

«Постепенно становилось ясно, что древнейшие города на территории Древней Руси отнюдь не обязательно вырастают исключительно как центры сельскохозяйственных округ и феодального властвования. Города возникали на отличающейся основе, огромную роль играла внешняя торговля и, наконец, образование некоторых городских центров происходило до сложения их сельскохозяйственных округ. Город порой формировал такую округу «для себя» и вокруг себя. Такой путь не являлся чем-то исключительным для Руси, а был характерен для возникновения городских поселений на скандинавских и западославянских землях. Подобная «перестройка» в понимании основы древнейших городов шла в русле переоценки понимания раннего феодализма...

Признание пути становления города через торговые средоточия означало частичную «реабилитацию» взглядов В.О. Ключевского, ведь «вооруженный торговый город» в его построениях — это ни что иное, как поселение, не связанное напрямую с племенными структурами и на новой основе стягивающие близлежащие территории...

Появление городских поселений обычно рассматривается под углом зрения поиска общих закономерностей для всей территории Руси и меньше внимания уделяется выявлению особенностей этого процесса в отдельных частях огромной страны. Вместе с тем, сложение государственной территории на юге и на севере Руси, а также становление городов, как опорных центров новых общественных и экономических отношений и связей, несомненно, с одной стороны, подчинялись общим закономерностям развития восточнославянского общества, но, с другой стороны, имели немало специфических черт.

Возникновению первых городов в Среднем Поднепровье — центре Южной Руси, предшествовал определенный период стабильности в развитии славянского общества. Он начался, по крайней мере, в середине I тыс. н. э. В славянском обществе шел интенсивный процесс социальной дифференциации, кристаллизации новых общественных связей и структур, развивалось ремесло и торговля. Уже для VI—VII вв. можно говорить о появлении славянских «градов» как, прежде всего, административно-политических центров племен. Часть «градов» в дальнейшем переросла в города. Однако, широкий процесс образования городов как нового типа поселений начался позже — в VIII—IX вв. Они вырастали в плотно освоенных земледельческих районах как центры обширных округ, приобретая шаг за шагом административное, ремесленное и торговое значение.

На севере Руси наблюдается отчасти иная картина. Ее географическое размещение на окраине славянского мира, откуда открывались выходы к торговым центрам Балтики и на богатые пушниной просторы Севера и Северо-востока, ключевое расположение на перекрестке важнейших междугородных путей Восточной Европы, невысокое, в сравнении с Южной Русью, плодородие почв, при густой заселенности и широкой заболоченности, определили характер сельского расселения и особенности формирования городов. Время становления последних оказывается здесь чрезвычайно близким началу самого славянского расселения, и даже порой города основывались непосредственно в процессе освоения новых территорий. Тем самым они рождались преимущественно не постепенно, как главные поселения сельских районов, а одновременно с ними» [Носов, 2008, с. 138, 140—141].

На це йому досить аргументовано відповів П.П. Толочко у одній із своїх праць:

«Теоретически можно согласиться с утверждением Е.Н. Носова, что «древнейшие города на территории Руси не обязательно вырастают исключительно как средоточия сельскохозяйственных округ и феодального властвования, но и как центры внешней торговли. Вот только подтвердить его конкретными примерами

очень трудно. Так называемые «торгово-ремесленные поселения», которые будто бы демонстрируют «пути становления города через торговые средоточия» в действительности не столько подтверждают этот вывод, сколько опровергают. Мы знаем все эти немногочисленные средоточия, находящиеся на важнейших торговых магистралях — Волхове, Днепре, Десне, Волге. Это Ладога, Городище под Новгородом, Гнездово, Тимерево, Сарское и Михайловское городища, Шестовицы, и ни одно из них (исключая Ладогу, подвергнувшуюся окняжению и ставшую центром феодального властвования) так и не перешло из стадии предгородского поселения в городское. К концу X — началу XI в. все они приходят в упадок и сходят с исторической арены.

Е.Н. Носов полагает, что вывод о тупиковости торгово-ремесленного пути образования древнерусских городов «неожидан» и «противоречив». «Получается, что путь образования города через торгово-ремесленные поселения на Руси все же был, — замечает он, — однако такой путь П.П. Толочко называет «тупиковым». Но что же делать, если в реальной жизни было именно так. И неожиданного здесь ничего нет. История знает множество примеров, когда то или иное явление угасало, не обретя полного своего развития. Нередко на таких тупиковых путях оказывались целые общества, что уже говорить о каких-то там торговых поселениях.

Чем была обусловлена эта тупиковость? Прежде всего и главным образом тем, что торгово-ремесленные поселения, как я уже об этом писал, были вызваны к жизни не внутренним социально-экономическим развитием восточнославянского общества, но внешними факторами, необычайно бурным развитием трансевропейских торговых связей. Дальняя торговля была необходима не столько тем регионам, в которых возникали ее опорные центры, сколько им самим. Чтобы убедиться в этом, достаточно проанализировать местонахождение импортов на восточнославянских землях в конце X — начале XI вв. Если не абсолютное, то подавляющее их большинство обнаруживается именно на этих поселениях. Широкого распространения они не имели даже в близлежащих поселениях...

В развитое древнерусское время города Северной и Северо-Восточной Руси практически не отличались от южнорусских. Представляли собой центры больших или меньших сельскохозяйственных округ, являлись средоточиями административно-политического управления, а также своеобразными коллективными замками для земледельческой знати. Конечно, в них развивались торговля и ремесло, но не они определяли их социально-экономическую сущность» [Толочко, 2010, с. 90].

У даному випадку ми маємо ще одного прибічника формули, що середньовічне

східнослов'янське місто являлося, в першу чергу, не «центром ремесла і торгівлі», а «центром концентрації, переробки та перерозподілу додаткового продукту» (не слід забувати що феодальне суспільство — це в першу чергу аграрне суспільство). І така позиція не являється дивною — адже А.В. Куза і П.П. Толочко практично одночасно прийшли до аналогічних висновків у даному питанні.

Вище охарактеризована дискусія ще раз підтверджує думку, що урбаністична тематика ще не вичерпана до кінця і вимагає подальшої розробки. Зокрема, у даному випадку, слід звернути увагу на той факт, що багато із ранніх міст, як і протоміських центрів, виникли якраз на півдні поліської зони розселення східних слов'ян або ж у екотоні — географічної контактної зони із лісостеповими територіями. Звичайно, існують і інші проблемні позиції, котрі вимагають подальшого вивчення.

Булкин В.А., Седых В.Н. «Что город, то норв; что деревня то обычай»? Археологический комментарий к проблеме формирования городских центров Древней Руси // Диалог культур и народов средневековой Европы. — СПб., 2010. — С. 103—112.

Вернадский Г.В. Начертание русской истории. — СПб., 2000. — 320 с.

Куза А.В. Древнерусские города // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 51—66.

Моця О.П. Південна «Руська земля». — К., 2007. — 264 с.

Моця О.П. Міста Південної Русі: деякі теоретичні проблеми досліджень // Археологія. — 2014. — № 3. — С. 53—57.

Носов Е.Н. На путях становления городов Древней Руси // Дьнеслово. — К., 2008. — С. 133—146.

Русь в IX—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. — М., 2002. — 406 с.

Русь в IX—X веках. Археологическая панорама. — Москва; Волога, 2012. — 469 с.

Толочко П.П. Еще раз о проблеме становления древнерусских городов // Диалог культур и народов средневековой Европы. — СПб., 2010. — С. 86—90.

А. П. М о ц я

«ЭМБРИОННЫЙ» ЭТАП ФОРМИРОВАНИЯ ДРЕВНЕРУССКИХ ГОРОДОВ

Развитие города для древнерусского государства играло основополагающую роль. Большинство современных исследователей, как и сам автор связывают наиболее важные этапы развития города с формированием государства. Для северных и южных регионов Киевской Руси выделяются определенные специфические особенности развития. Главной чертой присущей южнорусскому городу можно считать то, что оно не было «центром ремесла и торговли», а «центром концентрации, переработки и перераспределение добавочного продукта».

К л ю ч е в ы е с л о в а: город, округа, генезис, государство.

О. Р. М о т с я

EMBRYONIC STAGE OF ANCIENT CITIES FORMATION

The development of the city played a fundamental role in the ancient state. Most of the researchers associate most important stages of development of the city with the formation of the state. For the northern and southern regions of Kyiv Rus' they highlight certain specific features of the development. The main characteristic feature of the southern city is the fact that it was not «craft and trade center» but «center of concentration, processing and re-distribution of the surplus product».

К е у w o r d s: city, suburb, genesis, state.

Одержано 15.08.2016

А. П. Томашевський

КОРОСТЕНЩИНА В ОВРУЦЬКІЙ ВОЛОСТІ

Стаття присвячена результатам дослідження давньоруських пам'яток Коростенського регіону на р. Уж як складової Овруцької волості. Розглядаються питання історії дослідження, досягнутого ступеню археологічної вивченості, хронологічного і просторового розвитку системи заселення Коростеничини, історико-географічні особливості регіону.

К л ю ч о в і с л о в а: Овруцька волость, Коростенський регіон, давньоруський, р. Уж, просторовий розвиток, система заселення, населені пункти.

Давньоруська Овруцька волость, найдавніша зі згаданих в літописі волостей, обіймала площу близько 19000 км². Сучасне зведене порівняльне геоінформаційне картографування меж давньоруської Овруцької волості і середньовічного Овруцького повіту, здійснене за матеріалами, даними та картами (різних проєкцій та ступеню деталізації) П. Клепатського, О. Яблоновського, М. Крикуна, Ю. Лози показувало досить широкий діапазон коливання розмірів площ даного утворення від 15500 до 22300 км².

Коростень з округою у басейні р. Уж, колишній центральний столичний регіон підкореного древлянського племінного князіння, ввійшов до складу утвореної Києвом Овруцької волості. За площею цей регіон склав приблизно одну шосту всієї території Овруцької волості. Коростенщина на середній течії р. Уж з прилеглими регіонами вписана нами в прямокутну геометричну картографічну дослідницьку рамку, що охоплює регіон площею 2905 км². В цю просторову рамку розмірами 65 × 44 км практично повністю потрапляє сучасний коростенський район (крім смужки на півдні), значна частина Лугинського р-ну, краї Народицького та Малинського р-нів.

© А.П. ТОМАШЕВСЬКИЙ, 2016

Історія археологічного вивчення давньоруських пам'яток регіону. Аматорський краєзнавчий інтерес до археологічних об'єктів виникає на Житомирщині вже у XVIII ст. Відомо, що у 1763 р. поміщиця с. Немирівка на Коростенщині провела розкопки кургану, в якому згідно місцевих переказів було поховано київського князя Ігоря.

1823 р. датується «План городища древняго Коростеня и окрестности онаго. Снимал инструментально квартирмейстерской части капитан Стих» (масштабу в 1 англ. дюймі 100 сажнів). Дуже імовірно, що цей документ, який зберігається в картографічному відділі НБУ, є першим відомим на нашій території спеціально створеним історико-археологічним планом, на якому свідомо, точно і досить детально були нанесені всі відомі вже тоді 4 городища, декілька курганних груп та численні окремі кургани давньоруської доби на території сьогоденного Коростеня.

Перша археологічна карта регіону була створена професором Д.Я. Самокавасовим на підставі аналізу матеріалів, отриманих в результаті анкетування 1873 р. і надрукована 1888 року в Санкт-Петербурзі «Сборникъ топографическихъ сведений о курганах и городищах въ России. Волынская губернія». Рукописний текст супроводжувався «Картой археологическихъ древностей Волынской губерніи: нанесение памятниковъ древности произведено в 1887 г. в Волынской Губернской Чертежной / землемер. Иванов. — 1 : 420000; [Житомир]: [Б. и.]. У цій археологічній карті для Іскоростської волості є дані про два городища в 0,5 верстах від містечка Іскорості в бік с. Пашин 30 та 120 сажнів в окружності по обидва береги Вужа та 300 курганів «близ м. Искорости, по почтовой дороге в

г. Овруч; при дорозі в с. Ходаки и при д.д. Домолочи и Дорошичах».

Археологічна карта Волинської губернії, створена професором В.Б. Антоновичем і надрукована у 1900 р., кількісно і якісно принципово відрізнялася від уже згаданого вище зведення пам'яток археології проф. Самоквасова. Для обраної нами картографічної рамки Коростенщини Археологічна карта Волинської губернії містить інформацію про 24 давньоруські пам'ятки. З них три городища (два — Коростень та одне — Ушомир) та 21 курганий могильник (імовірно X—XIII ст.) з приблизно 850 курганами в них [Антонович, 1900, с. 11—13]. Тут вперше була означена географія розповсюдження давньоруських пам'яток в околицях сс. Баскаки, Білка, Рясно, Ходаки, Шатрище, Татарновичі, Берестовець, Беги, Барди, Іскорость, Дорошичі — Купище, Домолоч, Холосно, Ковалі, Вязівка, Васьковичі, Стремигород, Шерпні, Хотинівка, Новаки, Зубівщина.

На початку і в перших десятиліттях XX ст. в регіоні плідно працювали В.В. Хвойко та С.С. Гамченко. Окремий етап у археологічному вивченні Коростенщини пов'язаний з діяльністю Ф.А. Козубовського, який переніс до Коростеня Овруцький археологічний музей і створив на його базі Коростенський округовий музей. Цей заклад і досі успішно виконує функцію просвітної і наукової історико-археологічного центру не тільки власне цього регіону, а, фактично, й всієї Житомирщини. У 1920—1930-і рр. Ф.А. Козубовський та Ф.Т. Мовчанівський провели практично перші наукові і рятувальні археологічні розкопки коростенських городищ. На жаль, документація та матеріали цих важливих робіт збереглися дуже фрагментарно. В середині XX ст. в регіоні працювали П.М. Третьяков, В.К. Гончаров та інші дослідники. Певний підсумок досліджень археологічних досліджень власне території сучасного Коростеня склав І.М. Самойловський у статті «Стародавній Коростень», надрукованій у 1970 р. [Самойловський, 1970, с. 190—200].

Надзвичайно вагомий внесок у дослідження Коростенщини і басейну р. Уж внесла московська дослідниця І.П. Русанова, яка провела тут кілька річних розвідок. Ірина Петрівна Русанова, вивчивши попередньо поховальні пам'ятки кінця I — початку II тис. н. е. племенних князів полян і древлян зрозуміла, що саме на Житомирщині (північній та середній) варто шукати найдавніші слов'янські старожитності доби розквіту та занепаду племенного періоду та пам'ятки епохи становлення давньоруської культури і державності. Організовані нею розвідки в 1958, 1959, 1962 та 1973 рр. охопили обидва береги Ужа та його допливи. Відштовхуючись від даних Археологічної карти Волинської губернії В.Б. Антоновича дослідниця обстежувала вже відомі раніше та наполегливо шукала нові слов'янські старожитності

третьої й останньої чвертей I тис. н. е., давньоруські та середньовічні пам'ятки. Деякі місцевості Коростенщини вона відвідала кілька разів протягом кількох років та в різні пори року. Декілька селищ та могильників вона досліджувала розкопками. У 1970-і рр. розвідки городищ басейну р. Ужа проводив М.П. Кучера. За часів незалежності дослідження на північній Житомирщині вела експедиція під керівництвом Б.А. Звіздецького, яку після його передчасної смерті очолював А.В. Петраускас. Багато років плідну науково-дослідну та охоронну діяльність веде завідувач Коростенського музею В.І. Польгуй. Поеднуючи участь в експедиціях ІА НАН України з власними польовими дослідженнями, Володимир Іванович створив цікаву, змістовну, науково обґрунтовану та виразну експозицію та виставки, які презентують унікальну давню історію та старожитності Коростенщини.

Із 1996 р. почалася діяльність Овруцької експедиції ІА НАН України, очолюваної А.П. Томашевським. Завданням цієї багаторічної комплексної експедиції було детальне польове дослідження літописної Овруцької волості, її історико-археологічної та палеоекологічної спадщини. Із 2000 р. до роботи в Овруцькому проєкті та відповідній експедиції приєднався С.В. Павленко, який очолює її з 2009 р. Із середини 2000-х рр. ця експедиція (Овруцька або Східноволинська (далі — СВЕ)) проводила багаторічні розвідки за програмою Житомирського обласного Зводу пам'яток історії та культури, аж до припинення дії та закриття зазначеної обласної програми у 2014 р.

Можна констатувати, що найбільший вклад у дослідження пам'яток Коростенщини слов'яно-руського періоду внесли В.Б. Антонович, С.С. Гамченко, І.П. Русанова, М.П. Кучера, Б.А. Звіздецький, А.В. Петраускас, А.П. Томашевський та С.В. Павленко.

Ступінь археологічного вивчення давньоруської Коростенщини. Цікаво і показово простежити, як поступово, разом з розвитком історії та способів польових досліджень і зростанням ступеню археологічної дослідженості регіону збільшувалася кількість відомих і облікованих давньоруських пам'яток.

Для порівняння ми обрали три часових зрізи, кожен з яких відображає досягнення польових досліджень певних попередніх періодів та результати їх осмислення та узагальнення. Порівняння отриманої динаміки дозволяє оцінити відповідні суттєві кількісно-якісні зрушення методологічного та методичного характеру у процесі виявлення, фіксації та аналізу давньоруських пам'яток Коростенського регіону.

Отже, перший зріз, 1900 р., — це дані Археологічної карти Волинської губернії В.Б. Антоновича, першого справжнього наукового систематичного зведення всіх наявних тоді даних про 24 пам'ятки археології.

Другий зріз, 1992 р., — це результати сукупного накопиченого знання про всі відомі на той момент давньоруські пам'ятки. У цей час було закінчено підготовку Словника по пам'ятках до обласного Зводу пам'яток історії та культури і сформовано базу даних для нашої дисертації, присвяченої системі заселення, господарству та екології Східної Волині V—XIII ст. н. е. До реєстру (43 позиції) ввійшли всі вірогідні пам'ятки, відомі ще В.Б. Антоновичу, а також ті, які були виявлені, розвідані та документовані науковцями впродовж XX ст. З цих 43 пам'яток 1992 р. (від Веселівки до Тартака) розвідками І.П. Русанової було виявлено 31 давньоруський пункт.

Лева частина інформації про зафіксовані пам'ятки містилася в різночасових публікаціях та архівних звітах різного обсягу, детальності, точності та авторства. На той момент, лише кілька з них (переважно в самому Коростені) були відвідані та перевірені автором в складі експедицій М.П. Кучери.

Нарешті третій зріз, 2016 р., — це результати сучасного сукупного накопиченого знання про всі відомі нині понад 300 давньоруських пам'яток того самого регіону в межах однієї й тієї ж самої дослідницької картографічної рамки. Практично всі вони виявлені та обстежені (або перевірені) в ході наших спеціальних комплексних багаторічних мультисезонних археологічних розвідок. Нами враховані та відповідно картографовані також, поруч з обстеженими пам'ятками, місцезнаходження курганів та курганних груп, знайдені та локалізовані на різноманітних за часом створення, масштабами, деталізацією картографічних основах. Також картографовані місцезнаходження поховальних та поселенських пам'яток, які за назвами відповідних урочищ ми, враховуючи наш багаторічний польовий досвід перевірки таких даних, з високою долею імовірності можемо вважати давньоруськими. Звісно, обидві ці категорії імовірних потенційних об'єктів ще чекають своєї спеціальної польової перевірки та відповідних процедур наукової фіксації.

Таблиця 1. Зведені дані динаміки знань про давньоруські археологічні пам'ятки Коростенщини

Тип археологічної пам'ятки	Рік		
	1900	1992	2016
Городищ	3	4	5
Посадів	—	2	2
Селищ	—	12	86
Місцезнаходжень	—	—	10
Курганних могильників	21	25	34
Місцерозташувань курганів з карт	—	—	173
Урочищ з імовірними пам'ятками	—	—	7
Разом	24	43	317

Як бачимо, зведена у таблиці динаміка збільшення виявлених давньоруських пам'яток Коростенського регіону (табл. 1) не тільки відображає загальні закономірності поступового накопичення археологічного знання, але й демонструє величезні можливості і результативність свідомо спланованого та наполегливо реалізованого цільового наукового пошуку у межах спеціального науково-дослідницького Овруцького проекту. Помітно і важливо також, що нарощення кількості пам'яток здійснюється, переважно, за рахунок кількості виявлених неукріплених селищ. Потенційно також збільшується кількість поховальних пам'яток.

Формування такої нової якісної верифікованої джерельної бази відкриває принципово нові методичні та методологічні засади для подальшої реалізації незвично точного, детального аналізу і моделювання складних процесів розвитку локальних та регіональних систем заселення та господарського природокористування.

Оскільки процес археологічного дослідження Коростенського регіону, нажаль, ще не можемо вважати остаточно реалізованим (порівняно з іншими складовими частинами Овруцької волості) оприлюднення розгорнутих та деталізованих результатів аналізу даного регіону є передчасним. Втім, ключові тенденції історико-археологічного розвитку та особливості цього регіону вже помітні.

Хронологічна динаміка систем заселення Коростенського регіону. Джерельну базу для нарису хронології заселення складають поселення. Відомо, що на Коростенських городищах були зафіксовані матеріали плеїстогеної доби IX — першої половини X ст. Очевидно, що після розгрому в середині X ст. життя тут на деякий час завмерло, але в рамках періоду XII—XIII ст. зафіксована наявність насичених культурних шарів принаймні на трьох городищах [Козубовський, 1934]. Із 89 селищ на даний момент для 64 (72 % від 89) є вірогідні дані для визначення часу їх заснування та функціонування. Слід спеціально зазначити, що основою для визначення часу побутування відповідних населених пунктів давнини є керамічна типохронологія давньоруського гончарного кухонного посуду, засади якого розроблені в свій час М.П. Кучерою та вдосконалювалися кількома дослідниками. Базується ця схема на уяві про еволюцію форм профілювання верхніх частин та вінчиків (виливів) давньоруських горщиків, співвідношення їх діаметрів, розмірів, ємності, пропорцій, прийомів формування вінчиків, особливостей складу тіста і домішок, способів обпалу, орнаментативної тощо. Керамічна хронологія різних періодів і регіонів має, очевидно, свої особливості, діапазон можливостей та обмеження. Діапазони побутування певних типів кераміки дуже складно укладаються в дискретні хронологічні блоки відповідних тематично орієнтованих баз даних (табл. 2).

Таблиця 2. Схематичний розподіл селищ по століттях з бази даних

Період, століття	Кількість поселень
Ранньослов'янський	9
X	39
XI	11
XII	29
XIII	32
XIV	11

Очевидно, що найбільше на Коростенщині (майже 40 з 64) було ранніх, можна назвати їх древлянськими, селищ. Частина їх (десяток) виникла ще раніше, в останній чверті I тис. н. е. Одинадцять століття, як зазначав ще М.П. Кучера, є найпроблемнішим періодом, пов'язаним з віддаленими наслідками підкорення колишнього древлянського племенного князівства і перерозподілу населення в межах новоутвореної Овруцької волості в складі Великого Київського князівства. Лише 11 селищ мають матеріали, які можна датувати XI ст. У більшості це матеріали кінця X — початку або першої половини XI ст. Рідше — це нечисленні вівчачі кінця XI — початку XII ст. 16 селищ X ст. назавжди припинили своє існування. 11 селищ, що існували в X ст. поновили своє функціонування в XII—XIII ст. після перерви XI ст. Кількість селищ у XII—XIII ст. зростає до трьох десятків. 17 поселень виникає в у XII—XIII ст. на нових місцях. Лише декілька селищ: Бехи, Сингаї (Ходаки І.П. Русанової), Пінязевичі, Великий Ліс мають матеріали всіх послідовних періодів з X по XIII ст.

Територіальна динаміка та обрис системи заселення Коростенського регіону. У X ст. бачимо кульмінацію розвитку системи заселення, в серцевині якої — Іскоростень, міжбасейновий центр племенного союзу Древлян. Чотири (або 5) Коростенських городища з посадами, курганными групами і полями утворюють територіально окрему значну для тих часів за розмірами протоагломераційну зону. Далі, після не заселеного тоді простору приблизно в 3—4 км від городищ практично в усіх напрямках за сторонами світу і румбами знаходяться селища з могильниками. Найбільше поселень вздовж Ужа і його маленьких притоків. Наступне умовне коло — пасмо селищ розміщується на відстанях від 8 до 12 км від цитаделей Іскорості. Їх більше, ніж у попередньому ешелоні. Помітні й певні територіальні скупчення селищ й відповідних їм могильних місць та курганных полів. Потужні скупчення — гнізда спостерігаємо в районі Бех — Бардів, Хотинівки, менш потужні — в мікрорегіонах Новаків, Зубівщини, Сингаїв.

Селищ XI ст. значно менше (в чотири рази, ніж у X ст.). Ми знаходимо матеріали цього пере-

хідного часу в Бегах, Бардах на річкових і ґрунтових шляхах до Овруча, Норині, нижнього Ужа, а також, в кількох пунктах навколо Іскорості, — Домолочі, Пашинах, Могильно, Сингаях.

Ми зазначали, що у XII—XIII ст. спостерігається зростання кількості поселень і деякі зміни у географії їх розташування. Помітно, що розвиваються населені пункти, тісно пов'язані з регіональними, міжбасейновими та ще більш важливими магістральними сухопутними шляхами і трактами.

Новий Іскоростень в складі Овруцької волості стає перш за все важливою комунікаційною ланкою — вузловим районом. Новоутворені поселення і частина влаштованих населених пунктів на місцях селищ X ст. у XII—XIII ст., очевидно, змінюють своє функціональне призначення. Поселення, що й сьогодні є родовими гніздами Овруцької околичної шляхти з'являються в гущі колишніх селищ древлян, при чому практично завжди одночасно на перетинах найважливіших історичних сухопутних та водних шляхів. Ці села — гнізда Овруцької околичної шляхти стають ключовими населеними пунктами — вузлами регіональної системи заселення з комунікаційними, оборонними, контрольними та практично завжди й виробничими функціями. [Томашевський, 2008, с. 466—489].

Важливо наголосити, що спільною універсальною характеристикою практично всіх поселень регіону давньоруської доби є чітко виражене відповідними артефактами промислове навантаження населених пунктів. Перш за все, — це сліди чорної металургії — шлаки, сопла і металеві артефакти, які зустрічаються на більшості селищ, нерідко як дуже потужні залишки цього виробництва. Інша особливість місцевих давньоруських поселень — практично неодмінні знахідки уламків твердих різновидів овруцького пірофілітового сланцю.

Селищ ординського періоду XIV ст. знову, як і для XI ст., ми знаємо відносно мало (11). Відомі поселення в Хотинівці, Зубівщині, Межиріччі, Вороневому, Ходаках, Сингаях, Новаках. Цікаво, що поки що не відомі матеріали більш ранніх, ніж ординсько-литовської доби в районі такого знаного гнізда Овруцької околичної шляхти як Вигов. Втім, археологічні обстеження цього мікрорегіону, як і багатьох інших історико-географічних частин Коростенщини, ще зовсім не завершені, й імовірність знаходження нових слов'яно-руських пам'яток тут досить висока.

Заселення Коростенського регіону по обох берегах Ужа в значній мірі визначалося фізико-географічними умовами, перш за все — структурою і малюнком річкової мережі й особливостями просторового розташування болотних угідь регіону. У свою чергу, ці умови тісно пов'язані з орографією, різьбленням поверхні, геотектонічною і мінералогічною будовою цієї ділянки Ко-

ростенського плутону, складом ґрунтового покриття і ландшафтною структурою.

Річкова мережа і болота, реконструйовані нами за допомогою інваріантного ГІС картографічного суміщення двох-, трьохверстових карт (та довоєнних карт РККА) дозволили реконструювати обводнення регіону до індустріалізації, колективізації і меліорації. Виявилося, що практично з усіх сторін Коростенщина відділялася від сусідніх теренів і суміжних басейнів значними просторами сильно заболочених і слабо дренажованих вододілів. Існуючі відносно підвищені грядові проходи між болотами та річками й струмками слугували в давнину спеціальними міжбасейновими проходами, по яких прокладалися суходільні шляхи й тракти. На таких комунікаційних переходах влаштовувалися контролюючі поселення — стації. Виразний приклад такого проходу і зв'язку між регіональними суміжними системами заселення давньоруської доби — прохід між Лугинсько-Жеревським масивом заселення і Коростенщиною. Він маркується ланкою виявлених нами пам'яток від Великого Лісу на Лугинщині до Купища, Чигирів, через р. Кремно до Іскорості. До речі, цікаво, що і на Коростенщині і на Лугинщині є річки з однаковою назвою Кремно. Зв'язок між по-Жеревським Лугинським угрупованням і Коростенським найбільш виразний. Від інших сусідніх синхронних систем заселення Коростенщину відділяли значні простори і пасма практично незаселених міжбасейнових заболочених і вкритих перезволоженими багністими погано прохідними лісами вододілів. Це, перш за все, стосується південного сусідства Коростенщини з Малинською волостю та заселенням басейну Ірші. З нижнім Ужем та Жеревом регіон з'єднували суміжні, паралельні суходільні (вздовж берегів) та річкові історичні шляхи. Вздовж них існувала низка досить щільних поселень, укріплених гніздами овруцької околичної шляхти: Бехи, Барди, Васьковичі, Михайлівка — Лопань, Межирічка на річках Ловеч(чи)на, Шестень — Граничівка — Гроздовень, через Сарновичі і Тартак до В'язівки і Закусил на Народиччині. Життя на цьому стратегічному проході не затухало фактично ніколи. На південному сході Коростенщини були відносно обжитими басейни річок Мостви і Синявки. На заході крайні відомі на сьогодні населені давньоруські пункти розташовані в басейнах річок Могильна (лівий берег Ужа) і Славута (правий берег Ужа, с. Білопичі). Вверх за течією, не дивлячись на багаторазові розвідки СВЕ, давньоруські пам'ятки не виявлені поки що, в тому числі, — і в районі Ушомира. Наші спеціальні розвідки зупинення слов'яно-руських пам'яток в районі вигину Верхнього Ужа (біля сс. Неділище — Баскаки — Білка — Ушиця), описаного свого часу І.П. Русановою, не підтвердили наявності там вірогідних пам'яток означеного періоду. Фактично на даний момент ми знає-

мо наявність давньоруських населених пунктів на витоках Ужа в Барашах та Усолусах. Навіть якщо цей регіон можливо ще не повністю вкритий нашими суцільними розвідками, вже зараз зрозуміло, що серйозного потужного давньоруського заселення середнього Вужа вище Могильно — Веселівки не було.

Важливим завданням для подальшого вивчення є спеціальні дослідження планіграфії, топографії та структури поховальних пам'яток, особливо великих курганних полів в мікрорегіонах Михайлівка — Плещеевка — Сокорики — Бехи, Чолівка, Княжа Гора — Ліплянські могилки — Стремигород, Лозниця — Берестовець, Буки — колишній хутір Вороженка та інші.

Історико-географічна картина регіону після давньоруського періоду. Ранні середньовічні джерела, зокрема перші люстрації (1545 р.) вже знають Заушшя або Завшську волость в складі Овруцького повіту. Не входячи тут у дискусію про зміст і сенс назви (звідки дивились на цей регіон, коли давали йому таку назву) зазначимо, що виявлене і картографоване нами Ужсько — Коростенське угруповання давньоруської доби майже точно входить у межі Заушшя, такими, як його реконструюють на підставі відповідних джерел П. Клепатський і О. Яблоновський. Згідно даним П.Г. Клепатського у даному регіоні в ординсько-литовську добу існували такі населені пункти: Іскорость, Чигирі, Бехи, Ущатовичі, Михалків, Васьковичі, Межирічка, Татарновичі, Немировичі, Ходаки, Пашини, Белошиця, Липляни. Неважко перекоонатися, що абсолютна більшість з перерахованих поселень безпосередньо пов'язана з Овруцькою околичною шляхтою. Важливо при цьому, що практично у всіх цих населених пунктів (поки що, — крім власне території Вигова) нами виявлені первинні осередки заселення давньоруського часу. Важливо, що ядро цієї території, разом з суміжними 1) Овручиною, 2) нижнім Жеревом (Закусили), 3) Чоповичами — Меленевичами — Липлянами входило до складу Королевщини. Населені пункти Овруцької околичної шляхти, вільні від магнатів та замкових служб грали ключову роль в житті цього регіону. Натомість, цей Коростенський виділ королівських земель фактично був оточений маєтностями, які протягом подальших часів нерідко змінювали своїх приватних володарів: Лугинська, Норинська, Радогошська, Шершневицька, Татарновицька волості. На півдні Коростенщини проходила межа овруцького і Житомирського повітів, до останнього належали волості з населеними пунктами Бараші, Рижани — Ушиця — Ушомир, Топорище.

Наступний в часі і просторі розвиток місцевого заселення фіксує унікальна карта Данієла Цвікера, розшукана нами в читабельному стані, спеціально опрацьована, прив'язана і картографована сучасними засобами ГІС. До нашої картографічної рамки входить більше

40 ідентифікованих нами населених пунктів, нанесених Цвікером на свою карту, що була видана у 1648 р. Це перше відоме нам відносно детальне картографічне зображення Овруцької волості, наукове значення якого просто не можливо переоцінити. Важливо зауважити, що чи не найбільш потужним поліфункціональним центром на цій мапі виглядає Ушомир. До Ушомира, згідно карти Цвікера, як до надпотужного комунікаційного вузла сходяться шість доріг практично з усіх існуючих напрямків.

Взагалі просторові обриси заселення, в тому числі, з домінуванням масиву заселення на правому березі Ужа навколо Іскорості, закладені в давньоруський час зберігаються. Ущільнюється територія заселення, зростає кількість населених пунктів, змінюються і перерозподіляються в структурі заселення їх функції, значення і місце в ієрархії. Наступні детальні карти цієї ж території — Різзі Заноні 1778 р. та карти Російської імперії демонструють подальший просторовий та кількісно-якісний розвиток регіональної системи заселення Коростенщини і зміни у місцевому адміністративно-територіальному поділі.

Важливо, що історичні населені пункти регіону мають виразний зв'язок з відповідними давньоруськими пам'ятками, які, цілком можливо, є їх найдавнішими першо-початковими осередками заселення.

Завдання та проблеми дослідження та охорони історико-археологічної спадщини і пам'яток Коростенщини. Вивчення глибинних історичних підоснов сучасності є сьогодні актуальним як ніколи. Адже пробудження самосвідомості і потреба самоідентифікації стали зараз дуже важливими для самих широких верств населення, яке починає розуміти себе як частину славної і могутньої нації. Однак, це природне прагнення, розвиток інтересу до своєї локальної історичної отчизни — дідизни зустрічається з зовсім іншими за спрямуванням процесами. Мова йде про геометрично наростаючі сучасні процеси нищення пам'яток історії, культури та природи не тільки за рахунок бездумної так званої господарської діяльності і змін статусу земельних ділянок, але й про масове варварське нищення археологічних пам'яток мародерами, т.зв. «чорними» копачами. Ситуацію дуже ускладнює повна відсутність державної охорони і навіть обліку пам'яток археології, яка набула саме на Житомирщині ознак злочинного потурання обласними посадовцями нищенню національного археологічного надбання. В таких умовах конче важливим є першочергове проведення необхідних незакінчених археологічних розвідок пам'яток Коростенщини, для того щоб встигнути принаймні зафіксувати для науки і для нащадків старожитності, які вже руйнуються мародерами і злодіями всіх рангів, але навіть невідомі ні вченим, ні краєзнавцям і місцевим громадам.

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. — М., 1900. — С. 11—13.

Козубовський Ф.А. Щоденник археологічних досліджень // Коростенська археологічна експедиція 1934 р. / НА ІА НАН України. — Архів ВУАК—ПМК. — Ф. 20. — № 1.

Самойловський І.М. Стародавній Коростень // Археологія. — 1970. — Т. XXIII. — С. 190—200.

Томашевський А.П. Середньовічна овруцька волость і феномен овруцької околичної шляхти // Наук. зап. з української історії. — 2008. — Вип. 20. — С. 466—489.

А. П. Томашевський

КОРОСТЕНСКИЙ РЕГИОН В ОВРУЧСКОЙ ВОЛОСТИ

В статье анализируется один из ключевых регионов древнерусской летописной Овручской волости — Коростенщина на р. Уж. Рассматриваются вопросы истории исследования древнерусских памятников региона и оценивается современная степень его археологической изученности. Сформированы лаконичные очерки хронологического и пространственного развития системы заселения Коростенщины и их особенности. В связи с анализом древнерусской системы заселения рассматриваются особенности развития историко-географической карты региона в последующие средневековые периоды. Анализируются картографические источники и сравниваются населенные пункты и исторические коммуникации древнерусской и средневековой эпохи. Подчеркиваются глубокие традиции местного заселения и значение регионального историко-археологического наследия. Сформулированы ключевые современные факторы уничтожения уникального местного археологического наследия и обосновывается обязательная необходимость проведения дальнейших разведочных археологических исследований Коростенского региона.

Ключевые слова: Овручская волость, Коростенский регион, древнерусский, р. Уж, пространственное развитие, система заселения, населенные пункты.

A. P. Tomaszewski

KOROSTEN REGION IN OVRUCH VOLOST

The article analyzes one of the key regions of the Old Russian chronicle Ovruch Volost — Korostens region on river Uzh. The questions of the history of the study of ancient monuments of the region and estimated the extent of his modern archaeological study. Formed concise essays chronological and spatial development of settlement system Korostenschina and their features. In connection with the analysis of Old Russian settlement of the features of the system of historical and geographical maps of the region in subsequent medieval periods. Cartographic sources are analyzed and compared settlements and historical communication Old Russian and medieval era. Emphasizes the deep traditions of the local population of the importance of regional and historical and archaeological heritage. Formulated the key factors of modern local destruction of a unique archaeological heritage and justified the mandatory need for further exploration of archaeological research in the region Korosten.

Key words: Ovruch volost, Korosten region, Old Russian, river Uzh, spatial development, settlement system, settlements.

Одержано 1.09.2016

І. П. Возний

УРБАНІСТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ ВЕРХНЬОГО ПОПРУТТЯ В X ст.

У статті розглядаються урбаністичні процеси які відбувалися на території Верхнього Попруття в період становлення Київської держави. Увагу приділено одному з центрів зазначеної території, яким є комплекс ранньослов'янських поселень біля с. Ревно, що з початку X ст. почав набувати рис раннього міста. Припускається що це міг бути один з великих адміністративно-оборонних, культурних і виробничих центрів «племінного княжіння» хорватів.

Ключові слова: урбанізація, місто, дитинець, посад, приміські села, племінне княжіння, святилище, могильник.

Одним з найбільш складних і одночасно цікавих питань історичної науки є походження та розвиток торгово-економічних, політичних і культурних центрів, а саме міст, які належать до найважливіших поселень, що займали значну територію і мали складну територіальну структуру та фортифікаційну систему.

Проблема їхнього походження, соціальної суті і структури віддавна привертає увагу вітчизняних і зарубіжних науковців, оскільки міста були опорними пунктами, соціально-економічними, політичними та культурно-освітніми центрами як окремих удільних князівств, так і Київської держави в цілому. У них відбувалося формування нових феодальних станів, нових форм господарсько-виробничої діяльності. Тут зосереджувалися князівська адміністрація, вільні ремісники та купці.

На сторінках писемних джерел давньоруське місто згадується як «град», «город», до того ж частіше за інші категорії поселень.

Однак, значна частина цих поселенських структур залишалася поза увагою літописців.

Як зазначає А.В. Куза, близько 70 % давньоруських укріплених поселень взагалі не згадуються у писемних джерелах [Куза, 1985, с. 44]. Особливо це стосується міст периферії давньоруської держави.

У результаті досліджень на теренах давньої Русі нагромаджений значний матеріал, який дозволяє виділити серед маси укріплених поселень ті, які за своїм змістом відносяться до категорії міст, визначити їхню соціальну суть та структуру. У цьому відношенні матеріали археологічних розкопок допомагають вирішити проблему міста, поглиблюючи і конкретизуючи наші знання про важливі сторони його життя.

Міста виникали протягом всієї феодальної епохи і в різні історичні періоди цей процес мав свої особливості [Тимошук, 1995, с. 191]. На думку П.П. Толочка, на всій території давньої Русі міста з'явилися двома шляхами: общинно-феодальним і феодальним (державним) у процесі природної еволюції нових соціальних форм життя, які виникли з потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства і розвитку феодальних відносин [Толочко, 1989, с. 233].

Першим був общинно-феодальний шлях, характерний для перехідної епохи суспільно-політичного розвитку слов'янського суспільства у VIII—X ст. У цей час усі міста виросли з міжплемінних центрів, ставши, таким чином, першими вогнищами ранньофеодальних виробничих відносин, які щойно почали зароджуватися на Русі. У такому випадку мова може йти про формування міста на основі надобщинних центрів з розвинутим ремеслом, оскільки інших центрів громадського життя у той час не було. До прибічників цієї теорії можна віднести тих дослідників, які вважають, що перші міста оформилися на базі родоплемінних або

племінних центрів [Толочко, 1989, с. 50—70; Петрухин, Пушкина, 1979, с. 109; Тимошук, 1995, с. 190—204].

Перші ранньослов'янські міста на теренах давньоруської держави з'явилися у VIII—X ст. Усі вони мали дві складові частини — дитинець і посад, кожна з яких була оточена оборонними спорудами у вигляді валу з дерев'яною стіною та рову. Обґрунтувати общинну теорію походження міст за допомогою археологічних матеріалів, на думку Б.О. Тимошука, можливо лише в тому разі, коли можна буде простежити, яким чином ремісничі поселення надобщинних центрів зуміли зберегтися й звільнитися від опіки військово-служилої знаті князівських фортець і разом з ними утворити єдину поселенську структуру — місто [Тимошук, 1995, с. 191].

До земель давньої Русі, де проходили інтенсивні процеси феодалізації та формувалися міста, відноситься територія Верхнього Попруття. Але через розміщення краю на південно-західній окраїні Київської держави їхня історія, фактично, залишилася поза увагою літописців.

Одним з перших урбанізаційних осередків у Верхньому Попрутті, який не потрапив на сторінки писемних джерел, вважається великий комплекс укріплених і відкритих поселень VIII—X ст., що збереглися поблизу с. Ревне, розташованого на правому березі р. Прут (рис. 1) [Михайлина, 1997, с. 9—11]. Цьому є об'єктивні причини, оскільки на час появи літописних повідомлень воно вже майже двісті років як перестало існувати, а мешканці перемістилися в інші поселенські структури, тому пам'ять про нього була втрачена.

Комплекс поселень виявлений Б.О. Тимошук наприкінці 1940-х рр., але час його функціонування встановити тоді не вдалося [Тимошук, 1952, с. 415]. У 1950-х рр., в основному, польові дослідження здійснювалися шляхом збору підйомного матеріалу та незначного шурфування. Значні дослідження у Ревному почалися з розвідкових розкопок 1972 р. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею [Тимошук, 1973, с. 337—338; 1975, с. 80—96]. Ці дослідження дозволили Б.О. Тимошуку хронологічно атрибутивувати пам'ятку, встановити характер оборонних ліній городищ і провести розвідкові шурфування на неукріплених поселеннях. Протягом 1970—80-х рр., у результаті роботи археологічних експедицій, досліджені городище-сховище VIII—IX ст., городище-князівська фортеця IX—X ст., посад ранньослов'янського міста (городище Ревне II (ур. Царина) та п'ять приміських сіл в урочищах Микулінка, Рівняк, Лищик, Веретенникове, Герда [Тимошук 1976, с. 67—72; 1982, с. 39—57, 121—138, 183—184].

Пізніше матеріали розкопок Ревнянського гнізда поселень Б.О. Тимошук використав в узагальнюючих працях, де підкрес-

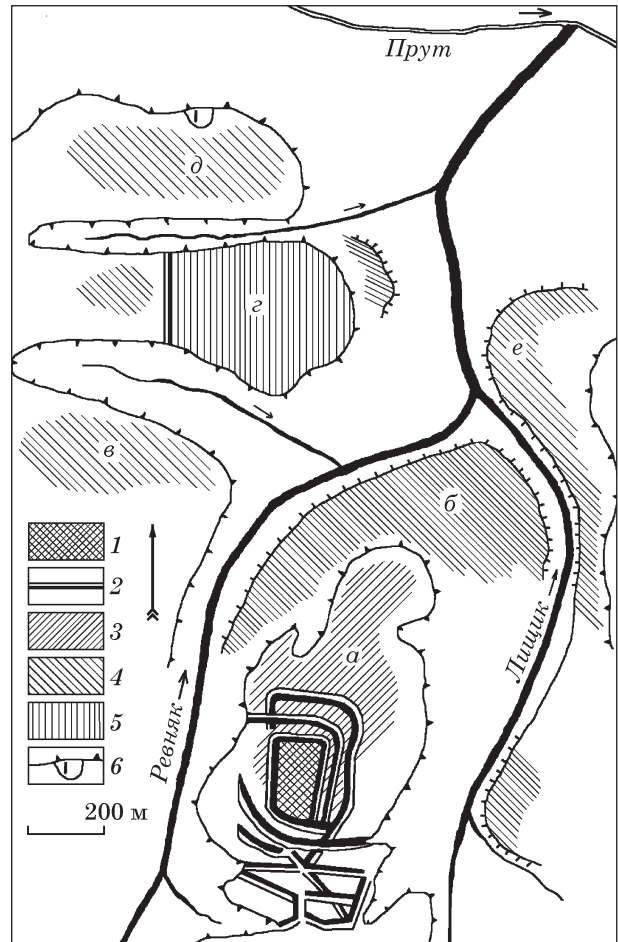

Рис. 1. План ранньосередньовічного міста X ст. біля с. Ревно: 1 — дитинець; 2 — укріплена лінія; 3 — селище-супутник; 4 — сільські поселення; 5 — посад; 6 — язичницьке святилище (за: [Тимошук, 1995, с. 193, рис. 30]); а — Городище; б — Підгороди; в — Гевда; г — Царина; д — Микулінка; е — Ліщик

лював, що цей поселенський комплекс був ранньослов'янським містом, яке виникло з общинної структури [Тимошук, 1990, с. 55—62; 1995, с. 190—198].

Активно вивчала старожитності Ревного також І.П. Русанова, а саме: відкриті поселення, садиби індивідуальних господарів, язичницький могильник тощо [Михайлина, Русанова, 1980, с. 305; Русанова, Тимошук 1981]. Починаючи з 1977 р., археологічні розкопки в Ревному продовжив Л.П. Михайлина. Під його керівництвом було досліджено посад міста в ур. Городище та Царина, могильник, язичницьке святилище на поселенні Микулінка тощо [Михайлина, Русанова, Тимошук, 1978, с. 358; 1979, с. 370—371].

У результаті досліджень було підтверджено висловлене раніше припущення [Тимошук, Михайлина, 1978, с. 115—116], що у X ст. тут існувало слов'янське ранньфеодалне місто, яке складалося з дитинця (Ревне ІБ), торгово-ремісничого посаду (Ревне ІІБ), сільськогосподарської округи та могильника [Михайлина,

Б.О. Тимошук обстежує кам'яну крепіду Ревнянського поселення

Пивоваров, 1993, с. 37—39; Тимошук, 1993, с. 34—37].

У 1979—80-х рр. у західній частині поселення досліджувався язичницький безкурганний могильник, на якому відкрито 53 тілопальних поховань і крематорій [Михайлина, Тимошук, 1983, с. 217—218; Михайлина, 1997, с. 70—74; 2000, с. 81—90; Тимошук, Русанова, Михайлина, 1981, с. 87; Тимошук, 1982, с. 183—184].

На початку 1990-х рр. археологічною експедицією Чернівецького державного університету під керівництвом Л.П. Михайлини, в якій брав участь і автор, на поселенні в ур. Микулинка було розкопано язичницьке святилище-капище [Михайлина, Пивоваров, 1993, с. 19; Михайлина, 1999, с. 129—158].

У різні періоди досліджень у Ревному в експедиціях працювали С.В. Пивоваров, Ю.В. Мисько, М.А. Филипчук, Б.П. Томенчук та автор, які у своїх статтях аналізують накопичений раніше матеріал, більш детально розглядають окремі аспекти ревноянських старожитностей [Михайлина, Пивоваров, 1992, с. 10—11; 1993б, с. 66—67; Михайлина, Возний, 1996, с. 24—44; Мисько, 1997, с. 19—28; 2000, с. 113—120].

Наявні археологічні матеріали свідчать, що у IX ст. Ревнянське поселення складалося з великого укріпленого городища-сховища, поряд з яким розташовувалися житла общинної знаті (ур. Городище). За 500 м від сховища в урочищі Царина розташовувалося укріплене ремісниче поселення. Маючи власні укріплення, воно могло виступати осередком вільних від общини ремісників, продукція котрих йшла не тільки на задоволення потреб своєї общини, але й за її межі. Такий стан речей сприяв поступовому переростанню цього об'єднання поселень у ранньофеодальне місто. На думку Б.О. Тимошука, тільки ремісниче поселення Царина могло ста-

ти основою утворення торгово-ремісничого посаду — суттєвої складової частини давньоруського міста [Тимошук, 1982, с. 192].

Десь на рубежі IX — X ст. оборонні лінії сховища в ур. Городище були спалені разом з поселенням общинної знаті. На їхньому місці споруджується міцна князівська фортеця з досконалою системою оборони, яка стала дитинцем майбутнього міста.

В уявленні літописців дитинець завжди ототожнювався з містом. У цьому плані є згадка у літописі про облогу половцями містечка Семиня: «Тогда же все множество Половецъ идоша къ городу битися, и отемже острогъ зажгоша, передгородье все и пришедше всею силою ста-ша около города» [Ипатьевская ..., 2001, с. 457]. Коли в літописі повідомляється про закладення князем міста, то мається на увазі, очевидно, спорудження укріплень навколо дитинця. Про це свідчить, наприклад, повідомлення в літописі під 1192 р.: «Того же лета великий князь Всеволодъ заложи детинець в Володимире» [Ипатьевская ..., 2001, с. 674]. Тому, як видно з цих повідомлень, дитинці були одними з найважливіших соціально-топографічних структур давньоруських міст. Із ростом і розвитком останніх дитинці так само збільшувалися за площею і ускладнювалися їхні укріплені лінії.

Досить складну структуру мав дитинець ранньофеодального слов'янського міста в Ревному (рис. 2). Його центральний майданчик розмірами 300 × 160 м з усіх боків був обмежений земляним валом висотою до 1,5 м [Тимошук, 1982, с. 39]. На ньому стояли дерев'яні пустотілі зруби шириною близько 3 м. Приміщення зрубів використовувалися як бойові камери для воїнів та тимчасового перебування в них людей. Про це свідчать знахідки уламків глиняного посуду та кісток тварин, але печей або відкритих вогнищ у них не зафіксовано. Подібні оборонні конструкції досліджено в Алчедарі, Єсимауцах, Судовій Вишні, Горішніх Ширівцях тощо [Ратич, 1964, с. 123; Тимошук, 1982, с. 58—59; Федоров, 1953, с. 114; Федоров, Чеботаренко, 1974, с. 79].

Зовнішні боки зрубів були укріплені глиняним укосом з кам'яною серцевиною, складеною з каменів пісковика без скріплювального розчину на висоту 0,4—0,6 м, шириною 1,3—1,6 м. Завдяки таким кам'яним крепідам укоси не розсовувалися і були досить стрімкими. Подібна конструкція зміцнення зрубів відома й у Подніпров'ї, але там замість каменів використовували сирцеву цеглу [Раппопорт, 1956, с. 17—24]. Не закриті відкосами передні стіни оборонних зрубів обмашувалися товстим шаром глини.

Посередині фортечної стіни було влаштовано в'їзд у вигляді розриву валу шириною 4,5 м. Над ним розміщувалася прямокутна вежа зрубної конструкції розмірами 6 × 4 м, яка виступала за передню лінію зрубів на 1,7 м. На

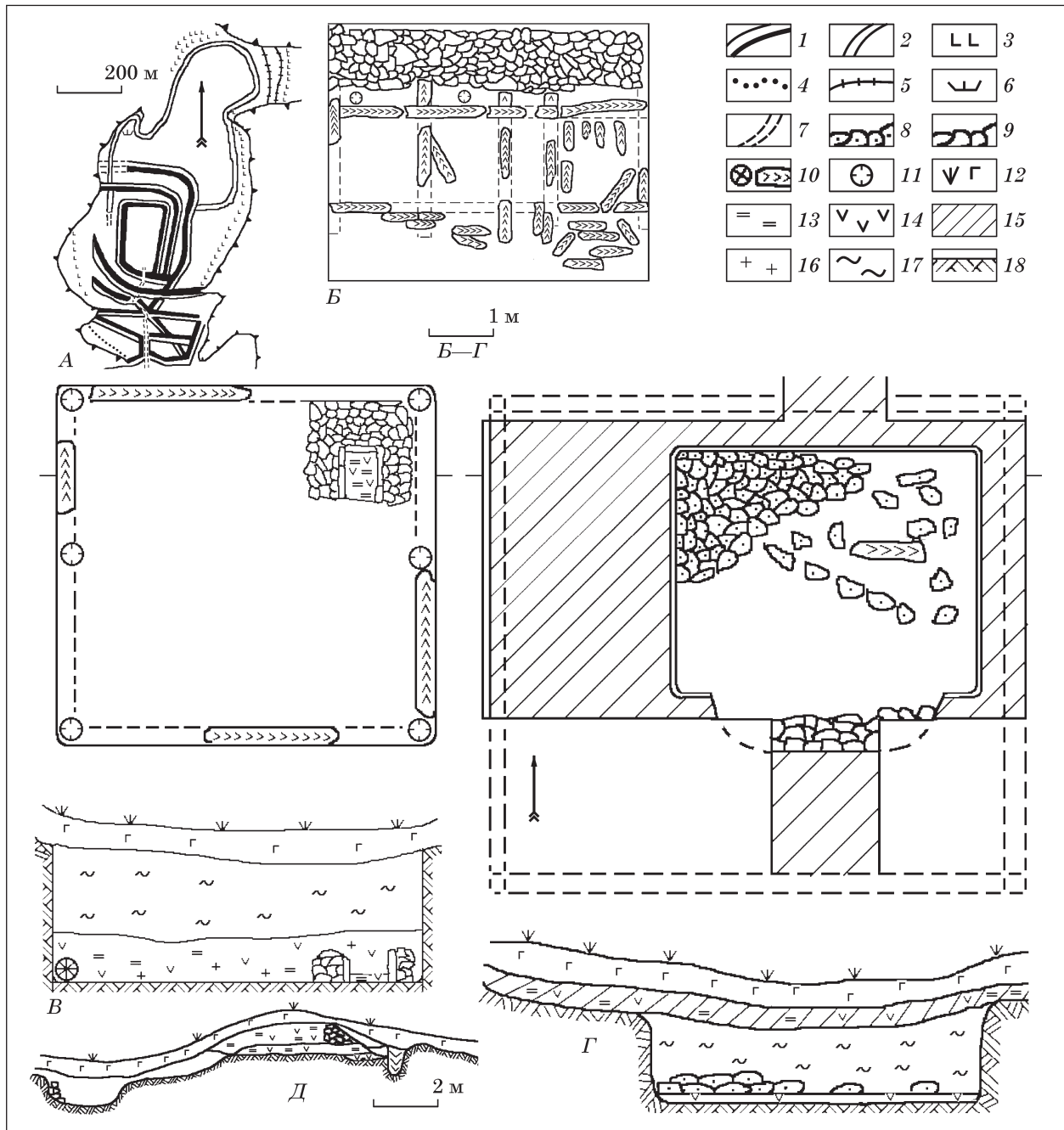

Рис. 2. Археологічні матеріали з дитинця ранньослов'янського міста Х ст. в с. Ревно: А — план дитинця; Б — план зрубів і кам'яної кріпиди головної укріпленої лінії; В — план та профіль наземного житла з підвалом; Г — профіль головної укріпленої лінії; 1 — укріплення дитинця; 2 — укріплення городища-сховища VIII—X ст.; 3 — ескарпи; 4 — залишки частоколу; 5 — додаткові укріплення VII—X ст.; 6 — могильник; 7 — дорога; 8 — обпалені камені; 9 — камені; 10 — обгоріле дерево; 11 — стовпові ямки; 12 — дерн; 13 — обпалена глина; 14 — вугілля; 15 — культурний шар; 16 — кістки; 17 — глина; 18 — материк (за: [Тимошук, 1990, с. 58, рис. 24; с. 113, рис. 37])

її перекритті був бойовий майданчик, з якого було зручно вести фланкуючий обстріл прямолінійних стін.

Крім головної укріпленої лінії, дитинець оточувала складна система додаткових оборонних споруд. Щоб потрапити у двір фортеці через головні ворота, необхідно було пройти шість укріплених ліній і протягом 200 м просуватися під перехресним вогнем із поздовжніх і поперечних укріплених ліній, які складалися з

прямолінійних та колінчастих валів з ровами та дерев'яними стінами на вершинах.

З доступніших боків городище теж було укріплене різноманітними оборонними конструкціями у вигляді широких ровів з частоколом або надовбаними по фронтальному краю, ескарпами, стінами каркасно-стовпової конструкції, які з внутрішнього боку зміцнювалися довгими будинками. Останні на найважливіших ділянках були підсилені зрубами-опорами, розташо-

Напівземлянка з піччю-кам'янкою Ревнянського поселення X ст.

ваними в одну лінію на певній віддалі одна від одної. Приміщення зрубів-опор використовувалися для стаціонарних жител і ремісничих майстерень. Так, у розкопаних зрубах знайдено печі-кам'янки, що є свідченням їхнього житлового характеру, а в інших — кам'яні робочі майданчики і вогнища, характерні для ремісничих майстерень. В одному зрубі знайдено яму-погріб і не виявлено печі. Очевидно, він використовувався як складське приміщення. Такі конструкції відомі за писемними джерелами як «столпие»: «нача Изяславъ полкы рядити съ братьею и доспевъ идее къ Подолью а Росиславъ стояше съ Андреевичемъ подле столпие загорожено бо бяше тогда столпиемъ от горы оли и до Днепра» [Ипатьевская ..., 2001, с. 515; Кучера, 1972, с. 60—62]. Ними зміцнювалися головні оборонні лінії городищ-общинних центрів, а в оборонному зодчестві городищ-феодалних центрів конструкції типу «столпие» використовувалися при спорудженні додаткових укріплених ліній. Вони відомі на городищах-общинних центрах IX ст. у Добринівцях, Грозинцях, Горішніх Ширівцях тощо [Тимошук, 1976, с. 74—80].

Дослідження системи укріплених ліній Ревнянського поселення дозволяє стверджувати, що фортеця збудована за наперед наміченим планом, з умілим використанням захисних властивостей рельєфу та штучних укріплень городища-общинного центру IX ст.

Характерною для князівських фортець виявилася також забудова внутрішнього майданчика городища. Більша частина подвір'я була вільною від забудови. По периметру оборонної лінії з внутрішнього боку розміщувалися житлово-господарські помешкання двох видів: напівземлянки зі стінами стовпової конструкції і печами-кам'янками та наземні зруби житла з підклітими. Б.О. Тимошук припускав, що наявність двох видів житлово-господарських зрубів свідчить про те, що в перших, імовірно, мешкали представники родо-племінної знаті, які згадуються у писемних джерелах як «старци

градскыя», «В лето 6495 съзва Вьлодімеръ бояры своя и старци градскыя» [Ипатьевская ..., 2001, с. 93; Повесть ..., 1950, с. 16, 58, 75, 87]. У других мешкали прийшли кийські дружинники [Тимошук, 1982, с. 47—48]. Характер знахідок із зрубних будинків дружинників (залізні шлаки, уламки глиняних тиглів, точильні бруски, жорна) вказує на те, що підкліті використовувалися для ремісничої діяльності, якою займалися у вільний час дружинники.

На певній відстані від зрубів, по периметру майданчика, окремо розміщувалися великі наземні будинки, в конструкцію яких входили й підвали. Ці будівлі, безсумнівно, належали представникам князівської адміністрації, яка збирала з підлеглого населення данину [Михайлина, 1997, с. 49—59; 2001, с. 346—351]. Зберігали останню, очевидно, у підвалах-«медушах». Як сказано в літописі, «взяша меда лукно, бе бо погребено в княжи медузи» [Лаврентьевская ..., 1997, с. 128]. Такі склади широко відомі серед матеріалів князівських фортець Русі.

Таким чином, дитинець Ревнянського поселення був важливим пунктом у структурі ранньофеодалного міста. Він становив собою достатньо укріплений пункт, де мешкали представники князівської адміністрації з військовою залогою, тут зберігалися данина, військова здобич тощо.

У літописах часто згадуються складові частини міста, однією з яких є посад, що протиставляється дитинцю. Наприклад, «... погоре град Тверь весь и посад», «посадъ около града пожгоша а города не взяша» [Лаврентьевская ..., 1997, с. 534, 540]. Це свідчення того, що міські посади мали не тільки свою чітко визначену територію, але і були автономними структурними одиницями давньоруських міст.

Під стінами фортеці розташовувалося синхронне поселення-посад, на якому проживали, очевидно, рядові воїни, ремісники та інші залежні люди, які обслуговували ранньофеодалну знать.

Важливою археологічною ознакою посадів є характер забудови їхньої території. Необхідно відзначити, що територія посаду завжди перевищує своїми розмірами дитинець того ж міста. Так, посад у Ревному займав площу 40 га, тоді як дитинець — лише 4,5 га.

Як відомо з рокопок, посади забудовувалися рядами індивідуальних садиб дрібних власників. Таким чином створювалася вулична система планування міст. До складу садиб, поряд з житлами і ремісничими майстернями, входили хліви, комори й інші господарські будівлі. Це викликано тим, що в умовах панування натурального господарства з його замкнутістю і слабким розвитком обміну ремісники посадів, окрім своєї основної діяльності, змушені були займатися також землеробством, тваринництвом, городництвом, садівництвом, бортниц-

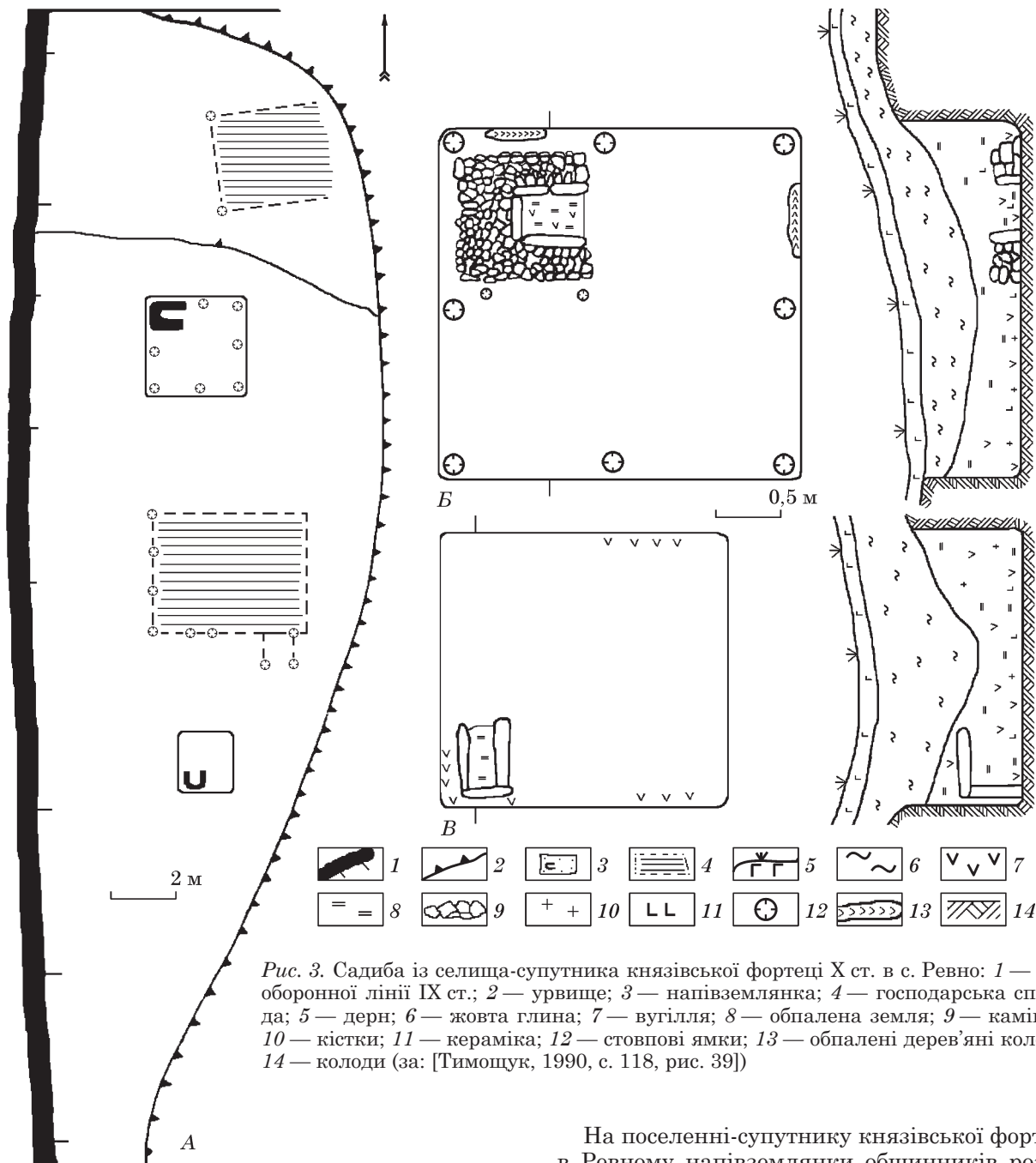

Рис. 3. Садиба із селища-супутника князівської фортеці Х ст. в с. Ревно: 1 — укіс оборонної лінії IX ст.; 2 — урвище; 3 — напівземлянка; 4 — господарська споруда; 5 — дерн; 6 — жовта глина; 7 — вугілля; 8 — обпалена земля; 9 — каміння; 10 — кістки; 11 — кераміка; 12 — стовпові ямки; 13 — обпалені дерев'яні колоди; 14 — колоди (за: [Тимошук, 1990, с. 118, рис. 39])

твом, користуватися лісовими угіддями і водоймами тощо. Про те, що малі містечка були тісно пов'язані з сільськогосподарським виробництвом може свідчити звернення княгині Ольги до обложених мешканців Іскоростеня: «все ваши города передашася мне и ялися по дань и делают нивы своя и землю свою» [Ипатьевская ..., 2001, с. 47].

Садиби міщан зафіксовані в писемних джерелах ще з Х ст. Наприклад, коли згадується спалення княгиною Ольгою Іскоростеня у 945 р. «И тако загарахуться голубници и от нихъ клети и одрины и не бе двора идеже не горяше и не бе лъзе гасити вси бо дворе възгорешася и побегоша людье из города» [Ипатьевская ..., 2001, с. 48].

На поселенні-супутнику князівської фортеці в Ревному напівземлянки общинників розташовувалися окремими невеликими групами, які могли складати окремі садиби і, на думку Б.О. Тимошука, належати малим сім'ям [Тимошук, 1990, с. 116]. Одна з індивідуальних садиб Х ст., яка мала природні межі, була досліджена у східній частині поселення. З трьох боків її оточували круті схили, а з четвертого — укіс оборонної лінії IX ст. (рис. 3). На території садиби розмірами 40 × 10 м розміщувалися два неодновременних напівземлянкових житла та дві господарські споруди (комора зі стінами каркасно-стовпової конструкції, призначена, мабуть, для зберігання збіжжя, та хлів для утримання худоби, стіни якого були з тину). Аналогічну структуру мала садиба Х ст., досліджена на селищі-супутнику князівської фортеці у Тербовлі.

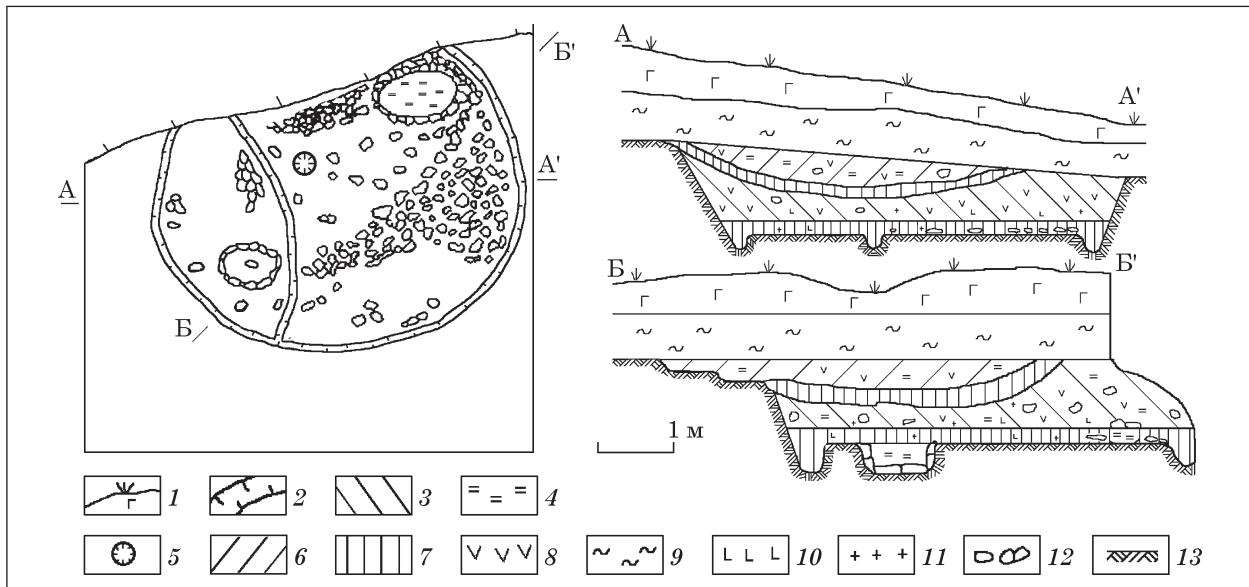

Рис. 4. Язичницьке капище VIII — X ст. з Ревного: 1 — дерн; 2 — ровик; 3 — темно-жовта глина; 4 — обпалена глина; 5 — стовпова яма; 6 — темно-сіра земля; 7 — шар паленини; 8 — вугілля; 9 — жовта глина; 10 — кераміка; 11 — кістки; 12 — каміння; 13 — материк (за: [Михайлина, 2007, с. 194, рис. 64])

Окремою складовою частиною міста був ремісничий посад, який, як уже зазначалося, розташовувався за 500 м від дитинця в ур. Царина. Коли були спалені укріплення городища-сховища, населення ремісничого поселення звільнилося від влади общинної верхівки, але над ним нависла загроза потрапити під владу князівської військово-служивої знаті. Для закріплення своєї свободи і захисту своїх інтересів, ремісники поселення Царина, очевидно, об'єдналися у незалежну сусідську общину. Укріплені лінії поселення Царина при ліквідації сховища були ще більше посилені. На місці дерев'яних стін, які прикривали поселення з напільної сторони, був насипаний вал, на вершині якого звели дерев'яні оборонні стіни, вочевидь, зрубної конструкції. Як додаткове укріплення могли використовувати вал ранньозалізного віку, який розміщувався за 400 м від попереднього. Ці укріплені лінії, очевидно, виступали як символ свободи і незалежності поселення ремісників.

Таким чином, головні археологічні ознаки поселення Царина (наявність власних укріплень, незалежний від князівської фортеці розвиток ремесла, орієнтація цього ремесла на ринок, входження його в поселенську структуру на чолі з князівською фортецею і відособленість стосовно неї — характерні для міських посадів-общин.

Міста відігравали також й сакральну функцію. Спорудження храмів на міських торгових площах було звичайним явищем у давній Русі. На головному торговому майдані Києва, наприклад, стояли три храми [Толочко, 1970, с. 136].

Але така структура могла бути характерною для міст XII—XIII ст. У більш ранній період X—XI ст. вона була простішою, оскільки тери-

торіально-професійні об'єднання були лише на стадії формування. Тому міщани могли належати до однієї общинної структури, відвідувати один храм або язичницьке святилище, як це було у ранньофеодальному місті Ревно. Тут неподалік від торгово-ремісничого поселення Царина розташовувалися язичницьке святилище і могильник. Святилище знаходилося в урочищі Микулінка (рис. 4). Від капища збереглася жертвна яма розмірами $3,7 \times 4$ м, глибиною 1,2 м, вимощена каменями невеликих розмірів, стовпова яма від ідола, вогнище, обпалені й необпалені кістки тварин, уламки глиняного посуду X ст., обпалені камені, срібне скроневе кільце, залізний ніж, шар вугілля і золи. Майданчик культового місця був відокремлений від решти території неглибоким ровиком.

Зруйновані оранкою поховання у вигляді скупчення уламків глиняного посуду X ст., вуглинок і кальцинованих кісток виявлено також на посаді в Ревному, в урочищі Царина. Тут же, на спланованій частині валу ранньозалізного віку, розкопані залишки примітивного крематорію — місця спалення небіжчиків. Його залишки являли собою прямокутну яму розмірами $2,0 \times 1,2$ м, глибиною 0,45 м, на дні якої знаходилися кальциновані кістки людини, шматки згорілого дерева, обпалені камені, вугілля та уламки глиняного посуду X ст. Навколо ями відклався культурний шар, у якому знаходилися кістки тварин і уламки глиняного посуду X ст.

Як зазначалося, складовою частиною давньоруських міст були також поселення, які складали сільську округу. Так, навколо ранньослов'янського міста в Ревному розташовувалися чотири сільських поселення в ур. Гевда, Підгороддя, Ліщик та Микулінка.

Така складна структура Ревнянського поселенського комплексу свідчить про те, що він з початку Х ст. почав набувати рис раннього міста [Тимошук, 1990, с. 136—138]. Воно являло собою не лише скупчення поселень, але й, що важливіше, осередок, у якому концентрувалися різні суспільно-важливі функції. Це міг бути один з великих адміністративно-оборонних, культових і виробничих центрів «племінного княжіння» хорватів. Як відомо з літописів, останні займали територію Прикарпаття, «и живяху в мире Поляна и Древле и Северо и Радимичи и вятичи и Хорваты» [Ипатьевская ..., 2001, с. 9].

Виникнення ранньофеодального міста на території Українського Прикарпаття не пізніше першої половини Х ст. не було чимось винятковим. Це час активного містоутворення у східних слов'ян. Початок функціонування торгово-ремісничого поселення на київському Подолі, за даними дендрохронології, відноситься до другої половини IX ст. [Сагайдак, 1991, с. 70—83]. Посад з окремою укріпленою лінією в Х ст. функціонував у Чернігові [Бліфельд, 1975, с. 201]. До цього часу відноситься існування торгово-ремісничого поселення у Володимирі-Волинському тощо [Аулих, 1990, с. 119—122].

Такі ранньофеодальні міста не були простою сукупністю колишніх родоплемінних поселень, а зовсім новим соціальним організмом зі складним багатофункціональним змістом, який обумовив його соціально-топографічну та адміністративну структуру.

Більшість з цих міст загинула з вини київської центральної адміністрації, яка підкоряла собі місцеві племена.

У 992 р., у результаті походу київського князя Володимира Великого місто було зруйновано і життя в ньому не відновлювалося. Продовжував існувати ремісничий посад, але за площею він значно скоротився. Щоб утримати в покорі місцеве населення і не допустити відновлення сепаратистських настроїв, Володимир спорудив навколо поруйнованого міста, на відстані кількох кілометрів, три фортеці, в яких постійно перебували військові гарнізони (Горішні Шерівці, Коростувата, Цецин). Можливо, ремісники поселення в Ревному забезпечували необхідним реманентом та озброєнням залогу київського князя.

Що стосується назви міста, то у вітчизняній історіографії це питання не порушувалося. Прийнято вважати його безіменним. В арабських середньовічних джерелах на території Східного Прикарпаття згадується місто Джарват або Хорват як центр хорватів [Купчанко, 2002, с. 40—44; Овчинніков, 2000, с. 152—162]. Виходячи з потужності оборонних конструкцій дитинця, наявності значного ремісничого поселення та широкої сільської округи можна припустити, що цим центром було безіменне місто на Пруті. Проте, подальші дослідження комплексу

поселень в Ревному доповнять наші знання про початки містотворчих процесів у регіоні і, можливо, проліють світло й на назву цієї поселенської структури.

Резюмуючи вищесказане, можна відзначити, що яскравим показником розвитку феодальних відносин та глибоких соціально-економічних зрушень на досліджуваних теренах є поява міст. Формування давньоруських міст як історичного явища починається в кінці Х ст., у перехідний період соціально-економічного та політичного розвитку східнослов'янського суспільства. Поява міст стала закономірним результатом прогресу розвитку східних слов'ян і знаходилася в одному соціальному ряду з формуванням Давньоруської держави та феодальних виробничих відносин.

Аулих В.В. Владимир-Волынский // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. — К., 1990. — С. 119—122.

Бліфельд Д.І. Чернігів // Археологія Української РСР: В 3-х т. — К., 1975. — Т. 3. — С. 201—212.

Ипатьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Том второй). — М., 2001.

Куза А.В. Укрепленные поселения // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 39—51.

Купчанко О. Східні хорвати в світлі писемних джерел // БІБЕВ. — 2002. — Вип. 4. — С. 40—44.

Кучера М.П. До питання про конструкцію стін-столпів давньоруського літопису // Київська старовина. — 1972. — С. 60—62.

Лаврентьевская летопись (Полное собрание русских летописей. Том первый). — М., 1997.

Мисько Ю.В. Похвальний обряд в контексті світогляду східних слов'ян за матеріалами могильників VIII—Х ст. // ПССІАЕ. — 1997. — Вип. 4. — С. 19—28.

Мисько Ю.В. Про сакральні функції східнослов'янського житла (за матеріалами Сиретсько-Дністровського межиріччя) // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2000. — Вип. 1. — С. 113—120.

Михайлина Л.П., Русанова И.П., Тимошук Б.А. Раскопки славянского города на р. Прут // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 358.

Михайлина Л.П., Русанова И.П., Тимошук Б.А. Селища и городище Ревное I // АО 1979 г. — М., 1979. — С. 370—371.

Михайлина Л.П., Русанова И.П. Славянский могильник X в. на Верхнем Пруте // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 305.

Михайлина Л.П., Тимошук Б.А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII—X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983. — С. 205—219.

Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Слов'янські язичницькі пам'ятки в межиріччі Верхнього Прута та Середнього Дністра // Тези доп. X Всеукр. славистич. конф. — Чернівці, 1992. — Т. 1. — С. 10—11.

Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Формування слов'янського ранньофеодального міста на р. Прут // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: Матеріали істор.-археол. семінару. — Суми, 1993. — С. 37—39.

Михайлина Л.П., Возний І.П., Пивоваров С.В. Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету // АДУ 1991 р. — Луцьк, 1993. — С. 66—67.

Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Язичницькі вірування слов'янських племен Північної Буковини за археологічними даними // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тез. доп. і повідом. — Львів, 1993а. — С. 18—19.

Михайлина Л.П., Возний І.П. Археологічні дані про військову справу слов'яно-руського населення Буковини VIII—XIII ст. // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту. — Чернівці, 1996. — Вип. 6—7. Серія Історія. — С. 24—44.

Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. — Чернівці, 1997. — 144 с.

Михайлина Л.П. Язичницькі пам'ятки культури Луки-Райковецької // ПССІАЕ. — 1999. — Т. 2. — С. 129—158.

Михайлина Л.П. Східнослов'янський могильник кінця I-го тисячоліття н. е. біля с. Ревне на р. Прут // ПССІАЕ. — 2000. — Т. 2. — С. 81—90.

Михайлина Л.П. Житла Ревнянського поселення VIII—X ст. // Матеріали VI Буковинсь. Міжнар. істор.-краєзнав. конф., присвяч. 125-річчю заснування Чернівецького національного ун-ту ім. Юрія Федьковича (5 жовтня 2000 р., Чернівці). — Чернівці, 2001. — С. 346—351.

Овчинніков О. Східні хорвати на карті Європи // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2000. — Вип. 1. — С. 152—162.

Петрухин В.Я., Пушкина Т.А. К предистории древнерусского города // История СССР. — 1979. — № 4. — С. 100—112.

Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. 1.

Рапопорт П.А. Древнерусские оборонительные конструкции с применением сырцової кладки // МИА. — 1956. — № 52. — С. 17—24.

Ратич О.О. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі // МДАПВ. — 1964. — Вип. 5. — С. 115—129.

Русанова И.П., Тимошук Б.А. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки. — Ужгород, 1981. — 114 с.

Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ. — К., 1991. — 168 с.

Тимошук Б.О. Розвідка в басейні р. Пруту // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 409—416.

Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976. — 176 с.

Тимошук Б.А. Руїни славянського города на р. Прут // АО 1972 г. — М., 1973. — С. 337—338.

Тимошук Б.О. Слов'янські гради Північної Буковини. — Ужгород, 1975. — 112 с.

Тимошук Б.А., Михайлина Л.П. Раскопки славянского поселения X в. на р. Пруте // Археологические исследования в Украине в 1976—1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. Ин-та археологии АН УССР. — Ужгород, 1978. — С. 115—116.

Тимошук Б.А., Русанова И.П., Михайлина Л.П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V—X вв. // СА. — 1981. — № 2. — С. 80—93.

Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). — К., 1982. — 206 с.

Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М., 1990. — 188 с.

Тимошук Б.А. Раннефеодальный город восточных славян на р. Прут // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: Матеріали польового істор.-археол. семінару (Серпень 1993, с. Зелений Гай). — Суми, 1993. — С. 34—37.

Тимошук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам. — М., 1995. — 262 с.

Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1970. — 220 с.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — 254 с.

Федоров Г.Б. Городище Екимауцы // КСИИМК. — 1953. — Вып. 50. — С. 104—126.

Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф. Памятники древних славян VI—XIII ст. — Кишинев, 1974. — 134 с. (Археологическая карта Молдавской ССР. — Вып. 6).

И. П. В о з н ы й

ПРОЦЕССЫ УРБАНИЗАЦИИ НА ТЕРРИТОРИИ ВЕРХНЕГО ПОПРУТТЯ В X в.

В статье рассматриваются урбанистические процессы, происходившие на территории Верхнего Попруття в период становления Киевского государства. Прослежено, что первые раннеславянские города на территории древнерусского государства появились в VIII—X вв. Все они имели две составные части — детинец и посад. Таким центром на указанной территории мог быть комплекс раннеславянских поселений у с. Ревно. Он состоял из детинца, ремесленного посада, четырех пригородных сел, могильника и языческого святилища. Такая сложная структура Ревнянского поселенческого комплекса свидетельствует о том, что он с начала X в. начал приобретать черты раннего города. Он представлял собой не только скопление поселений, но и, что более важно, центр, в котором концентрировались различные общественно-важные функции. Это мог быть один из крупных административно-оборонительных, культурных и производственных центров «племенного княжения» хорватов.

К л ю ч е в ы е с л о в а: урбанизация, город, детинец, посад, пригородные села, племенное княжение, святилище, могильник

I. P. V o z n y

URBAN PROCESSES IN THE UPPER POPRUTTIA IN THE 10th CENTURY

The article deals with urban processes taking place in Upper Poprutia during the period of the Kyiv state. The first cities in the land of ancient states were established in the 8th — 10th centuries. They consisted of two parts — citadel (dytynets) and positions (posad; extra-mural part). This center at that site could be set early Slavic settlements near a village. It consisted of the citadel, handicraft office, four suburban villages, burial and pagan sanctuary. This complex structure of Revne settling complex indicates in the beginning of the 10th century began to acquire features of the early city. It was a not only a cluster of settlements but also, more importantly, the cell where various socio-critical functions were concentrated. This could be one of the major administrative and military, religious and industrial centers in «tribal principality» of Horvaty tribes.

Key words: urbanization, city, dytynets, posad, suburban settlements, tribal reigning, sanctuary, cemetery

Одержано 19.06.2016

Ю. Н. С ы т ы й

ВОПРОСЫ РАННЕЙ ИСТОРИИ ЧЕРНИГОВА

В статье анализируются археологические материалы и гипотезы, связанные с возможностью существования нескольких поселений или городищ на территории Чернигова X в.

К л ю ч е в ы е с л о в а: археологические исследования, Чернигов, X в.

Археологическое изучение Чернигова началось в конце XIX в. Не повторяя всем известные факты о раскопках курганов, несколько слов следует сказать о дореволюционном периоде исследований городской территории. Археологические наблюдения и раскопки культурного слоя на этом этапе следовали за разрушениями памятников архитектуры Детинца — в результате в печати появлялись отдельные сведения археологического характера. Предпринимавшиеся после разрушения памятников работы проводились недостаточно квалифицированно и на небольшой площади. Недостаток опыта при раскопках культурного слоя и содержащихся в нем объектов отразился в текстах опубликованных отчетов. В целом, такое состояние дел было характерным для многих древнерусских городов за редким исключением, когда раскопки проводились людьми, имеющими архитектурное образование.

Исследования послереволюционного периода были единичны. В 1923 г. Н.Е. Макаренко были проведены первые широкомасштабные работы, целью которых было изучение построек вокруг Спасского собора. В процессе исследований открыты кладки усыпальниц (с севера и юга от апсид храма), зафиксированы остатки кладок галерей, которые вели от усыпальниц в западном направлении, и изучена кладка под

южной башней, которая в процессе работ была определена как «крещальня».

Внутри собора была произведена шурфовка, позволившая выяснить ряд вопросов строительства и существования храма [Макаренко, 1929, с. 25]. При исследовании в 1923 г. на уровне материка в южной усыпальнице были зафиксированы пятна хозяйственных построек, предшествовавших строительству храма. К работам в Спасском соборе привлекались сотрудники Черниговского музея, которые в процессе исследований получали новые навыки проведения археологических работ. Результаты исследований Чернигова были опубликованы в сборнике «Чернігів і Північне Лівобережжя...», вышедшем под редакцией М.С. Грушевского в 1928 г. Следует констатировать, что первые широкомасштабные работы на черниговском Детинце были проведены на достаточно высоком методологическом уровне и детально опубликованы.

Вторая мировая война изменила отношение к истории своей страны. Выделение средств на обследование состояния архитектурных памятников и определение урона, нанесенного в период ведения боевых действий, позволило начать археологические исследования на территории Чернигова. Новый этап изучения Детинца начинается в 1946 г. с раскопок Б.А. Рыбакова. Основные работы были проведены на месте раскопок 1878 и 1909 гг. в восточной части Детинца. Существовавшие вдоль улицы здания сгорели в годы войны, в результате представилась возможность исследовать остатки Благовещенского храма широкой площадью. Кроме исследований собора, одной из задач экспедиции был поиск места расположения княжеского двора и находившейся на

его территории Михайловской церкви, упомянутой в летописи под 1174 г. К работам были привлечены и местные научные кадры. В ходе этих работ были подготовлены отчет А.А. Попко, в котором описаны памятники Чернигова, и заметки Ю.А. Виноградского, посвященные Чернигову [Попко, 1947, с. 1—10, Ясновська, Коваленко, 2006, с. 167—171]. Для поиска Михайловской церкви был заложен раскоп 10 × 10 м в 100 м («52 саженьях» плана XVIII в.) к востоку от Спасского собора. Раскоп был выкопан до глубины 1,0 м (до уровня строительных материалов начала XIX в.), а по трассе водопровода, проходившего рядом с раскопом была произведена зачистка до уровня материка (1,8 м от уровня дневной поверхности 1946 г.). В слое строительства начала XIX в. встречались обломки плинфы и цемьянка XII в. Появившийся на раскопе черниговский археолог А.А. Попко сообщил, что в 1941 г. он видел кладку XI—XII вв. в 15 м к югу от заложеного раскопа. После этого работы были перенесены вплотную к зданию бывшей школы. В новом месте обнаружили перекопы XX в. и в них найдены «...три фрагмента кирпича XII в.» [Рыбаков, 1946, с. 5] Таким образом, с одной стороны, сведения черниговских краеведов помогали столичным специалистам ориентироваться в топографии города, а с другой — вносили путаницу и сбивали с проведения планомерных исследований.

В сезоне 1947 г. планировалось возобновить работы на раскопе 1946 г. и заложить еще один раскоп к северу от него. Отсутствие отчета о раскопках 1947 г. не позволяет прояснить данный вопрос. Существует только упоминание о раскопках и шурфовке Б.А. Рыбакова в 1947 г. в восточной части Детинца (поиски Михайловской церкви).

Основной организацией финансирующей работы являлся Институт археологии Академии наук Украины, поэтому появление в Чернигове в следующем полевом сезоне киевских археологов было закономерным. В 1947 г. на Детинце работали сразу две экспедиции — Московская (руководитель Б.А. Рыбаков) и Киевская (руководитель В.А. Богусевич). Б.А. Рыбаков продолжал исследования Благовещенского собора и поиски Михайловской церкви. Вероятно, раскоп 1946 г. был докопан в 1947 г. Известно только, что поиски Михайловской церкви результатов не принесли [Рыбаков, 1949, с. 7—92].

При публикации материалов исследований Чернигова Б.А. Рыбаков особо отметил, что в 1947 г. на территории Детинца и Третьяка экспедиция Института археологии Украины работала самостоятельно: в определенном смысле возникла конкуренция между московскими и киевскими исследователями. Возросла активность в поисках археологических материалов и изучения исторической топографии древне-

русского Чернигова. В свою очередь, В.А. Богусевич написал в отчете: «Вследствие полной неизученности исторической топографии Чернигова и неизвестности археологической стратиграфии территории ...пришлось применить раскопную методику разведочного характера». [Богусевич, 1947, с. 2]. В.А. Богусевичем в 1947 г. разбиты 13 раскопов размерами 4 × 4 м, из них в северной части Детинца были заложены два раскопа.

Перед закладкой раскопов были обследованы окопы военного времени, расположенные около здания бывшей школы, на расстоянии от 100 до 200 м к востоку от Спасского собора. Во время зачисток окопов было выявлено большое количество погребений, зафиксированных на глубине от 1,0 до 1,5 м, и высказано мнение, что погребения относятся к позднесредневековой Михайловской церкви, нанесенной на планы Чернигова XVIII в. В раскопе 1, ориентированном стенками по сторонам света, было выявлено 2 погребения, совершенных по христианскому обряду (оба на глубине 1,9 м). Кроме погребений, никаких других объектов в тексте описано не было, материк находился на глубине 2,5 м.

Сохранившаяся полевая документация фиксирует, что раскоп, имевший на уровне дневной поверхности размеры 4 × 4 м, в процессе работ сужался. Вдоль стен оставались нераскопанные участки, которые облегчали выброс грунта из нижних участков раскопа. Таким образом, раскоп по уровню материка мог иметь размеры 2 × 2 м. Следует подробнее остановиться на результатах первых полевых исследований 1947 г. В.А. Богусевича на этом участке. В тексте отчета на страницах 6—7 написано: «Погребения, обнаруженные в раскопе 1, не могут, по-видимому, быть отнесены к дохристианским курганам. Они слишком близко расположены друг от друга. Скорее всего, их следует датировать XII в.». Автор далее указал на отсутствие построек и ям и отметил находку в раскопе фрагментов амфор, а в нижней части культурного слоя и чернолощеной амфорной ручки и фрагмента лепного сосуда с большим количеством шамота в тесте. О раскопе 2 в тексте не сказано ни одного слова. В то же время, в тексте отчета об итогах исследований указано: «Отсутствие остатков жилых и хозяйственных сооружений и наличие следов **трупосожжения** на территории в 100 м к востоку от Спасского собора вызывает предположение о наличии здесь дохристианского могильника, существовавшего до времени постройки Спасского собора» [Богусевич, 1947, с. 19]. Далее автор пытается привязать топоним «Могилки», существовавший в XIX в., к ситуации, имевшей место в древнерусское время. Данный топоним, без сомнения, относится к многочисленным (выявленным во время зачистки 1947 г. окопов военного времени) позднесредневековым

погребениям, расположенным как на Детинце, так и к северу от него.

В публикации результатов работ 1947 и 1949 гг. В.А. Богусевич писал: «Археологическими работами 1947 г. ... на відстані 200 м від Спаського собору на глибині близько 3 м від денної поверхні, були виявлені залишки давнього тілоспалення.... Таким чином, на тому місці, де стоїть Спаський і Борисоглібський собори, до побудови Спаського собору був дохристиянський могильник. Отже аналізуючи ситуацію приходимо до думки, що чернігівський Дитинець, якщо він знаходився на р. Стрижень, до початку XI ст. займав невелику площу» [Богусевич, 1951, с. 116—126].

Неописанное в тексте отчета трупосожжение ставит ряд вопросов. Во-первых, существовало ли трупосожжение в раскопе? Вероятно, да. Было ли оно древнерусским? При ответе на этот вопрос следует учитывать тот факт, что, как правило, погребения удалены от жилой застройки. Так, анализируя противоречивость археологического контекста находки трупосожжения на этой территории, В.П. Коваленко на картах развития города нанес погребение сразу на два плана — первого (VI — первая половина IX вв.) и второго этапов (вторая половина IX—X вв.) [Коваленко, 1988, с. 25].

Как вариант разрешения данного вопроса можно предложить следующее решение. Согласно материалам археологических исследований конца XX — начала XXI вв., на этой территории в X в. существовала городская застройка, что исключает возможность появления здесь погребения. Вероятно, ответ кроется в датировке погребения: в нижнем слое раскопа были выявлены фрагмент чернолощеного сосуда и фрагменты лепного горшка. Можно предположить, что погребение относится к более раннему времени (например, к зарубинецкой или киевской культурам).

В публикациях В.А. Богусевича был поставлен вопрос о наличии на территории Детинца курганного могильника и фактическом несоответствии размеров города и той роли, которую он играл в ранней истории Руси. Следует отметить, что площадь раскопов В.А. Богусевича была небольшой, но они охватывали различные участки городской территории: Детинец, Третьяк, у Елецкого монастыря, Подол. В то же время Б.А. Рыбаков ограничился исследованиями лишь в восточной части Детинца.

Несколько слов нужно сказать об отчете А.А. Попко 1947 г. «Археологические памятники по р. Десне в районе г. Чернигова». В нем на страницах 5 и 6 имеется описание городища, расположенного на Елецкой горе. Характеризуя городище, автор указывает на его треугольную форму, образованную краем террасы р. Десны и двумя рвами. Такое описание позволяет утверждать, что под городищем имеется в виду территория Елецкого монастыря в

пределах его кирпичных стен XVIII в. По тексту: «В настоящее время городище имеет две площадки. Первая площадка занимает северо-восточную его часть и имеет в длину 245 м и в ширину 150 м. Поверхность ее ровная, слегка покатая к западу; высота над поймой реки до 15 м. Вторая площадка занимает западную его часть и имеет в длину 70 м и в ширину 50 м. Поверхность ее ровная, покатая с запада на восток и лежит на 5 м ниже поверхности первой площадки. Оборонительные сооружения городища состояли из валов и рвов, частично сохранившихся лишь в северо-восточной части. ... При современном состоянии судить об их точных размерах очень трудно. ... Ширина вала по сохранившимся остаткам еще и сейчас доходит до 5 м, а рва — до 6—8 м. На первой площадке... встречаются строительные остатки XI—XII вв. Керамика частью лепная и частью круговая. Наиболее архаичная керамика встречается в восточной части города, что позволяет сделать вывод о том, что первоначальное городище занимало форму неправильного овала, вытянутого с запада на восток, длиной до 70 м и шириной до 50 м, потом расширилось в сторону плато и постепенно заняло сперва первую, более возвышенную площадку, потом вторую площадку, т. е. всю площадь холма». Из описания становится понятно, что А.А. Попко видел только остатки вала в районе кирпичной стены, ограждавшей монастырь. По нашему мнению, выделение двух площадок связано с перепадом уровня дневной поверхности, при котором площадка на стрелке мыса лежит на 5 м ниже остальной площади монастыря. Назвать эту площадку более ранним городищем не получается даже в теории. Тогда А.А. Попко использует находки лепной керамики в восточной части трапециевидной в плане и большей (245 × 150 м) по размерам площадки для выделения первоначального городища овальной в плане формы размерами 70 × 50 м. При этом никаких укреплений зафиксировано не было. А.А. Попко, вероятно, имел в виду площадь распространения лепной керамики.

В.А. Богусевич, анализируя материалы собственных исследований и наблюдений А.А. Попко, предложил гипотезу о существовании на Елецкой горе поселения, предшествовавшего появлению города, и наличии в IX—X вв. на этом месте княжеского замка, рядом с которым был построен крупнейший древнерусский курган — Черная Могила.

При этом В.А. Богусевичу во время раскопок 1949 и 1951 гг., проведенных на стрелке Елецкого холма, удалось выявить лепную керамику, датирующуюся, по его мнению, VII—VIII вв., и круговую IX—X вв., а также керамику более позднего времени. В раскопах фиксировалось повреждение культурных слоев многочисленными поздними захоронениями, которые разрушили древние строительные и хозяйс-

твенные комплексы и смешали материал [Богусевич, 1955, с. 5—11].

Таким образом, наличие лепной керамики (в датировке которой исследователь еще сомневался) на территории Елецкой горы позволило В.А. Богусевичу предложить альтернативное место расположения первоначального городища. Находка недостаточно детально зафиксированного трупосожжения на Детинце привела к появлению гипотезы о княжеском замке, существовавшем до начала XI в. в восточной части Елецкого участка террасы.

Б.А. Рыбаков при написании работы «Древности Чернигова» вынужден был учитывать факт выявления кремации на территории Детинца. Проанализировав планы Черниговской крепости, Борис Александрович пришел к умозрительному выводу, что поперек крепости проходила материковая «ступенька», разделявшая Детинец на две террасы различной высоты. «Возможно, что это отражает разные этапы в исторической жизни города. Более высокая южная терраса соответствует древнейшему детинцу XI в.; ее организующим элементом является Спасский собор. По гребню ступеньки мог проходить вал.

Вторая, северная, терраса, могла быть прирезана (судя по данным раскопок) несколько позднее в XII в.» [Рыбаков, 1949, с. 60].

Измерение уровня дневной поверхности памятника и геодезическая съемка плана Детинца не были подкреплены археологическими исследованиями. С точки зрения развития археологического комплекса, такое расширение территории вглубь террасы со слабозащищенным восточным флангом выглядит по меньшей степени нелогичным. Исследования 2006 г. в восточной части Детинца опровергли это предположение. Тем не менее, деление территории Детинца на две составные части и сегодня продолжает появляться на археологических картах и в описаниях Чернигова [Моця, Казаков, 2011, с. 22, 51—52].

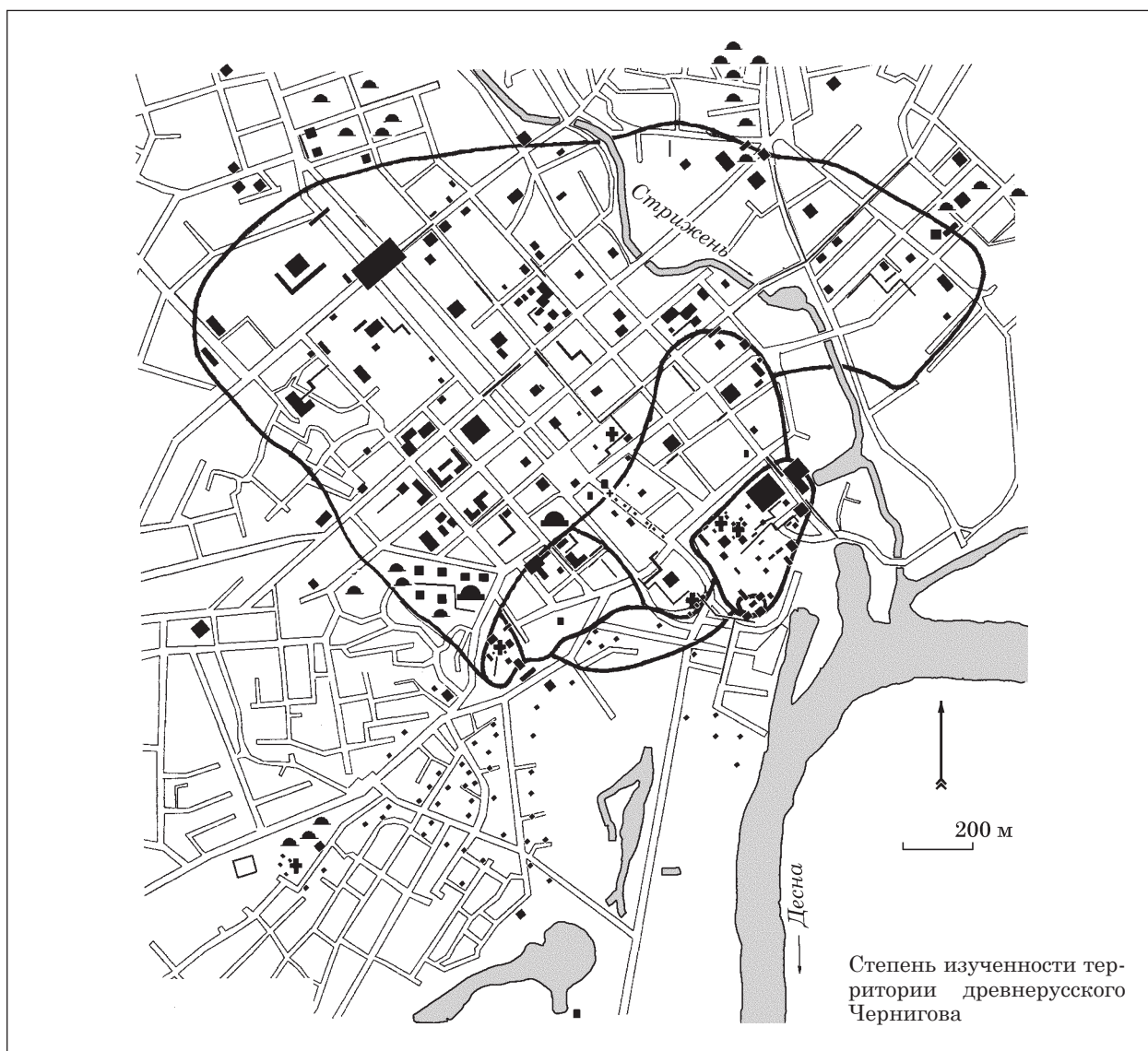
Следует также остановиться на поселениях, предшествовавших Чернигову. На территории города и в его окрестностях довольно много памятников киевской культуры (III—V вв. н. э.). На исследованных широких площадях поселений удается выделять горизонты и других культур (колочинской, волынцевской) славянского времени [Поселення ..., 2015, с. 102—104]. Однако жилища волынцевской культуры (поселения Александровка, Роище, Шестовица), по мнению Р.В. Терпиловского, гибнут в середине VIII в. А. В. Комар относит гибель славянских жилищ в Шестовице к началу IX в. [Комар, 2012, с. 347]. На территории Чернигова древности роменской культуры представлены керамикой с «гусеничным» орнаментом, происходящей из слоев и участков, заселенных в X — начале XI вв. Между древностями волынцевской и древнерусской культур, **по нашему**

мнению, в Чернигове на данном этапе исследований существует хронологический разрыв. Городские слои в значительной степени перекопаны в X—XX вв. и выявить комплексы объектов, сменявших беспрерывно друг друга весь IX в., пока не удастся. Наличие древнерусских материалов конца IX в. не вызывает сомнений, но существует проблема их узкой датировки. Под валом Детинца исследованном в 2006 г. (расположен на расстоянии около 400 м от Цитадели), были выявлены постройки и ямы первой половины X в. и зафиксирована распашка ралом, задевшая верхний слой материка. Следы распашки выявлены в раскопах 1985—1987 и 2006—2008 гг., при этом исследователи отмечали различные направления многолетней работы ралом.

С 80-х гг. XX в. в Чернигове в связи со значительным ростом объема строительства активизировались охранные археологические исследования. В ходе этих работ в различных частях города было вскрыто значительные по площади участки древней территории, исследованы остатки оборонительных сооружений, сотни жилищ и хозяйственных построек, разновременных погребений, обнаружены остатки неизвестных ранее монументальных построек и т. д. Это позволило В.П. Коваленко предложить свое видение процессов зарождения и развития города в домонгольское время [Коваленко, 1988, с. 22—33].

Существующие участки культурного слоя конца IX — начала XI вв. расположены на краю террас р. Десны и р. Стрижень, а также в деснинской пойме. Несмотря на широкомасштабные исследования территории древнерусского Чернигова, основные работы велись на посадах XI — середины XIII вв. (рисунок). Древнейшие участки культурного слоя изучались меньше. Однако вскрытая на Детинце площадь в процентном отношении превышает аналогичные участки во многих древнерусских городах. В ходе работ 1984—1987 гг. на Детинце Чернигова В.П. Коваленко вскрыл до 2000 м² культурного слоя толщиной до 3 м. Результатом исследований стало несколько статей и отчетов, посвященных участку площадью 400 м². В 2005—2008 гг. в северо-восточной части Детинца работами Е.Е. Черненко и А.Л. Казакова вскрыто два участка: первый — непосредственно возле раскопов В.П. Коваленко (не менее 1800 м²), второй — с юга от раскопок Б.А. Рыбакова, исследовавшего Благовещенский собор — через дорогу от первого участка (1200 м²). Итогом этих работ стали статья и раздел в книге [Моця, Казаков, 2011, с. 50—89]. В целом, в северо-восточной части Детинца работами 1946—2010 гг. вскрыто 1/3 сохранившейся территории княжеского двора XII—XIII вв. (по сведениям А.Л. Казакова на Детинце вскрыто около 14000 м²).

Древнейшие городские слои зафиксированы на территории Третьяка, Елецкого монастыря

и Подола. В перспективе такие участки слоя могут быть выявлены вдоль дорог на Новгород-Северский (по краю террасы), Любеч и Киев. Все эти участки в древности были довольно плотно застроены. В качестве примера можно привести выявление в небольшом раскопе (по ул. Белинского) сразу 2 жилищ X в., котлован верхнего из них был врезан в котлован нижнего [Шекун, Кузнецов, 1984, с. 343].

Во время охранных наблюдений и запланированных раскопок на территории Чернигова постепенно накапливались сведения о новых объектах оборонительного характера, часть из которых была упомянута в различных изданиях [Мезенцев, 1980, с. 55—58, Моця, Казаков, 2011, с. 102—107, Новик, Ситий, 2008, с. 80—83], а часть описана только в отчетах.

Материалы этих работ, довольно часто опубликованных небольшими тиражами, после ослабления межгосударственных связей стали малодоступными для исследователей. В результате среди специалистов сложилось мнение, что археологические исследования Чер-

нигова не дают ничего нового. К.А. Михайлов в 2012 г. опубликовал статью, посвященную сравнительной топографии первых древнерусских городских центров, где указал: «Черниговские исследователи до сих пор повторяют выводы о топографии города, высказанные в работах Б.А. Рыбакова» [Михайлов, 2012, с. 14—15]. Автор отметил лишь исследования А.В. Шекуна на Подоле, позволяющие ознакомиться с черниговскими материалами X в. По нашему мнению, проблема состоит не в отсутствии материала, а в темпах его ввода в научный оборот.

На размеры города X в. указывают его укрепления [Сытый, 2014, с. 193—201]. Четвертая оборонительная линия начиналась в Елецком монастыре на краю террасы р. Десна, проходила в районе апсиды Успенского собора, фиксировалась в районе современной ул. Кирпоноса, просп. Мира, в начале ул. Мстиславской, на пересечении ул. Родимцева и Горького и шла далее к краю террасы р. Стрижень. Укрепления четвертой линии, вероятно, имели продол-

жение на Подоле, где они были зафиксированы под укреплениями Цитадели. Общая укрепленная площадь Чернигова в X в. составляла 67 га. Следует учесть, что по краям террасы и в пойме могли быть участки открытых посадок. Такая значительная площадь и наличие 4, а если считать вал на Подоле как отдельное оборонительное укрепление, то 5 линий укреплений города представляют уникальное явление для древнерусских территорий X в.

За пределами четвертой линии укреплений на месте строительства здания банка (ул. Горького, 17) удалось собрать роменскую керамику, которая, вероятно, происходит из разрушенного жилища. Данное жилище находилось за пределами укрепленной части города и располагалось в 190 м вглубь от края террасы р. Стрижень. Следует отметить, что широко-масштабные исследования вдоль края террасы р. Стрижень подобных объектов не выявили. Расположение в глубине террасы отдельного жилища могло быть обусловлено проходящей рядом дорогой, которая вела из города в ради-мичи. Одиное жилище (если оно вообще существовало) находилось вне пределов четвертой линии укреплений.

Возвращаясь к вопросу существования на Елецкой горе «первоначального городища или замка X в.», следует указать, что до основания монастыря эта территория была разделена на 2 части: восточная, выявленным возле апсиды Успенского собора. Юго-восточная часть будущей территории монастыря относилась к застройке, а северо-западная — к буферной зоне, расположенной между жилой зоной и ближайшими курганами. По мнению А.В. Комара, роменские материалы, происходящие с Елецкой горы, указывают на наличие роменского поселения (посада). В данном случае такое поселение попадало в состав укрепленной городской территории. Можно ли утверждать по находкам нескольких ям с небольшим количеством роменской керамики о наличии целого посада?

При анализе расположения укреплений и выявленных в раскопах на посаде XI—XIII вв. остатков курганных насыпей автору удалось рассчитать минимальное расстояние, на котором располагались курганы от городских стен. В ряде случаев удалось получить цифру в 197—217 м [Ситий, 2013, с. 102]. Для совершения погребений существовали правила, которые были нарушены только при сооружении крупнейшего кургана Чернигова — Черной Могилы. В местах исследований на таком расстоянии от северной (четвертой) линии укреплений можно ожидать выявления погребальных комплексов, предшествовавших застройке более позднего посада.

Анализ расположения зафиксированных на посаде курганных древностей привел к появлению двух взглядов на их структуру и расположение. А.В. Шекун выделил несколько групп

курганов, а по нашему мнению выявленные курганы относятся к обширному курганному полю — курганный могильник полукругом охватывал территорию города X — начала XI вв. Когда А.В. Шекун выделял отдельные курганные группы, степень изученности территории была несколько ниже. С увеличением количества известных курганов стало очевидно, что мы имеем дело с огромным курганным полем, не разделенным на группы природным рельефом местности. К группам с оговорками могут быть отнесены только курганы, расположенные вдоль выходивших из города дорог. Но в новейшую литературу уже попало представление о курганном некрополе как о локальных группах, сформировавшихся по непонятным причинам [Комар, 2012, с. 339].

Если небольшой комплекс памятников у с. Зеленый Гай под Сумами насчитывает свыше 2000 насыпей, вытянутых вдоль края и по склонам террасы р. Псел на расстоянии около 1,5 км, то население Чернигова вполне могло оставить курганный могильник не меньших размеров. Для сравнения следует указать, что курганы Киева вытянуты вдоль террасы р. Днепр более чем на 4 км. Расстояние от кургана Гульбище в Чернигове до курганов «Старого кладбища в Березках» составляет около 3 км (с разрывом на пойму р. Стрижень не менее 0,6 км).

Разделив курганный могильник на отдельные локальные группы нужно объяснить, почему в отрыве от расположенных за стенами города курганов возникает Стриженская группа, сохранившаяся за укреплениями Передгородья. Рост некрополя и отсутствие места для насыпки курганов вынуждали жителей совершать подкурганные погребения все дальше и дальше на север от центра города. В процессе расширения городской застройки уничтожила основную массу курганов до линии укреплений Предградья.

Как отмечено выше, курганный некрополь Чернигова включал огромное курганное поле, полукольцом охватывавшее территорию города, и группы вдоль дорог, которые вели из него. К последним однозначно можно отнести только «Старое кладбище в Березках». Данная группа начиналась еще на территории Предградья (район Пяти углов), поднималась по склону высокой террасы (район кладбища) и продолжалась в северном направлении (в район школы для слабовидящих детей).

В литературе периодически появляются мнения, что курганы возле Троицкого монастыря или на «Старом кладбище в Березках» якобы не относятся к Чернигову. На наш взгляд, курганы «Гульбище», «Безымянный», камерное погребение «Старого кладбища в Березках» могут принадлежать только могильникам раннегородских центров, в данном случае — Чернигова.

На территории Черниговщины до р. Снов в X в. возникают городища и поселения с круговой древнерусской керамикой, к востоку от р. Снов практически до конца X в. существовали городища роменской культуры. Антропологические исследования останков жителей древнего Чернигова указывают на близость женских черепов и черепов происходящих с роменских могильников, а мужских — с сериями черепов с Правобережья Днепра [Долженко, 2011, с. 68]. Вероятно, такая антропологическая картина сложилась в результате вооруженного захвата части территории Левобережья Днепра и переселения мужского населения с Правобережья. Это произошло до появления орнамента «гусеничка» на роменской керамике. Классическая роменская керамика с «гусеничкой» выявлена на памятниках к востоку р. Снов или в незначительном количестве в культурном слое Чернигова древнерусского времени. При этом в нижнем течении р. Десна памятники волинцевской культуры присутствуют, в отличие от памятников роменской культуры. На наш взгляд, нет оснований рассматривать возникновение Чернигова как результат слияния нескольких укрепленных пунктов. Чернигов с конца IX в. формируется как древнерусский раннегородской центр, расположенный у границы с территорией Северян.

Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // АП УРСР. — К., 1955. — Т. 5. — С. 5—11.

Богусевич В.А. Про топографію древнього Чернігова // Археологія. — К., 1951. — Т. 5. — С. 116—126.

Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция 1947 г. / НА ИА НАН Украины. — 1947/20.

Долженко Ю.В. Населення Чернігівського літописного Передгороддя XI—XIII ст. за краніологічними даними // Археологія. — 2011. — № 2. — С. 53—72.

Поселення і ґрунтовий могильник Логи // Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область. — Чернігів, 2015. — Вип. 1: Чернігівський район. — С. 102—104.

Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 22—33.

Комар А.В. Чернигов и нижнее Подесенье // Русь в IX—X веках: археологическая панорама. — Москва; Вологда, 2012. — С. 339—347.

Макаренко М.О. Чернігівський Спас. Археологічні досліді року 1923. — К., 1929. — 90 с.

Мезенцев В.І. Про формування міської території давнього Чернігова // Археологія. — 1980. — Вип. 34. — С. 53—64.

Михайлов К.А. Сравнительная топографии первых древнерусских городских центров IX—X вв. // Северная Русь и проблемы формирования Древнерус-

ского государства: Сб. материалов междунар. науч. конф. — Вологда, 2012. — С. 14—15.

Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. — К., 2011. — 316 с.

Новик Т.Г., Ситий Ю.М. Дослідження проїзду в оборонному валу Чернігівського Третьяка // Чернігівські старожитності. — Чернігів, 2008. — С. 80—83.

Попко А.А. Археологические памятники по р. Десне в районе г. Чернигова / НА ИА НАН Украины. — 1947/20а.

Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. — 1949. — № 11. — С. 7—92.

Рыбаков Б.А. Раскопки в Черниговском детинце в 1946 году / НА ИА НАН Украины. — 1946/26.

Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. — Чернігів, 2013. — 272 с.

Сытый Ю.Н. Укрепления древнерусского Чернигова // Русь в IX—XII веках: общество, государство, культура. — Москва; Вологда, 2014. — С. 193—201.

Шекун А.В., Кузнецов Г.А. Работы в Чернигове // АО 1982 г. — М., 1984. — С. 343.

Ясновська Л.В., Коваленко О.Б. Неопублікована студія Юрія Виноградського про давньоруські старожитності Чернігова // Скарбниця української культури. — Чернігів, 2006. — Вип. 7. — С. 167—171.

Ю. М. С и т и й

ПИТАННЯ РАННЬОЇ ІСТОРІЇ ЧЕРНІГОВА

Матеріали досліджень 1947 р. на Детинці Чернігова породили низку домислів щодо ранньої історії міста. У статті аналізуються археологічні матеріали і гіпотези, пов'язані з можливістю існування декількох поселень або городищ на території Чернігова X ст. Розглянуто взаємне розташування міської забудови та міського некрополя.

Ключові слова: археологічні дослідження, Чернігів, X ст.

Yu. M. Sytyi

THE ISSUES OF EARLY CHERNIHIV HISTORY

The materials of research on Detynets of Chernihiv in 1947 generated a number of conjectures in the early city's history field. The article analyzes the archeological materials and hypotheses related to a possible existence of several settlements or hillforts on the territory of Chernihiv in the 10th century. It is considered mutual location of the urban building and the urban cemetery.

Key words: archaeological research, Chernihiv, 10th century.

Одержано 10.05. 2016

*Д. В. Бібіков, В. Г. Івакін,
А. М. Оленич, В. І. Баранов*

ТОРГІВЛЯ ТА ОБМІН НАСЕЛЕННЯ ПОСАДУ ДАВНЬОРУСЬКОГО ВИШГОРОДА

У статті на основі археологічних матеріалів проаналізовано торгівельну й обмінну діяльність мешканців посаду давньоруського Вишгорода в XI—XII ст.

Ключові слова: Київська Русь, Вишгород, гончарство, торгівля, ремесла

Вишгородський гончарний посад XI—XII ст. за масштабами свого виробництва не має аналогів на давньоруській території. Він розташований на південь та південний захід від Вишгородського городища, вздовж р. Монашка. Вивчення археологами цієї частини міста було розпочато ще в 1936—1937 рр. Тоді на схилах яру біля сучасного собору Вишгородської Богородиці розкопано перші три гончарні горна, а на південному схилі яру виявлено ще більше десятка плям випаленої глини [Довженок, 1950, с. 93, 95]. Невеликі дослідження проводилися в 1947 р. (В.Й. Довженок) [Довженок, 1952, с. 26—27] та 1960-х рр. (О.О. Бобринський, В.Й. Довженок, П.П. Толочко) [Дегтяр, Орлов, 2005, с. 46]. У 1990 р. по вул. Першотравневій (сучасна вул. Межигірського Спасу) 9, 9а, 11, виявлено кілька садіб, розташованих вздовж вулиці, що включали в себе житлові та господарські споруди, а також гончарні горни [Чабай, Евтушенко, Степанчук, 1990]. Р.С. Орловим у 1992 та 1995 рр. проводилися дослідження на ділянці, що примикала до розкопу 1990 р. [Орлов, 2003, с. 36]. Протягом 2013—2015 рр. Вишгородською експедицією ІА НАН України під керівництвом В.Г. Івакіна було здійснено охоронні розкопки в центральній частині гончарного центру (пров. Старосільський, 42) [Івакін, 2015]. Виявлені матеріали суттєво доповнюють

наявні уявлення про населення вишгородського посаду, зокрема — щодо його торгової діяльності. У цій статті ми спробуємо систематизувати та проаналізувати наявні дані про торгівлю та обмін, отримані протягом 80 років дослідження пам'ятки.

ТОРГОВЕЛЬНИЙ ІНВЕНТАР

Знаряддя зважування. Рятівні дослідження, що проводилися на території посаду в 1990 — на початку 2000-х рр., дозволили набагато повніше зрозуміти характер пам'ятки. Однак, значні об'єми робіт призвели до того, що більшість матеріалів досі не опубліковано. До таких категорій речей можна віднести предмети, пов'язані з точним виміром ваги. На території Давньоруської держави останні походять з понад 20 пунктів [Пушкіна, 1991, с. 226]. З рухомих пам'яток вишгородського посаду для подібних цілей слугували фрагмент коромисла бронзових терезів та вагові гири, представлені одразу трьома екземплярами: двома залізними з бронзовою обтяжкою та однією свинцевою.

Перша гиря походить зі споруди (об'єкт 164), дослідженої в ході польового сезону 1990 р. Споруда являла собою овальну яму. На її дні простежено сліди, ймовірно, від каркасно-стовпової конструкції стін [Чабай, 1990/67, с. 165—167]. Гирю знайдено у верхній частині заповнення, що орієнтовно датується початком XII ст. Гиря має бочкоподібну форму. Максимальний діаметр в середній частині становив 29 мм, діаметр усічених площин — 18 мм. Висота гири складала 20 мм. Виконана вона з чорного металу та має бронзову обтяжку. Один край гири пошкоджений. На поверхні усі-

чених частин відсутні будь які сліди та знаки (рис. 1, 1). Даний тип вагових гирьок в IX—X ст. є доволі поширеним на теренах Східної Європи та Скандинавії від Хедебю до Старої Ладogi та Тімерьово [Jankuhn, 1943, р. 192]. Зустрічаються подібні предмети і в Києві, зокрема на Юрковицькому могильнику [Максимов, 1982, с. 67]. Один із найбільш пізніх зразків також походить з комплексу ювелірної майстерні Троїцького розкопу в Новгороді і датується в межах XII ст. [Колчин, 1981, с. 98].

До того ж типу відноситься інша гирька, виявлена в ході консервації гончарного горну на території Музею давньоруського гончарства Вишгородського історико-культурного заповідника по вул. Межигірського Спасу, 11 (2005 р.) [Довганіч, 2006, с. 107]. Знахідка походить з культурного шару, котрий складався з темно-сірого гумусованого супіску. Однорідність на шарувань не дозволила простежити чіткої стратиграфії культурно-хронологічних горизонтів (подібна ситуація є характерною для багатьох ділянок посаду) [Готун, 2007, с. 32]. Гирьку виготовлено з заліза, поверхню вкрито тонким шаром бронзи. Предмет має бочкоподібну форму, частково пошкоджений, діаметр — 23—24 у середній частині та 11—13,5 мм — на зрізаних площинах; висота становила 17 мм. На одній із площин фіксувалися три вдавнених крапки діаметром близько 1 мм. Останні, на думку авторів розкопок, враховуючи пошкоджені ділянки поверхні, могли утворювати квадрат з крапкою в середині [Готун, 2007, с. 32]. Бронзова обтяжка частково знищена внаслідок корозії залізної серцевини. Загальна вага предмета — 40 г [Готун, 2007, с. 32—33] (рис. 1, 2).

Ще один зразок гирьки, виконаної зі свинцевого сплаву, знаходиться в експозиції Історичного музею Вишгорода. Нажаль, коло відомостей про нього обмежене. Серед музейної документації вдалося з'ясувати, що предмет походить із розкопок Правобережної дніпровської експедиції за 1991 р. [Акт № 2 ..., 1999], наукового звіту про котрі нема. Гирька відноситься до типу 14-гранних, однак, через значний ступінь спрацьованості, вона отримала майже округлу форму з діаметром 11,5—13,5 мм. Поверхня однієї зі сторін зазнала значних технічних пошкоджень (рис. 1, 3).

Найбільш цікавим зразком з колекції є фрагмент терезів. Він походить із заповнення ями (розкопки 1989 р.), в котрій разом з гирькою було виявлено також дві пари фрагментованих пружних ножиць, невелику бондарну сокирку та керамічний матеріал [Дорофеев, 1989/194, с. 57], котрий дає підстави датувати заповнення ями початком XII ст. Терези являють собою трисегментний механізм, цілком виконаний з бронзи. Одна половинка коромисла, ймовірно, була втрачена ще в процесі експлуатації, інша частина зберегла рухомий механізм, рух котрого здійснювався за допомогою фіксації на

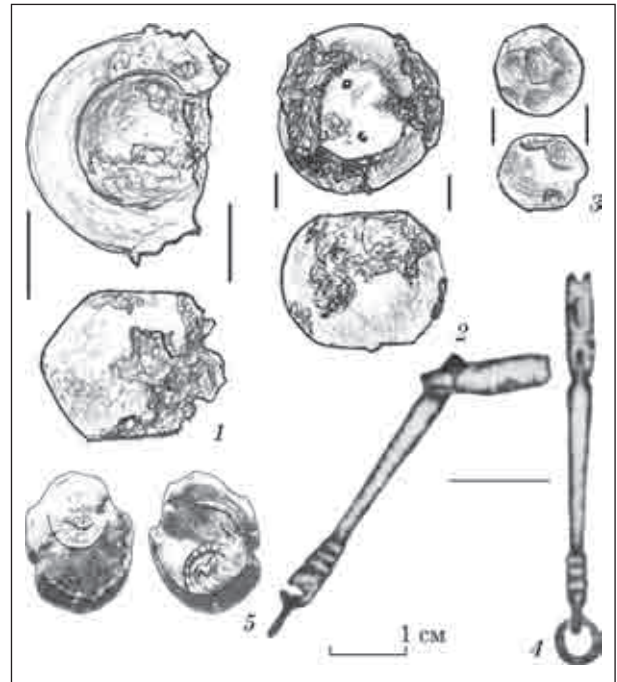

Рис. 1. Торговельний інвентар з вишгородського посаду: 1 — фрагмент гирьки з розкопок 1990 р. (залізо, бронза); 2 — гирька з розкопок 2008 р. (залізо, бронза); 3 — гирька з розкопок 1991 р. (?) (свинцевий сплав); 4 — фрагмент терезів з розкопок 1989 р. (бронза); 5 — свинцева товарна плomba

«м'яку» заклепку. Кінець цієї частини закінчується декоративно-намотаним, в три оберти, дротом та невеличкою петлею, в котру продіте кільце (рис. 1, 4). Даний зразок також має широкі аналогії, зокрема в Хедебю та Листвинському городищі на Волині [Чайка, 2009, с. 170; Jankuhn, 1943, р. 188].

Інтерпретація знарядь зважування природно наближує їх до кола старожитностей, пов'язаних з великими торговими поселеннями Раннього Середньовіччя, так званими «віками». Подібні речі, разом з предметами скандинавських художніх стилів, мечами, тощо, є атрибутами війни та торгівлі, котрі процвітали на значному відрізку торгових шляхів з півночі на південь, частково — і територією України. Попри те, що значна частина даних предметів має аналогії з поселень, що напряму пов'язуються з вікінгами та датуються періодом, на котрий припадає пік їх походів (X—XI ст.), деякі з вишгородських зразків походять з об'єктів кінця XI — початку XII ст. Однак, слід зауважити, що майже всі предмети знайдені у фрагментованому або значно спрацьованому стані, що вказує на досить тривалий період їх побутування. Крім того, одна знахідка походить з верхньої частини заповнення (власне, засипки) ями, куди вона, скоріш за все, потрапила з культурного шару.

Пломби. Нарешті, остання знахідка, пов'язана з торговою діяльністю населення гончарного центру, була зроблена в 2014 р. В

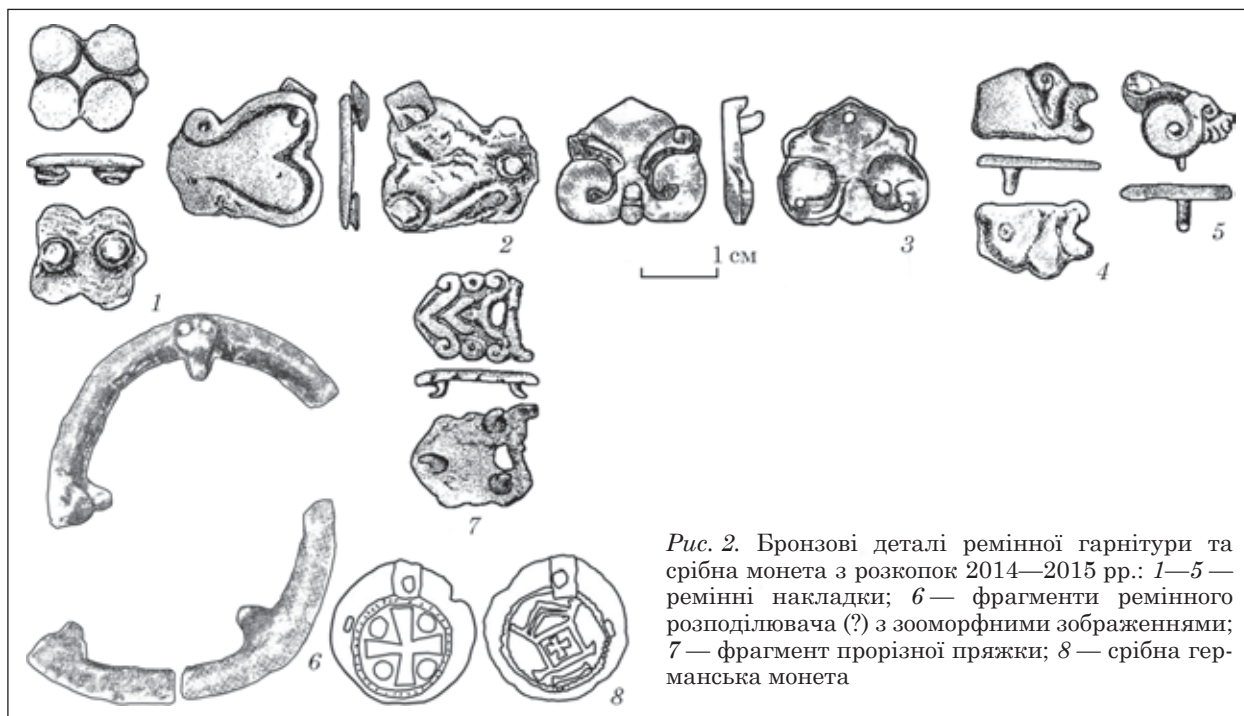

Рис. 2. Бронзові деталі ремінної гарнітури та срібна монета з розкопок 2014—2015 рр.: 1—5 — ремінні накладки; 6 — фрагменти ремінного розподільвача (?) з зооморфними зображеннями; 7 — фрагмент прорізної пряжки; 8 — срібна германська монета

культурному шарі XI — початку XII ст. виявлено свинцевий предмет, котрий найвірогідніше атрибутувати як плумбу дрогичинського типу. Очевидно, саме такими плумбами (як свідчить арабський мандрівник XII ст. Абу Хамід Ал-Гарнаті) таврувались зв'язані хутра білок, які на Русі використовувались замість грошей [Путешествие ..., 1971]. Вишгородський зразок на лицьовій стороні має зображення дзвоноподібної тамги із подвійним хрестом, на зворотній зображено літеру «М» (рис. 1, 5). Різноманітні кириличні літери досить часто зустрічаються на плумбах дрогичинського типу. А аналогічна тамга міститься на реверсних сторонах плумб, опублікованих В.О. Анохіним, котрі останній приписує Юрію Довгоруку та його синові Глібу Юрійовичу [Анохин, 2012, с. 39, 41; табл. XII, 179, 180, 182]. Проте, дане джерело ніяк не може вважатись достовірним, оскільки всі речі походять з приватних колекцій, знайдені під час грабіжницьких розкопок і позбавлені археологічного контексту.

ПРЕДМЕТИ ІМПОРТУ

Бронзові деталі ремінної гарнітури. Про високий соціальний статус населення посаду говорять, зокрема, імпортні ремінні деталі, виявлені під час розкопок 2014—2015 рр. Більшість предметів походить з культурного шару ділянки. Накладки першого типу, котрих на розкопі знайдено два екземпляри (рис. 2, 1), — зроблені з бронзи, спосіб кріплення — чотири штифти. Мають прокреслений геометричний орнамент (чотири однакові кола з невеликим трикутним виступом з однієї сторони). Розміри в обох артефактів однакові — 14 × 14 мм. Ана-

логічні накладки знайдено на ремісничому центрі в с. Новосел (Болгарія). Відрізняються останні тільки особливістю кріплення — чотири штифти, на відміну від двох у вишгородських накладок. Датуються X ст. [Бонев, 2011, с. 290, табл. XLVIII, 538, 539].

Друга накладка — бронзова, закріплювалась трьома штифтами (рис. 2, 2); за класифікацією В.В. Мурашової відноситься до класу II (відігнутий бортик, гладкий ободок, неорнаментовані), групи 1 (верхня сторона пласка), типу 1Г-2 (широкі серцевидні виступи) [Мурашева, 2000, с. 28—29]. Розміри предмету — 21 × 18 мм. Аналогічні знахідки тяжіють до території Волзької Болгарії. Ідентичні предмети знайдено на пам'ятках, що датуються X ст.: в похованнях Каранайвських курганів (Південний Урал) [Мажитов, 1981, с. 128, рис. 60, 4, 22] і Дубівського могильника (марійці) [Архипов, 1984, рис. 21, 1]. Типологічно схожа накладка знайдена в Суздальському Опіллі (Шекшово 2). Її лицьова поверхня, розмірами 18 × 25 мм, вкрита сріблом. Опуклий малюнок, що зображує трипелюсткову квітку з каплеподібними виступами, зроблений з великою майстерністю [Зайцева, 2014, с. 363—377, рис. 4.5]. Болгарські дослідники В. Плетньов і В. Павлова відносять цей тип накладок до X ст. [Плетньов, 2000, с. 85].

Останній тип представлено однією цілою накладкою і двома фрагментами, також бронзовими (рис. 2, 3—5). За В.В. Мурашовою, відноситься він до класу XVIII (серцеподібної форми, 3—5-пелюсткова квітка, пелюстки розділені стеблами, фон заглиблений), групи 1, виду 1А (бокові пелюстки в вигляді широких стрічок загнуті вверх, розділюючі стеблі гладкі) [Му-

рашева, 2000, с. 41—42]. Цілий екземпляр має розміри 17×15 мм. Ідентичні знахідки зафіксовані на поселенні Болгар 1 і Семенівському селищі, датуються вони другою половиною X—XI ст. [Казаков, 1991, рис. 44, 59]; а також — у середньовічному Херсонесі, в об'єктах IX—X ст. [Якобсон, 1959, с. 227, рис. 141, 17].

Від прорізної пряжки залишився щиток розмірами $1,8 \times 1,5$ см. Останній має прямокутну форму з трикутним завершенням, оздоблений рослинним орнаментом, по центру невелика прорізь (рис. 2, 6). Збереглася одна з шарнірних петель, за допомогою яких щиток сполучався з рамкою. Закріплювався на поясі за допомогою трьох дужок. Близьких аналогій даному предмету наразі знайти не вдалось, але стилістично пряжка тяжіє до угорських старожитностей.

До елементів поясної гарнітури може відноситись і артефакт, котрий, скоріш за все, являє собою ремінний розподільувач (рис. 2, 7). Він виявлений в заповненні об'єкту 16 — споруди другої половини XI ст., з якого також походили фрагменти двох бронзових натільних хрестиків, залізна накладка на скриню з замковою щілиною та ключ від цієї скрині, залізне калачеподібне кресало, фрагменти амфор з графіті, тощо. Два фрагменти з головою звіра на кожному (ведмідь, вовк?) утворюють півколо. Частина з іще двома симетричними головами відсутня. Тильна сторона плоска. Діаметр виробу — 54 мм. В перетині завтовшки 4 мм. Лиття. Матеріал — мідно-бронзовий сплав. Подібні предмети виявлено під час археологічних досліджень Новгородської землі (Південне Приладожжя), а також на поховальних пам'ятках південно-східної Прибалтики [Бранденбург, 1895, с. 35, рис. 2]. Однак, в обох випадках, предмети, хоча і композиційно схожі з вишгородським зразком, прикрашені трьома, а не чотирма, головами, а також відрізняються стилістично.

Монети. З того ж об'єкту 16 походить срібна монета — денарій з титулом та іменем німецького імператора Оттона та Адельгейди (Otto-Adelheid-Pfennig) (рис. 2, 8). На аверсі середньовічного пфенінгу зазвичай було зображено хрест, в його кутах ім'я «O-T-T-O» чи «O-D-D-O» з круговою легендою «DIGRA+REX» (лат. скор. «DEI GRATIA REX» — «Божею милістю король»); на реверсі — стилізована церква (дерев'яна) та ім'я «ATHALHEID». На вишгородській монеті на аверсі літери у кутах хреста замінені колами, а кругова легенда взагалі відсутня. На реверсі зображено церкву з хрестом, напис імені знову-таки відсутній.

Можливо, ми маємо справу з наслідуванням срібному денарію Оттона і Адельгейди, яке було досить розповсюджене на теренах Центральної Європи у кінці X — на початку XI ст. Цей монетний тип карбувався довгий час, у великій кількості та у різних штемпельних варіантах («ATHALHET», «ATEALHT») у Гальберштадті,

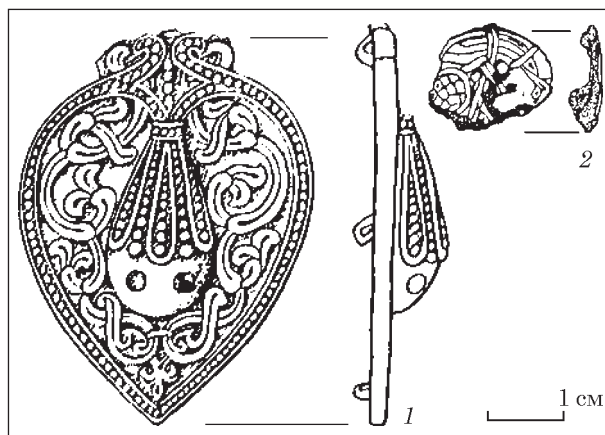

Рис. 3. Позолочені декоративні вироби: 1 — кінська налобна бляха-решма; 2 — оббивка (скрині-релікварію?).

Кведлінбурзі, Хільдесгеймі, графами Ейльхартом, Зігфрідом і польським королем Болеславом Хоробрим [Фенглер, 1982, с. 74]. Діаметр вишгородської монети — 20 мм. З монети зроблено підвіску з заклепаним вушком, яка через зображення хреста могла нести релігійне значення. На монеті знаходиться ще один отвір, який використовували теж для підвішування. Аналогічну монету-підвіску (наслідування денарію Оттона і Адельгейди), знайдено на горі Щекавиця під час дослідження давньокіївського могильника [Мовчан, 2000, с. 104—105].

Позолочені декоративні вироби. Виняткову цінність представляють два предмети, виявлені під час розкопок 1990 р. В ямі XI ст. (об'єкті 112) знайдено фрагмент оббивки — бронзової, відлитої з воскової моделі з подальшою ручною проробкою елементів декору та позолотою рельєфних частин (рис. 3, 1) [Чабай, 1990/67, с. 130—131]. Артефакт має розміри 26×20 мм, завтовшки 3,5 мм. Рельєфне зображення у вигляді S-подібного сплетіння можна трактувати як фантастичну тварину, імовірно — птахоподібне чудовисько. За висновками В.М. Зоценка, предмет без сумніву має північноєвропейське походження. Проробка вузлів плетива виконана у стилі «Jelling», розповсюдженому в Скандинавії в кінці X — першій половині XI ст. [Зоценко, 2009, с. 56—57]. На думку дослідника, оббивка могла належати скрині-релікварію і не одразу потрапила на вишгородський посад [Зоценко, 2000, с. 51].

В об'єкті 4 — споруді першої половини XI ст. — виявлено кінську налобну бляху-решму (рис. 3, 2) [Чабай, 1990/67, с. 104—109]. Прикраса відлита з бронзи у глиняній формі та позолочена. Зображено рослинний орнамент, що за стилістикою має візантійське походження [Давній ..., 1998, с. 15].

Вироби зі скла. Нерідко на території посаду зустрічаються скляні вироби східного походження. Зокрема, два браслета, що за морфологічними ознаками відносяться до візантійсь-

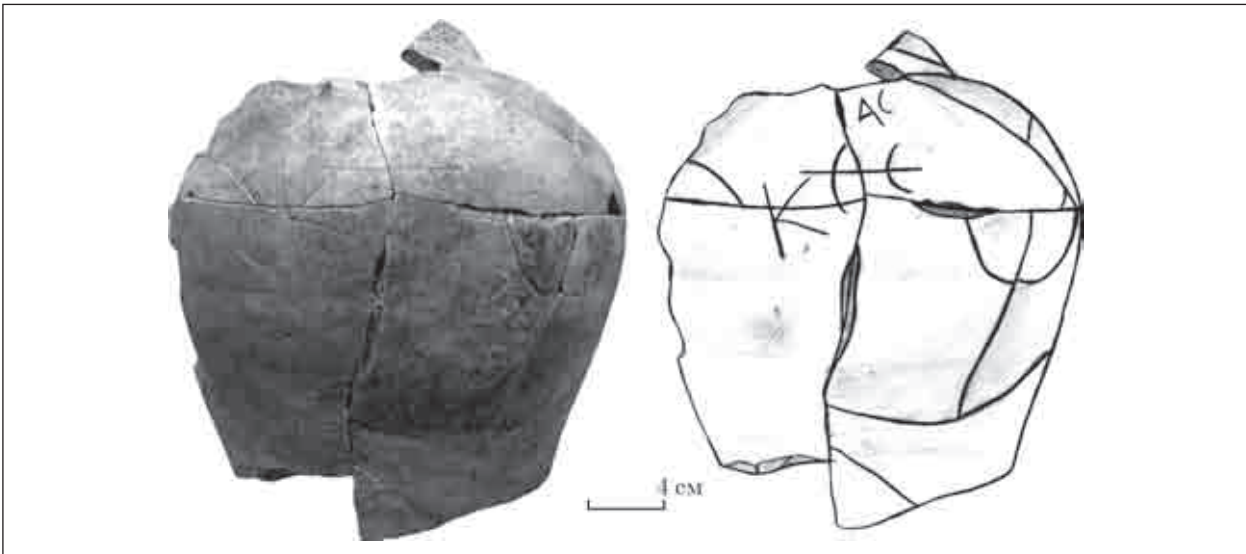

Рис. 4. Амфора з розкопок 2014—2015 рр.

кого імпорту, було знайдено в 2014 р. в ямі 17, котра датується початком XII ст. Перший — гладкий, круглий у перетині, з яскраво-синього прозорого скла. Помітна іризація, зберігся слід від замка. Діаметр джгута — 55; діаметр у перетині — 5,5—7,0 мм. Другий браслет — кручений із яскравого світло-синього прозорого скла, з бульбашками повітря всередині скляної маси; також зберігся слід від замка. Діаметр джгута — 70 мм; діаметр у перетині — 6 мм). Браслети мають широке датування: XI—XIII ст. [Шапова, 1972, с. 110—112; Полубояринова, 1963, с. 171—172].

Амфорна тара (рис. 4). Амфорна тара є, мабуть, найбільш чисельною категорією імпортних виробів (див., напр: [Волков, 1996, с. 95—97; 2005, с. 145—163; Зоценко, 2001, с. 165—197; Коваль, 2003, с. 165—197; Розенфельдт, 1997, с. 33—36; Noonan, Kovalev, 1997, р. 73—96; 1999, р. 118—140]. Вона слугувала для транспортування на територію Русі та подальшого зберігання дорогих та престижних товарів — вина та олії, що підтверджується як письмовими джерелами (наприклад Житієм св. Феодосія Печерського та Іпатіївським літописом) [Абрамович, 1931, с. 58, 60; Ипатьевская..., 1908, с. 334], так і написами-графіті на амфорах зі Старої Рязані, Пінська, Києва, Белоозера та Суздаля [Монгайт, 1955, с. 187, рис. 145; Мединцева, 1988, с. 248—249, рис. 2; Равдина, 1957, с. 150—152, рис. 60; Высоцкий, 1985, с. 106, № 410; Голубева, 1960, с. 322, рис. 1; Седова, 1987, с. 8, рис. 2]. Одночасно, у подальшому амфори продовжували використовуватися для різних потреб — так у київському житлі, розкопаному М.К. Каргером у 1949 р. у амфорі, вірогідно, зберігалися намистини з гірського кришталю та сердоліку [Каргер, 1958, с. 327].

Дослідження на території посаду давньоруського Вишгорода, дозволили отримати не

значну, але досить показову колекцію середньовізантійської амфорної тари, що відноситься до трьох добре відомих типів.

Амфори «з вінцем у вигляді відкладного коміря», грушоподібним корпусом з невеликим перехватом та приплюснутими ручками. Виготовлялися з сірої, жовто-брунатної, брунатної, червоної, іноді помаранчевої щільної глини з домішками органічних речовин, слюди та вапняку (тип XXI за Херсонською класифікацією 1971 р. [Антонова и др., 1971, с. 93, рис. 22—23], тип II за Н. Гюнсенін [Günsenin, 1989, р. 271, fig. 1, 7], тип 60 за класифікацією Дж. Хейса [Hayes, 1992, р. 75, fig. 26, 5], клас 43 за Херсонською класифікацією 1995 р. [Романчук, Сазанов, Седикова, 1995, с. 69]). Цей тип амфор відноситься до одного із найпоширеніших на території Візантійської імперії. Так знахідки подібних амфор відомі у Добруджі, де вони походять з комплексів кінця X — першої половини XI ст. [Barnea, 1989, р. 133—134, fig. 3], у Хорватії [Zmaić, Miholjek, 2011, р. 95, fig. 4, 1, 2], у Криму, де вони датуються серединою X — кінцем XI ст. [Якобсон, 1979, с. 110; Мыц, 1991, с. 87, рис. 32, 2, 3; Герцен, Науменко, 2001, с. 138—139; Майко, 2014, с. 87—90, рис. 86—90], у Саркелі, де вони з'являються після середини X ст. [Плетнева, 1959, с. 244—246, рис. 31] та Таманському городищі [Чхадзе, 2008, с. 158—161, рис. 87]. В цілому виробництво подібних амфор розпочинається не раніше середини X ст. і триває до кінця XI ст., після чого вони трансформуються у амфори з подовженим борознистим корпусом та високою піднятистю над горловиною ручками. Питання локалізації їх виробництва залишається відкритим. В.В. Булгаков запропонував вважати місцем їх виробництва Трапезунд [Булгаков, 2001, с. 163—164], але оскільки виробництво амфорної тари там не зафіксовано, таке припущення є суто гіпотетичним. З посада давнь-

оруського Вишгорода походить один крупний фрагмент подібних амфор, який був знайдений у об'єкті 8 під час розкопок 2014—2015 рр., та датується, вірогідно, другою половиною XI ст.

Амфори з подовженим борознистим корпусом та високо піднятими над горловиною ручками. Виготовлялися з темно-червоної майже бузкової грудкуватої пористої глини з домішками органічних речовин (гною) (клас 48 за Херсонеською класифікацією 1995 р., тип III за класифікацією Н. Гюнсенін). Місце виробництва цього типу амфор майже усіма науковцями відноситься до узбережжя Мармурового моря — або його південної (Трилія, район Нікеї) [Волков, 2001, с. 203—205; Коваль, 2003, с. 349], або північної частини (район м. Ганоса неподалік від Константинополя) [Günsenin, 1993, р. 193—201]. Натомість В.В. Булгаков відносить їх виробництво до Трапезунда на південному узбережжі Чорного моря [Булгаков, 2001, с. 164]. Враховуючи, що гончарні печі, які виготовляли такі амфори досі не виявлені, місце їх виробництва залишається дискусійним. Подібні амфори добре відомі з розкопок середньовічних міст Криму [Романчук и др., 1995, с. 79; Занкин, 2001, с. 47], Давньої Русі, у т. ч. і Києва [Коваль, 2003, с. 347—349, рис. 4], Італії, Греції та Болгарії, Малої Азії та Кіпру [Günsenin, 1990, fig. 16]. Автори херсонеської класифікації виділяють два типи подібних амфор — з потовщеним або округлим відігнутим вінцем (тип 1) та з валикоподібним вінцем (тип 2) та датують перший тип XII — кінцем XIII ст., другий — кінцем XIII — XIV ст. [Романчук и др., 1995, с. 79]. Існує точка зору І.В. Волкова, що амфори цього типу взагалі не виробляли після 1204 р. — взяття Константинополя військами хрестоносців, та, відповідно, занедбання виробництва в Трилії, де, на його думку, вони вироблялися раніше [Волков, 2005, с. 148]. Така теза, на нашу думку, потребує більш вагомої доказової бази, ніж наведена дослідником, але безперечним є факт різкого скорочення надходження цих амфор на ринки Русі починаючи з XIII ст. та збільшення амфор з грушоподібним тулубом. Цей тип амфор є найбільш представленим на території давньоруського посаду Вишгорода. На превеликий жаль, більшість знахідок походить з розкопок 1990-х рр. і зараз депаспортизована.

Амфори з грушоподібним тулубом та дугоподібними ручками виготовлялися з світло-червоної та рожевої глини з домішками природної слюди. Верхня частина амфор вкривалася неглибоким хвилеподібним рифленням. Такі амфори (клас 45 за Херсонеською класифікацією 1995 р., тип IV за Н. Гюнсенін, тип 62 за Дж. Хейсом) добре відомі на пізньосередньовічних пам'ятках Східної Європи. На думку Н. Гюнсенін, підтриманої окремими вітчизняними та російськими дослідниками, подібні амфори виготовлялись на західному уз-

бережжі Мармурового моря в Ганосі [Günsenin, 1993, р. 193—197]. І.В. Волков запропонував вважати місцем виробництва подібних амфор Трапезунд, що також було підтримано окремими, насамперед російськими дослідниками [Волков, 1989, с. 91; 1996, с. 91—93; 2001, с. 202—214; 2005, с. 152; Коваль, 2003, с. 347, рис. 2, 1, 2; 2010, с. 152—155]. Зазначимо, що печі, в яких виготовлялися подібні амфори й досі не відомі, й тому дискусія про місце їх виготовлення носить скоріше гіпотетичний характер. Знахідки подібних амфор зафіксовані на поселеннях та в містах Візантії, Криму, Північного Причорномор'я, Кіпру, Далмації, Сербії, Болгарії та Давньої Русі [Megaw, 1972, р. 334, fig. 23; Bakirtzis, 1989, р. 74, fig. 6; Günsenin, 1989, р. 268; Bjalajac, 1989, fig. 3; Hayes, 1992, р. 76, fig. 24, 12 — 13; Якобсон, 1950, с. 102—103, рис. 53—54; 1979, с. 111—113, рис. 69, 1—5; Антонова и др., 1971, с. 94, рис. 25; Таллис, 1971, с. 256, рис. 1, 4; Рудаков, 1975, с. 26—27, рис. 4, 1; Романчук и др., 1995, с. 73—77, № 151—162; Мыш, 1987, с. 239, рис. 6, 2, 3; 1991, с. 97, рис. 32, 7—9; Паршина, 1991, с. 88—89; Баранов, Майко, 2001, с. 199; Герцен и др., 2006, с. 381; Зощенко, 2001, с. 179—181; Коваль, 2003, с. 347, рис. 2, 1, 2; 2010, с. 152—155; Волков, 1989, с. 87—94, рис. 13, 1—3; 1996, с. 91—93, рис. 1; Кравченко, 1986, с. 56—57, рис. 22, 1, 2; Перевозчиков, 1998, рис. 3, 12, 13]. Традиційно цей тип амфор датується XII—XIV ст., але враховуючи матеріали Мангупу та деяких інших міст Кримського півострова, вірогідно, верхню дату можна розширити до першої половини XV ст. І.В. Волков запропонував більш дрібну хронологічну шкалу для розвитку цього типу амфор [Волков, 2005, с. 152—157], але вона потребує подальшої верифікації на добре датованих пам'ятках. Одночасно звіз амфор на територію Русі, на думку В.Ю. Ковалю, повністю припинився к кінцю XIII ст. [Коваль, 2003, с. 347], що дозволяє обмежити дату фрагментів цього типу XII—XIII ст. В цілому фрагментів цього типу амфор значно менше ніж попереднього, але й вони переважно походять з розкопок 1990-х рр. і зараз депаспортизовані.

РОЛЬ ТОРГІВЛІ ТА ОБМІНУ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ ПОСАДУ

Науковці давно звернули увагу на величезні об'єми гончарного виробництва на посаді Вишгорода. В період розквіту тут одночасно могло функціонувати 250—300 горнів [Орлов, 1994, с. 107—108]. На думку деяких дослідників, вишгородське керамічне виробництво забезпечувало потреби не лише жителів самого міста, але й інших населених пунктів (лише Р.С. Орлов вважав, що це виробництво пов'язане з необхідністю виготовлення посуду, що відповідав би державній системі мір у зв'язку з накопи-

ченням натурального податку [Орлов, 1994]) [Довженко, 1975, с. 234; Толочко, 1980, с. 134]. Масштабний об'єм виробництва кераміки та існування широких ринків збуту для неї вказує на необхідність здійснення торгових операцій жителями гончарного осередку.

Важлива роль Вишгорода у міжнародній торгівлі засвідчена згадкою у праці Константина Багрянородного «Про управління імперією». Місцезнаходження терезів, вагових гирьок (розкопки 1889, 1990, 1991, 2005 рр.) та виявленої нами свинцевої пломби дрогичинського типу саме на території гончарного осередку вказує і на вкрай активну внутрішню торгівлю. З торгівлею або обміном пов'язані численні знахідки предметів імпорту: візантійських амфор, скляних виробів східного походження, візантійської бляхи-решми, скандинавської срібної обивки. Завдяки розкопкам 2014—2015 рр. цей перелік поповнився знахідками деталей ремінної гарнітури прибалтійського, поволзького та балканського походження, а також германської монети. Таким чином, повністю підтверджується думка В.М. Зоценка про те, що предметами імпорту, окрім дружинної верстви, користувались і представники ремісничого середовища [Зоценко, 2000, с. 66]. Вони могли отримувати ці предмети в обмін на свою продукцію, нарівні зі сріблом (про що свідчать знахідки на посаді вагових гирьок та терезів) та хутрами (на що вказує знахідка товарної пломби з тамгоподібним знаком).

На нашу думку, вишгородське керамічне виробництво було орієнтовано передусім на населення Києва, де слідів власного гончарного ремесла практично не зафіксовано [Бібіков, 2016, с. 12—13]. Масовий ввіз до Києва керамічних виробів вишгородського походження пояснюється як наявністю у Вишгороді високоякісних каолінових глин, так і легкістю транспортування виробів по воді (гончарний посад розташований в 13 км від Києво-Подолу). Перевезенням та подальшим збутом кераміки, вочевидь, займалися самі ремісники, що опосередковано підтверджується етнографічними даними та доволі значним розвитком на посаді смолокуріння (велика кількість смоли в першу чергу, вірогідно, була потрібна для ремонту човнів [Оленіч, 2015]). Наявність у портовій частині Подолу Києва складів гончарної продукції [Калюк, 1988] може свідчити про виконання майстрами великих замовлень. Залишається додати, що проблема експорту вишгородських керамічних виробів є дуже перспективною для подальших розробок. Цікавою темою для майбутніх досліджень є також імовірність князівського замовлення, на що вказують знахідки на території посаду свинцевих печатей і пломб, а також денець горщиків із клеймами у вигляді знаку Рюриковичів [Строкова, 2000, с. 164] в заповненні гончарних горнів [Бібіков, 2016].

Акт № 2 приєма предметів на временное хранение 16-го июня 1999 г // Вишгородський історико-культурний заповідник. — № 1327.

Абрамович Д. Киево-Печерський патерик (вступ, текст, примітки) / Пам'ятки мови та письменства давньої України. — Т. IV. — К., 1931. — 231 с.

Анохин В.А. Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X—XIII вв.). — К., 2012. — 80 с.

Антонова И.А., Даниленко В.Н., Иващута Л.П. и др. Средневековые амфоры Херсонеса // АДСВ. — Свердловск, 1971. — Вып. 7. — С. 81—101.

Архипов Г.А. Дубовский могильник // Новые памятники археологии Волго-Камья. — Йошкар-Ола, 1984. — С. 44—51.

Баранов И.А.? Майко В.В. Комплекс амфор XIII—XIV вв. из Сугдеи // Морська торгівля в північному Причорномор'ї. — К., 2001. — С. 198—201.

Бібіков Д. Роль князівської адміністрації в організації гончарного виробництва давньоруського Вишгорода // Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XV Міжнар. студ. наук. конф. (22—24 квітня 2016 р., Чернігів). — Чернігів, 2016. — С. 12—15.

Бонев С., Донева С. Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. — Велико Търново, 2011. — 322 с.

Бранденбург Н.Е. Курганы Южного Приладожья. — СПб., 1895. — 144 с. (МАР. № 18).

Булаков В.В. Метки-дипинто византийских амфор XI в. // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. — К., 2001. — С. 153—164.

Волков И.В. Импортная амфорная тара золотоордынского города Азака // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада. — Ростов-на-Дону, 1989. — С. 85—100.

Волков И.В. Амфоры Новгорода Великого и некоторые заметки о византийско-русской торговле вином // Новгород и Новгородская земля. История и археология: Материалы науч. конф. (23—25 января 1996 г., Новгород). — Новгород, 1996. — Вып. 10. — С. 95—7.

Волков И.В. Трапезундские керамические клейма из Азова // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. — К., 2001. — С. 202—215.

Волков И.В. Амфоры Новгорода: хронология и распределение в слое // Новгород и Новгородская земля. История и археология: Материалы науч. конф. (18—20 января 2005 г., Великий Новгород). — Великий Новгород, 2005. — Вып. 19. — С. 145—163.

Высоцкий С.А. Киевские граффити XI—XVII вв. — К., 1985. — 135 с.

Герцен А.Г., Науменко В.Е. Керамика IX—XI вв. из жилого комплекса на мысе Тешкли-Бурун // АДСВ. — Екатеринбург, 2001. — Вып. 32. — С. 127—147.

Герцен А.Г., Землякова А.Ю., Науменко В.Е., Смокотина А.В. Стратиграфические исследования на юго-восточном склоне мыса Тешкли-Бурун (Мангун) // МАИЭТ. — Симферополь, 2006. — Вып. XII. — С. 371—494.

Голубева Л.А. Надпись на корчаге из Белоозера // СА. — 1960. — № 3. — С. 321—323.

Готун І., Квітницький М., Коваль О., Петраускас А. Дослідження ремісничого осередку на посаді давньоруського Вишгорода // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез доп. і повідом. 13 наук.-практ. конф., присвяч. Дню пам'яті Ярослава Мудрого (24—25 травня 2007 р., Вишгород). — Вишгород, 2007. — С. 31—42.

- Давній Вишгород. Виставка нових археологічних матеріалів до 1050-річчя першої згадки Вишгорода у літописі і 25-річчя району і райцентру: Проспект / Укл.: Р. Орлов, Р. Терпиловський. — Вишгород, 1998.
- Дегтяр Т., Орлов Р. Вишгород. Минуле та сучасне. — К., 2005. — 296 с.
- Довганіч О.О., Готун І.А., Петраускас А.В. Охоронні реставраційно-відновлювальні роботи на Вишгородському давньоруському гончарному осередку // Причорномор'є, Крым, Русь в истории и культуре: Материалы III Судакской междунар. конф. — К., 2006. — Т. II. — С. 105—112.
- Довженко В.Й. Огляд археологічного вивчення Древнього Вишгорода за 1934—1937 рр. // Археологія. — 1950. — Т. III. — С. 64—92.
- Довженко В.Й. Розкопки древнього Вишгорода // АП УРСР. — Т. III. — 1952. — С. 14—28.
- Довженко В.Й. Вишгород // Археологія Української РСР. — К., 1975. — Т. 3. — С. 229—236.
- Дорофеев В.В., Евтушенко А.И., Калюк А.П. и др. Отчет об охранных археологических исследованиях в г. Вышгород / НА ІА НАН України. — 1989/194.
- Занкин А.Б. Коллекция графити на амфорной таре из раскопок в г. Керчи // Морська торгівля в північному Причорномор'ї. — К., 2001. — С. 46—51.
- Зайцева И.Е. Детали поясной и уздечной гарнитуры из материалов обследований сельских поселений Суздальского Ополя // Русь в IX—XII веках: общество, государство, культура. — Москва; Вологда, 2014. — С. 363—377.
- Зоценко В. Древнерусский Вышгород. Историко-археологический обзор // Борисо-Глебский сборник (Collectanea Borisoglebica). — Paris, 2000. — Вып. 1. — С. 15—56.
- Зоценко В.М. Амфорна тара Києво-Подолу XII — початку XIII ст. (прикладом одного розкопу) // Морська торгівля в північному Причорномор'ї. — К., 2001. — С. 165—197.
- Зоценко В.М. Скандинавські старожитності Вишгороду // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез, доп. і повідомл. 13 наук.-практ. конф., присвяч. Дню пам'яті Ярослава Мудрого (24—25 травня 2007 р., Вишгород). — Вишгород, 2007. — С. 43—70.
- Ипатьевская летопись / ПСРЛ. — Т. II; изд. второе. — СПб., 1908. — 938 с.
- Івакін В.Г., Бібіков Д.В., Оленіч А.М., Зоценко І.В. Звіт про археологічні дослідження на території Вишгородського історико-архітектурного заповідника у 2014—2015 рр. / НА ІА НАН України. — 2015/[б. н.].
- Казаков Е.П. Булгарское село X—XIII вв. низовий Камы. — Казань, 1991. — 176 с.
- Калюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу // Археологія. — 1988. — Вып. 61. — С. 36—46.
- Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры Древнерусского города. — М.; Л., 1958. — Т. I. — 715 с.
- Кирпичников А.Н., Сарабянов В.Д. Старая Ладога. Древняя столица Руси. Третье изд. — СПб., 2010. — 208 с.
- Коваль В.Ю. Амфоры византийского круга в Средневековой Руси // Русь в XIII в. Древности темного времени. — М., 2003. — С. 340—352.
- Коваль В.Ю. Керамика Востока на Руси IX—XVII века — М., 2010. — 269 с.
- Колчин Б.А., Хорошев А.С., Янин В.Л. Усадьба новгородского художника XII в. — М., 1981. — 167 с.
- Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре. — К., 1986. — 125 с.
- Мажитов Н.А. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — М., 1981. — 162 с.
- Майко В.В. Восточный Крым во второй половине X—XII вв. — К., 2014. — 465 с.
- Максимов С.В., Орлов Р.С. Могильник X ст. на горі Юрковиці у Києві // Археологія — 1982. — Вып. 41. — С. 63—72.
- Медынцева А.А. Эпиграфические находки из Старой Рязани // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 247—256.
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І., Гончар В.М. Шекавицький могильник у Києві // АВУ 1994—1996 рр. — К., 2000. — С. 104—105.
- Мурашева В.В. Древнерусские ремённые наборные украшения (X—XIII вв.). — М., 2000. — 136 с.
- Мыц В.Л. Средневековое укрепление Исар-Кая // СА. — 1987. — № 2. — С. 228—245.
- Мыц В.Л. Укрепления Таврики X—XV вв. — К., 1991. — 164 с.
- Оленіч А. Горщики-фільтри серед асортименту посуду давньоруського Вишгорода // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XIV Міжнар. студ. наук. конф. (17—19 квітня 2015 р., Чернігів). — Чернігів, 2015. — С. 63—66.
- Орлов Р.С. Правда Руська і керамічне виробництво XI—XII ст. // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 165—173.
- Орлов Р.С. Дослідження вишгородського гончарного центру XI—XII ст. // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез і повідомл. 10 наук.-практ. конф. — Вишгород, 2003. — С. 34—65.
- Паршина Е.А. Торжище в Партенитах // Византийская Таврика. — К., 1991. — С. 64—100.
- Перевозчиков В.И. Спасательные археологические работы на территории Азовского музея в 1995—1996 гг. // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1995—1997 гг. — Азов, 1998. — Вып. 15. — С. 142—151.
- Плетнева С.А. Керамика Саркела — Белой Вежи // МИА. — 1959. — Вып. 75. — С. 212—272.
- Полубояринова М.Д. Стекланные браслеты древнего Новгорода // МИА. — 1963. — Вып. 117. — С. 164—181.
- Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.). / Пер. О.Г. Большакова. — М., 1971.
- Пушкина Т.А. Торговый инвентарь в курганах Смоленского Поднепровья // Смоленск и Гнездово (к истории древнерусского города). — М., 1991. — С. 226—243.
- Равдина Т.В. Надпись на корчаге из Пинска / Т.В. Равдина // КСИИМК. Вып. 70. М., 1957. — С. 150—153.
- Романчук А.И., Сазанов А.В., Седикова Л.В. Амфоры из комплексов Византийского Херсона. — Екатеринбург, 1995. — 173 с.
- Рудаков В.Е. Материалы XII—XIII вв. Из раскопок посада Баклинского городища (раскопки 1973 г.) // АДСВ. — Свердловск, 1975. — Вып. 12. — С. 20—29.
- Седова М.В. Эпиграфические находки из Суздаля // КСИА. — 1987. — Вып. 190. — С. 7—13.
- Строкова А.В. Гончарські клейма з Вишгорода // АДУ 1994—1996 рр. — К., 2000. — С. 148—164.
- Таллис Д.Л. Позднесредневековая керамика Тепе-Кермена // История и культура Восточной Европы

по археологическим данным. — М., 1971. — С. 250—262.

Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980. — 224 с.

Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата. — М., 1982. — 328 с.

Чабай В.П., Евтушенко А.И., Степанчук В.Н. Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НПК «Археолог» в урочище «Гончарь» в г. Вышгороде в 1990 г. / НА ІА НАН України. — 1990/67.

Чайка Р.М. Давньоруське городище Листвин та його околиці у X—XI ст. — Львів, 2009. — 214 с.

Чхидзе В.Н. Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове. — М., 2008. — 328 с.

Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. — М., 1972. — 216 с.

Якобсон А.Л. Средневековый Херсон (XII—XIV вв.). — М., 1950. — 338 с. (МИА. — Вып. 17).

Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес // МИА. — 1959. — Вып. 63. — С. 294—307.

Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л., 1979. — 164 с.

Bakirtzis Ch. Byzantine Amphorae // Recherchés sur la céramique byzantine. Actes du colloque EFA-Université de Strasbourg (8—10 avril 1987, Athènes). — Athènes, 1989. — P. 73—77 (BCH. — Supl. 18).

Barnea I. La céramique Byzantine de Dobroudja, X^e—XIIe siècles // Recherchés sur la céramique byzantine. Actes du colloque EFA-Université de Strasbourg (8—10 avril 1987, Athènes). — Athènes, 1989. — P. 131—142 (BCH. — Supl. 18).

Bjelajac L. Byzantines amphorae in the Serbian Danubian area in 11th—12th // Recherchés sur la céramique byzantine. Actes du colloque EFA-Université de Strasbourg (8—10 avril 1987, Athènes). — Athènes, 1989. — P. 110—118 (BCH. — Supl. 18).

Günsenin N. Recherchés sur la céramique Byzantine // Recherchés sur la céramique byzantine. Actes du colloque EFA-Université de Strasbourg (8—10 avril 1987, Athènes). — Athènes, 1989. — P. 267—276 (BCH. — Supl. 18).

Günsenin N. Les amphores Byzantines (X^e—XIIIe siècles): Typologie, production, circulation d'après les collections turques. — Paris, 1990. — 304 p.

Günsenin N. Ganos, centre de production d'amphores à l'époque Byzantine // Anatolia antiqua. Eski Anadolu. — Paris, 1993. — Vol. II. — P. 193—201.

Hayes J. Excavations at Sarazhane in Istanbul. — Princeton, 1992. — Vol. 2. — 455 p.

Megaw A.H.S. Supplementary excavations on a Castle site at Paphos Cyprus // DOP. — New-York, 1972. — Vol. 26. — P. 322—343.

Noonan T.S., Kovalev R.K. Prayer, Illumination, and Good Times: The Export of Byzantine Wine and Oil to the North of Russia in Pre-Mongol time // Byzantine and the North (1995—1997). — Helsinki, 1997. — P. 73—95 (Acta Byzantina Fennica. — Vol. VIII).

Noonan T.S., Kovalev R.K. Wine and Oil for All the Rus'! The importation of Byzantine Wine and Olive Oil to Kievan Rus // Byzantine and the North (1997—1998). — Helsinki, 1999. — P. 118—152 (Acta Byzantina Fennica. — Vol. IX).

Jankuhn H. Die Ausgrabungen in Haithabu, 1937—1939. Vorläufiger Grabungsbericht. — Berlin, 1943. — 232 S.

Zmaić V., Miholjek I. Medieval Byzantine Shipwrecks in the Eastern Adriatic // Skylis. — 2011. — H. 1. — P. 94—99.

Д. В. Биби́ков, В. Г. Ива́кин,
А. М. Оленич, В. И. Баранов

ТОРГОВЛЯ И ОБМЕН НАСЕЛЕНИЯ ПОСАДА ДРЕВНЕРУССКОГО ВЫШГОРОДА

В средневековую эпоху ремесло и торговля были тесно связаны. По убеждению авторов, огромный объем керамического производства на посаде древнерусского Вышгорода, не имеющий аналогов в Восточной Европе, был ориентирован прежде всего на потребности населения Киева, где следов собственного гончарства практически не зафиксировано. Именно со сбытом керамических изделий связаны торговые операции, свидетельствами которых являются многочисленные находки на территории посада различного торгового инвентаря (гирьки, весы, товарная пломба) и предметов импорта (амфорных тара, изделия из стекла, ременная гарнитура, декоративные изделия). В статье систематизированы все находки вышеуказанных категорий вещей, в том числе — полученные во время недавних раскопок авторов. Реконструируются пути сбыта гончарной продукции: кроме работы на широкий рынок, вышгородские ремесленники несомненно выполняли большие княжеские заказы, свидетельством чему являются найденные на посаде актовые печати и доньшки горшков с клеймами в виде знака Рюриковичей. Проанализированы данные значительно дополняют социально-экономическую характеристику вышгородского посада — безусловно уникального явления в истории средневекового ремесла.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Киевская Русь, Вышгород, гончарство, торговля, ремесла.

D. V. Bibikov, V. G. Ivakin,
A. M. Olenych, V. I. Baranov

POPULATION AND TRADE OF POTTERY QUARTER OF ANCIENT RUS' VYSHHOROD

In medieval day craft and trade were closely linked. According to the authors, a huge volume of ceramic production as Ancient Rus' Vyshhorod, which has no analogues in Eastern Europe, was focused primarily on the needs of the population of Kyiv, which traces of its own pottery practically not fixed. It is with sales of ceramic products related trades, which is evidence of numerous finds in the territory of commercial office equipment (weights, scales, product seal) and items of imports (amphorae, glass, belt headset, decorative items). In article systematized all finding of the above categories of things, including — obtained during recent excavations by authors. Reconstructed ways of selling pottery products: in addition to work on the wider market, Vyshhorod artisans undoubtedly performed great princely order, as evidenced by the assembly as found on the bottom seal, pots of stamps as a sign of Rurik. The analyzed data significantly complement the socio-economic characteristics of pottery quarter of Old Rus Vyshhorod — certainly a unique phenomenon in the history of medieval crafts.

К е у w o r d s: Kyiv Rus', Vyshhorod, pottery, trade, medieval craft.

Одержано 13.06.2016

Б. А. Прищеп, В. В. Ткач

ЛІТОПИСНИЙ ДУБЕН І ЙОГО СІЛЬСЬКА ОКРУГА В X—XIII ст.

За останні чверть століття були проведені детальні обстеження археологічних пам'яток у середній течії р. Ікви та її правої притоки р. Липки навколо м. Дубна. Отримані матеріали дозволяють розглянути процеси розвитку літописного Дубна та формування його сільської округи, виявити їх особливості, зробити спробу реконструкції давніх поселенських структур на окремих етапах їх розвитку. Під час нових археологічних досліджень Дубна уточнено розміри і планування його укріплень давньоруського часу, на посаді досліджено житлові та господарські будівлі X—XIII ст. До каталогу археологічних пам'яток внесено 4 городища і 75 відкритих поселень. Простежено динаміку змін кількості та розмірів поселень в межах трьох етапів їх розвитку, а також трансформації поселенських структур після включення території волиння до складу Київської держави.

Ключові слова: Дубно, Київська Русь, сільська округа, городище, відкрите поселення, поселенська структура.

На сучасному етапі археологами активно вивчаються питання середньовічного розселення, формування поселенських структур та сільських округ міст у різних регіонах України, зокрема, на Правобережжі та на Лівобережжі Середнього Подніпров'я, на території Східного Поділля, Північної Буковини [Петрашенко, 2005; Томашевський, 2003; 2010; Веремейчик, 2010; Возний, 2009, с. 19—64, 206—215]. Однак на території Західної Волині ці питання залишаються недостатньо вивченими. У окремих публікаціях розглянуто лише процеси формування сільсько-господарської округи Луцька [Панишко, 2004].

За останні 25 років були проведені детальні обстеження археологічних пам'яток у середній течії р. Ікви та її правої притоки р. Липки навколо м. Дубна. Отримані матеріали дозволяють

розглянути процеси формування сільської округи Дубна у X—XIII ст., виявити їх особливості, зробити спробу реконструкції давніх поселенських структур на окремих етапах їх розвитку.

Першу згадку про Дубно знаходимо у Повісті минулих літ під 1100 р., тоді на з'їзді в Увітичах воно разом з кількома іншими поселеннями було надане Давиду Ігоревичу [Ипатьевская ..., 1962, с. 250]. У 1149 р. біля Дубна стояли з військами Андрій Боголюбський та його брат Ростислав, вони були учасниками походу на Волинь Юрія Довгорукого [Ипатьевская ..., 1962, с. 389]. Місто назване також у числі володінь Мстислава Даниловича, сина Данила Галицького, у зв'язку з подіями, які дослідники датують 1288 р. [Ипатьевская ..., 1962, с. 898].

Дубенський мікрорегіон розташований на південному краю Волинської височини, з півдня він обмежений областю Малого Полісся. Його східний край визначається верхів'ями р. Липки, долина якої розмежовує два фізико-географічні райони області Волинської височини: Рівненський і Мізоцький. Від верхів'їв р. Липки на північний захід межа проходить по вододілу між басейнами рік Стиру і Горині. На заході мікрорегіон включає частину слабко заселеної у давнину Повчанської височини. Такі географічні особливості цієї ділянки середньої течії р. Ікви дозволяють визначити територіальні межі досліджуваного регіону в радіусі близько 10—12 км навколо м. Дубна (рис. 1). Як центр округності вибрано городище літописного міста, яке князі Острозькі використали для побудови замку в XV—XVI ст. (рис. 1, 35).

Для території, що розглядається, характерні різноманітні ландшафти та ґрунти [Атлас, 1985, с. 15]. У долині р. Ікви, яка має ширину від 1 до 3 км, переважають заплавні лучні ґрунти.

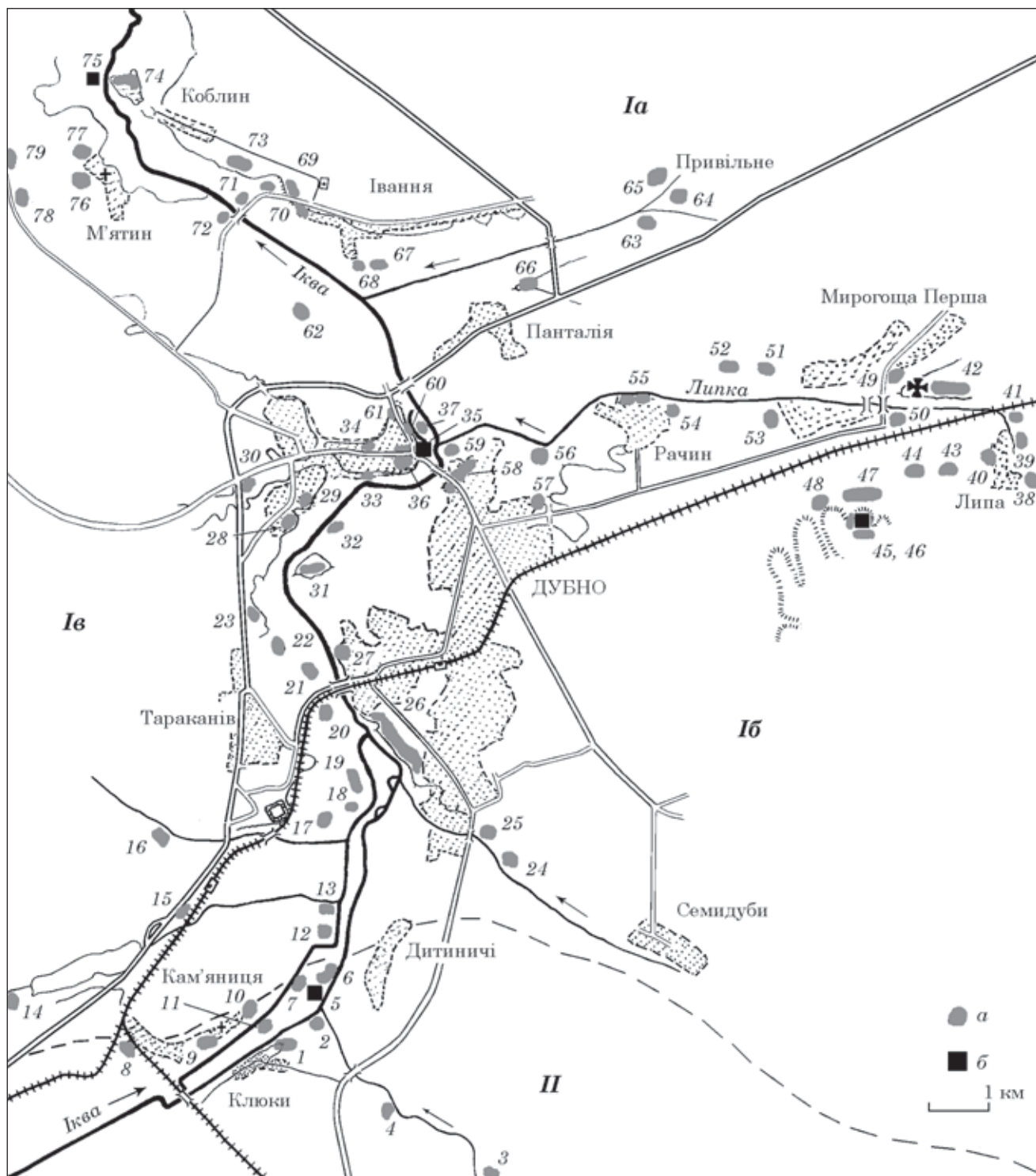

Рис. 1. Пам'ятки X—XIII ст. у Дубенському мікрореєоні. Умовні позначення: а — поселення; б — городище; фізико-географічне районування: Іа — Рівненський район; Іб — Мізоцький район; Ів — Повчанський район; ІІ — Мале Полісся

На першій надзаплавній терасі лівого берега р. Ікви поширені орні землі на лучних чорноземних, а на обох берегах високі лесові тераси (друга і третя) зайняті орними землями на чорноземних ґрунтах. Вказані зони обмежені із заходу і північного сходу хвилястими рівнинами в межах Повчанського, Рівненського і Мізоцького районів Волинської височини. У центрі Повчанського і

Мізоцького районів знаходяться високі, значно розчленовані ярово-балковою ерозією рівнини, здебільшого раніше вони були вкриті дубово-грабовими лісами на сірих і світло-сірих ґрунтах, але в наш час площа цих лісів значно зменшилась.

Площа окресленої території складає близько 400 км². Тут відомі чотири городища і 75 відкритих поселень X—XIII ст. (таблиця).

Перелік пам'яток X—XIII ст. у Дубенському мікрореєоні

№ п/п	Назва пам'ятки	Тип поселення	Площа, га	Датування, ст.		
				X — поч. XI	XI	XII—XIII
1	Клюки, п. 2	Мис.	1	+	—	+
2	Клюки, п.4	Підвищ.	0,5	—	—	+
3	Переросля	Те саме	—	+	—	—
3	Судобичі	» »	—	+	—	—
5	Кам'яниця, городище	» »	1	+	+	—
6	Кам'яниця, біля городища	» »	1,5	+	+	—
7	Кам'яниця, п. 5	» »	0,2	+	—	—
8	Кам'яниця, п. 1в	Прибер.	1,5	+	+	+
9	Кам'яниця, п. 1	Те саме	0,5—1	+	—	+
10	Кам'яниця, п. 2	Мис.	1	+	—	—
11	Кам'яниця, п. 3	Підвищ.	1,5—2	+	+	+
12	Кам'яниця, хутір Заболоття, п. 2	Те саме	1	+	—	+
13	Кам'яниця, хутір Заболоття, п. 4	» »	0,3	+	+	+
14	Пирятин	Мис.	0,5	—	—	+
15	Підлужжя	Те саме	0,5—1	+	—	—
16	Великі Загірці	» »	2	+	—	+
17	Тараканів, п. 2	Підвищ.	0,5	+	—	+
18	Тараканів, п. 10	Те саме	0,25	+	—	—
19	Тараканів, п. 4	» »	1,5	+	+	—
20	Тараканів, п. 5	» »	1	+	—	+
21	Тараканів, п. 3	» »	2	+	—	+
22	Тараканів, п. 7	» »	1		+	—
23	Тараканів, п. 6	Мис.	3	+	+	+
24	Семидуби	Те саме	1,5	+	—	—
25	Дубно, цукрозавод, п. 1	» »	0,3	+	—	—
26	Дубно, Волиця	Прибер.	До 8	+	+	+
27	Дубно, Біля мостів	Мис.	0,5—1	—	+	+
28	Дубно, Палестина, п. 2	Те саме	0,25	—	—	+
29	Дубно, Палестина, п. 3	» »	0,25	—	—	+
30	Дубно, Лісгосп	» »	1	+	—	+
31	Дубно, Звірогосподарство	Підвищ.	1	+	—	+
32	Дубно, Червоний пагорб	Те саме	0,5	+	—	
33	Дубно, Кемпа	» »	0,8	—	—	+
34	Дубно, вул. Тараса Бульби	Прибер.	—	+	—	—
35	Дубно, район замку, городище	Мис.	2—2,5	+	+	+
36	Дубно, Майдан Незалежності, 3	Прибер.	4—6	+	+	+
37	Дубно, Острівок	Підвищ.	1	+	+	+
38	Липа, під Пустухою	Мис.	0,5		+	+
39	Липа, біля кладовища	Те саме	0,5	+	—	—
40	Липа, Вітерщина	» »	1	+	—	—
41	Липа, північно-східна окраїна	» »	0,5	+	—	—
42	Мирогоща, на схід від церкви	» »	3	+	—	+
43	Мирогоща, Поле Вотруби	» »	1	+	+	—
44	Мирогоща, на пн.-схід від гор., п. 2	» »	1,5—2	+	+	—
45	Мирогоща, Медунова гора, городище	» »	0,9	+	+	—
46	Мирогоща, біля городища, п. 1	» »	1	+	+	—
47	Мирогоща, на пн.-зах. від городища	» »	1,5—2	+	+	—
48	Мирогоща, п. 10	» »	0,5—1	+	+	—
49	Мирогоща, на захід від церкви, п. 8	» »	—	—	—	+
50	Мирогоща, п. 13	» »	—	+	—	—
51	Мирогоща, Зашляховці, п. 5	» »	1	+	+	+
52	Мирогоща, Мирогощанщина	» »	0,5	+	—	+

Закінчення таблиці.

№ п/п	Назва пам'ятки	Тип поселення	Площа, га	Датування, ст.		
				X — поч. XI	XI	XII—XIII
53	Мирогоща, Завалля	» »	0,5	+	—	+
54	Рачин, п. 3	» »	0,5	+	—	+
55	Рачин, п. 4, 5	» »	1	+	—	+
56	Дубно, Сурмичі, п. 3	» »	1	+	—	+
57	Дубно, Сурмичі, п. 4	» »	0,5	+	—	—
58	Дубно, Сурмичі, п. 1	» »	2—3	+	+	+
59	Дубно, Сурмичі, п. 2	Підвищ.	0,5	+	+	+
60	Дубно, провулок Купальний	Прибер.	0,5—1	—	+	+
61	Дубно, монастир кармеліток	Мис.	—	+	—	—
62	Дубно, Вигнанка	Те саме	0,5	+	—	—
63	Привільне, п. 1	» »	1	+	+	+
64	Привільне, п. 2	» »	0,5	+	+	+
65	Привільне, п. 3	» »	1	—	—	+
66	Панталія, п. 1	» »	1,5	+	+	+
67	Івання, п. 5	» »	0,5	—	+	—
68	Івання, п. 3	» »	0,5	+	—	+
69	Івання, Коло греблі	Прибер.	2—3	+	+	+
70	Івання, п. 2	Підвищ.	0,75	—	—	+
71	Івання, п. 7	Те саме	0,5	+	+	+
72	Івання, п. 8	» »	0,5	—	—	+
73	Коблин, пд.-сх. окраїна	Прибер.	1,5	+	+	+
74	Коблин, пн.-зах. окраїна	Мис.	2—3	+	+	+
75	Коблин, Кемпа, городище	Підвищ.	0,1	+	—	—
76	Мятин, п. 2	Те саме	1,5—2	—	—	+
77	Мятин, п. 1	» »	0,5—1	—	—	+
78	Головчиці	Мис.	1	—	—	+
79	Хорупань	Те саме	0,3	+	—	+

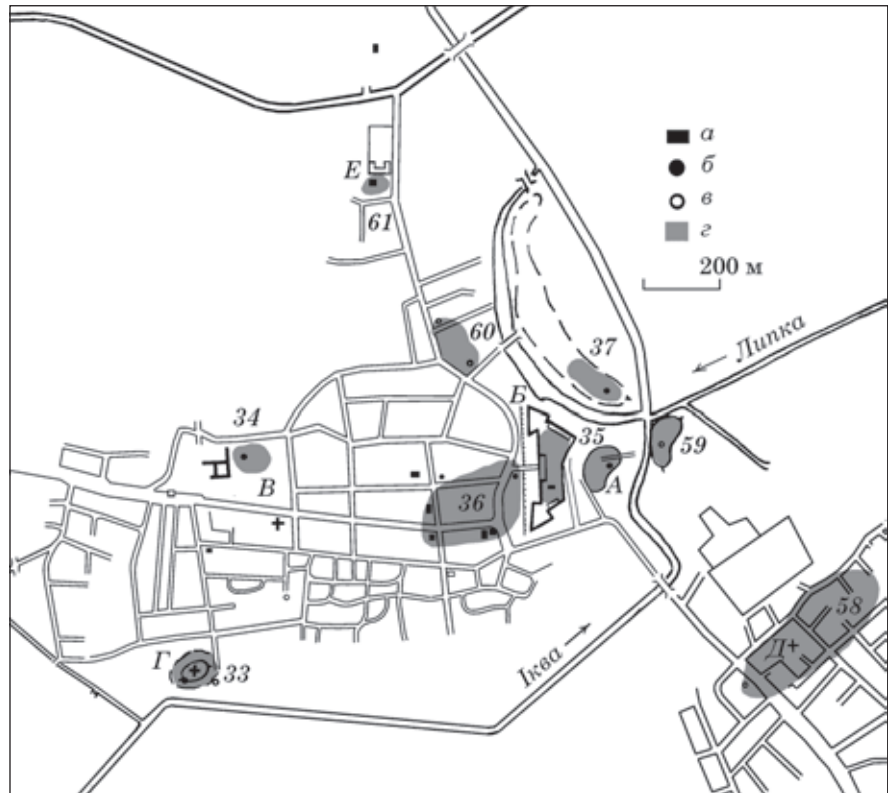
Ці пам'ятки розміщені широкою смугою вздовж обох берегів р. Ікви та її правої притоки р. Липки, на ділянках, які були зручними для розвитку землеробства і скотарства. На більшості відкритих поселень проводився збір підйомного матеріалу, окремі з них перевірялись шурфуванням, і лише на поселенні Волиця (рис. 1, 26) були здійснені невеликі розкопки [Смішко, 1952, с. 352—365].

В Дубно з 2003 р. проводились археологічні експертизи та розкопки широкими площами в центральній частині міста. Здобуті в ході досліджень археологічні джерела доповнюють лаконічні повідомлення літописів і дозволяють простежити ранні етапи розвитку цього волинського міста [Прищепа, Ткач, Чекурков, 2007]. Поселення сформувалось на лівому березі р. Ікви на півострові, який із півдня і сходу обмежений заплавою ріки, а з північного заходу — широкою заболоченою низиною. Південно-східний виступ корінного берега займало городище. Рештки дитинця знаходяться на схід від нового замку (рис. 2, А). Вивчення планів міста кінця XVIII — початку XX ст. дозволяє визначити його приблизні розміри — 120 ×

100—60 м. У 1946 р. майданчик дитинця, на той час уже значно поруйнований, обстежив М.І. Островський, а в 1947 рр. — М.Ю. Смішко. Дослідники виявили сліди невисокого валу в північно-східній частині мису, встановили, що західний край підвищення пошкоджений земляними роботами, а культурний шар зберігся на площі близько 150 м², тут було зібрано кераміку X — початку XI ст. та XII—XIII ст. [Смішко 1952, с. 352]. У 2007 р. прокопано шурф археологічної експертизи на південному краю збереженої частини дитинця, що має розміри 50 × 40 м. На глибині 1,5—1,8 м було виявлено культурний шар із знахідками X—XIII ст.

На захід від дитинця, вірогідно, на території околиного міста, князями Острозьким було збудовано новий замок (рис. 2, Б). Тут проводили археологічні дослідження І.К. Свешніков у 1995 р. та В.Д. Гупало у 1997 р. Площа замкового подвір'я 1,5 га. У розкопі культурні нашарування мали товщину близько 4 м. Нижній культурний шар містив матеріали X—XIII ст. Дві з відкритих будівель датовані X — початком XI ст. [Swiesznikow, Hupalo, 1996; Гупало, 2001].

Рис. 2. План центральної частини м. Дубна; буквами позначено: А — дитинець; В — новий замок; В — монастир бернардинів; Г — Спасо-Преображенська церква; Д — Георгіївська церква; Е — монастир кармелітів. Умовні позначення: а — розкоп; б — шурф експертизи; в — збори підйомного матеріалу та спостереження за земляними роботами; г — ділянки з культурним шаром X—XIII ст.

Давньоруське поселення займало височину на захід і північ від замку. Інформацію про розвиток цього поселення здобуто в ході досліджень на 12 ділянках, у тому числі на 6 ділянках були проведені розкопки [Прищепя, Ткач, Чекурков, 2006; Прищепя, Чекурков, Ткач, 2008; 2010]. Загальна досліджена археологічними методами площа становить близько 900 м². Слов'яно-руський культурний шар X—XIII ст. простежено на захід від замку до вулиці Кирила і Мефодія (рис. 2, 36). У XII—XIII ст. заселені були також ділянки, на яких розміщені Спасо-Преображенська церква (рис. 2, 33) і монастир бернардинів (рис. 2, 34). На північ від замку сліди давньоруського поселення виявлено в районі провулка Купального (рис. 4, 60), а кераміку X ст. зібрано під час розкопок на території монастиря кармеліток (рис. 2, 61) [Бардецький, Прищепя, 2013, с. 294].

Найрезультативнішими виявились розкопки на двох сусідніх ділянках на захід від південного бастіону Дубенського замку: на Майдані Незалежності, 3 (190 м²) та на вул. Замковій, 10 (270 м²). Тут відкрито житлові та господарські будівлі, які дозволяють простежити безперервний розвиток поселення від X ст. до середини XIII ст. Культурний шар та об'єкти X—XI ст. досліджено під час розкопок ділянки на розі вул. Данила Галицького та Кирила і Мефодія [Прищепя, Чекурков, Ткач, 2009].

Поселення X—XIII ст. виявлені на окремому підвищенні в місці впадіння р. Липки в Ікву (рис. 2, 59) і на мисоподібному виступі правого корінного берега в районі вул. Сурмичі та Са-

дової (рис. 2, 58) [Прищепя, Ткач, 1998, с. 135; Ткач, 2007].

Археологічні джерела свідчать, що в X — на початку XI ст. в центральній частині Дубна існувало значне поселення. Суцільна заселена площа на лівому березі р. Ікви від мисового городища на сході до вул. Кирила і Мефодія на заході становила близько 6 га. У XII—XIII ст. Дубно продовжує розвиватись: ускладнюється його структура, зростає площа. Ядром давньоруського міста було мисове укріплення, яке складалось з дитинця і окольного міста, поряд, на обох берегах р. Ікви, знаходились посади. Площа літописного поселення становила близько 20 га.

Відкриті поселення в Дубенському мікрорегіоні за місцем розташування відносяться до плато-терасного типу (70 %) та заплавного типу (30 %). Більшість поселень першого типу розташовані на берегових мисах та мисоподібних виступах (60 %). Переважають поселення площею до 0,5 га (26) і від 0,5 до 1,0 га (26). Дев'ять поселень мають площу від 1 до 2 га і чотири — від 2 до 3 га. Великих поселень площею понад 5 га є лише два. Одне з них досліджувалось в центральній частині м. Дубна — це посад літописного міста, який почав формуватися в X ст. Друге поселення знаходиться на південній окраїні міста в урочищі Волиця.

Оскільки багатопоселення Волиця детально обстежене [Ткач, 2008], вдалося зібрати інформацію про динаміку його просторового розвитку в середньовіччі (рис. 3). Культурний шар простежено на ділянці завдовжки 1,2 км

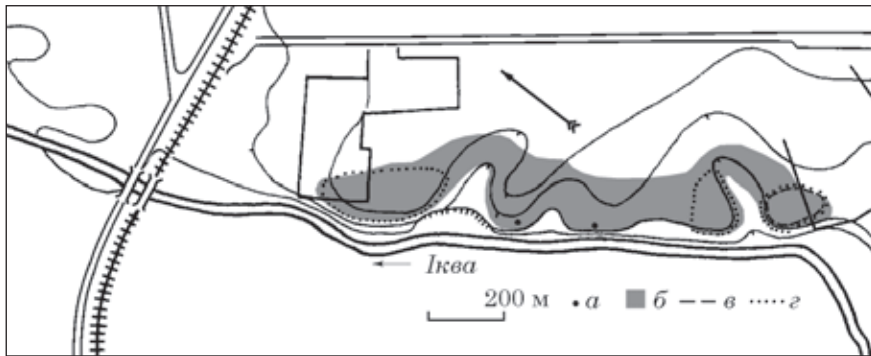

Рис. 3. Середньовічне поселення Волиця поблизу Дубна. Умовні позначення: а — об'єкти VI—VII ст.; б — територія поселення X ст.; в — межі поселення XI ст.; з — межі поселення XII — першої половини XIII ст.

і завширшки до 100—120 м. У центральній частині поселення виявлені споруди пражко-корчацької та райковецької культур (рис. 3, а) [Прищеп, Ткач, 2009]. У X ст. поселення досягає найбільших розмірів, археологічні знахідки цього часу зібрані на усій його території (рис. 3, б). В XI ст. розміри поселення значно зменшуються, заселеною була лише ділянка південно-східного мису, її площа не перевищує 1 га (рис. 3, в). У XII — першій половині XIII ст. спостерігається розширення заселеної території, формуються два поселення — південно-східне (1,5 га) і північно-західне (2 га), відстань між ними становила 700 м (рис. 3, з).

Подібні тенденції простежені в ході розкопок середньовічного поселення в ур. Шанків Яр поблизу с. Хрінники на р. Стир. На пам'ятці досліджено понад 10 тис. м² площі. Слов'яни почали заселяти зручні ділянки лівого берега ріки у VII—VIII ст., а максимальних розмірів поселення досягло у X ст. [Козак, Прищеп, 2012]. В XI ст. населення покинуло цю територію, хоча слідів погрому не простежено. І лише в XII ст. тут знову з'являється невелике поселення [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 202—217].

У Дубенському мікрорегіоні до X ст. віднесено 57 відкритих поселень і 4 городища (рис. 4). Відзначимо, що поселень попереднього етапу VIII—IX ст. тут відомо лише 15. Із них лише два припинили свій розвиток, на інших виявлені матеріали X ст. Як бачимо, кількість поселень у X ст. зростає у 3,8 рази. В цей час були заселені ділянки на пограниччі Волинської височини і Малого Полісся, де пам'яток попереднього етапу не виявлено. Відстань між сусідніми поселеннями становить від 300—400 м до 1,5—2,0 км.

Картографування пам'яток засвідчує, що на берегах р. Ікви та Липки дуже мало незаселених територій, фіксація яких допомогла б виокремити поселенські структури — «гнізда поселень», які дослідники співставляють з окремими слов'янськими общинами [Седов, 1960, с. 30—34; Тимошук, 1990, с. 72—79]. Об'єднуючим ядром для таких поселенських структур були великі поселення — общинні центри і городища [Тимошук, 1990, с. 95—99]. В регіоні, що розглядається, три городища да-

товані X ст.: між селами Кам'яниця і Дитиничі (5), у Мирогощі (45) та Коблині (75) [Прищеп, Ткач, 2003]. Вірогідно, в X ст. функціонувало і Дубенське городище. Общинними центрами могли бути також великі відкриті поселення Волиця (26), Мирогоща (42), Івання (69). Відстань між сусідніми адміністративними центрами складає від 4,5 км до 7 км. У кожній із семи виокремлених поселенських структур нараховується від 4—5 до 10—12 поселень.

У XI ст. кількість відкритих поселень зменшується до 33, що становить 57,9 % від показника попереднього етапу. З них продовжували розвиватись 27 поселень попереднього етапу і з'явилися 6 нових. Археологічні джерела свідчать, що в XI ст. припиняють свій розвиток городища поблизу сіл Кам'яниці та Мирогощі. Вірогідно, перестало використовуватись і городище-сховище у Коблині. На тлі виразних кризових явищ виділяється своїм подальшим поступальним розвитком укріплене поселення в Дубно. Ці процеси слід пов'язати із трансформаціями, які відбувались після входження регіону до складу Київської Русі.

На третьому етапі в XII — першій половині XIII ст. спостерігається нове зростання кількості відкритих поселень, їх нараховується 50, тобто в 1,5 рази більше, ніж поселень XI ст. (рис. 5). Слід, однак, відзначити, що на третьому етапі так і не було перевершено показники кількості поселень, досягнутий у X ст. Серед поселень XII — першої половини XIII ст. 13 (26%) виникли на нових ділянках, а 18 (36%) існували й раніше, у X і XI ст. Інші поселення були відновлені на місцях, які були заселені у X ст. і покинуті в XI ст. Така спадковість є характерною для південноруських систем заселення [Томашевский, 1996, с. 109]. Більшість поселень, що виникли у XII ст. невеликі, їх площа не перевищує 1 га. У мікрорегіоні виділяється своїми значними розмірами, наявністю укріплень і складною структурою літописний Дубен — військово-адміністративний центр волості в середній течії р. Ікви.

Археологічні джерела дозволяють простежити основні етапи розвитку поселень X—XIII ст. у Дубенському мікрорегіоні. У X ст. значно збільшуються кількість поселень і їх розміри. Вірогідно, чисельність населення зростала не

Рис. 4. Дубенський мікрорегіон у X ст.

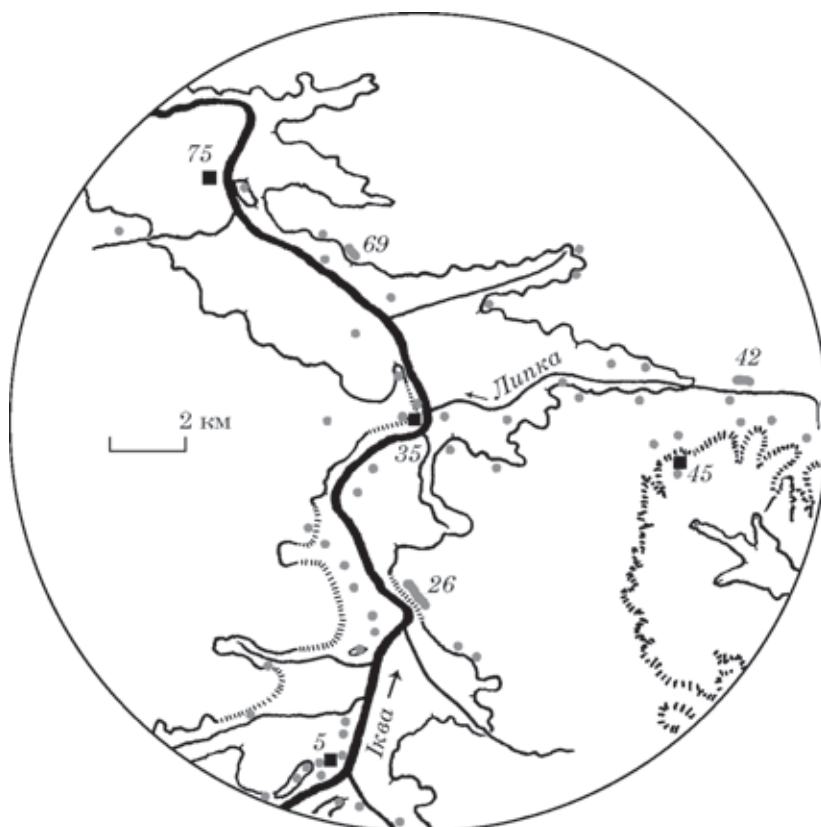
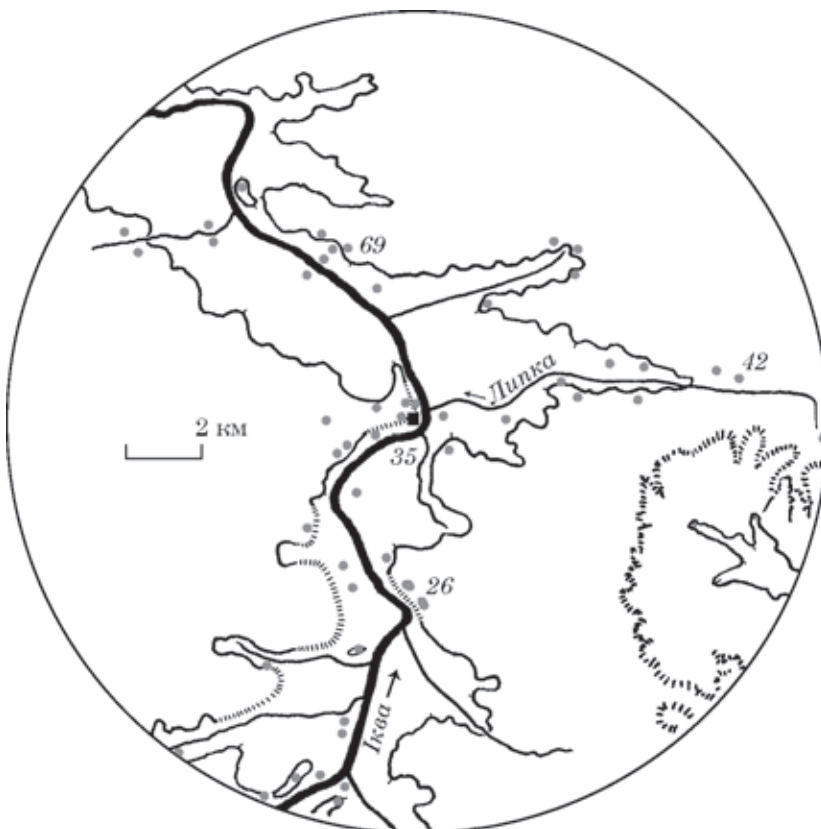

Рис. 5. Дубенський мікрорегіон у XII — першій половині XIII ст.

лише в результаті природного приросту, а й за рахунок переселенців з інших регіонів. Подібні тенденції виявляються і на сусідніх територіях в басейні р. Горині [Прищеп, 2016, с. 189—197]. Територіальні групи пам'яток можна співставити з окремими слов'янськими общинами. Кожна така група нараховує 4—12 поселень, серед них виділяється велике відкрите поселення — вірогідний центр общини або присутнє городище кінця I тис. н. е.

У XI ст. відбуваються важливі зміни поселенських структур. На 40 % зменшується кількість відкритих поселень, були покинуті общинні городища, але слідів військового погрому на них не виявлено. У той же час продовжує розвиватись поселенський комплекс в центральній частині м. Дубна, він включав складномисове городище і відкриті поселення-посади на лівому і правому берегах р. Ікви. Ці трансформації проходили в період після приєднання території волинян до складу Київської держави Рюриковичів, вони відображають процеси одержавлення регіону.

У XII — першій половині XIII ст. простежується подальший розвиток літописного Дубна і значне зростання кількості відкритих поселень у мікрорегіоні. Лише чверть із них виникла на нових місцях, інші займали зручні для заселення ділянки, освоєні раніше. Вірогідно, на цьому етапі зросли розміри сільськогосподарської округи Дубна, зокрема, у зв'язку з освоєнням Повчанської височини (басейн р. Повчанки) і Мало-го Полісся (басейн р. Ікви).

Атлас Ровенской области / Т.Л. Андриенко, Г.Н. Антонова, В.М. Бабат и др. — М., 1985. — 32 с.

Бардецький А.Б., Прищеп Б.А. Дослідження багатшарового поселення в м. Дубно // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013. — С. 293—294.

Веремейчик О.М. Результати та перспективи археологічних досліджень сільських поселень Чернігівського Полісся // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 209—215 (АДІУ. — Вип. 1).

Возний І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст. Ч. 1: Поселення. — Київ; Чернівці, 2009. — 592 с.

Гупало В. Археологічні дослідження в Дубно // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. — Львів, 2001. — С. 210—220.

Ипатьевская летопись (Полное собрание русских летописей). — М., 1962. — Т. II. — 938 столб.

Козак Д.Н., Прищеп Б.А. Ранньослов'янське поселення поблизу села Хрінники Рівненської області // Археологія. — 2012. — № 3. — С. 52—64.

Козак Д., Прищеп Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині. — К., 2004. — 300 с.

Панишко С. Формування сільськогосподарської округи Луцька в давньоруський період // АДІУ. — Львів, 2004. — Вип. 7. — С. 159—168.

Петрашенко В.А. Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка. — К., 2005. — 264 с.

Прищеп Б.А. Погоринські міста в X—XIII ст. — Рівне, 2016. — 296 с.

Прищеп Б.А., Ткач В.В. Археологічні обстеження околиць Дубна // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 134—135.

Прищеп Б.А., Ткач В.В. Слов'яно-руські городища IX—XIII ст. в басейні Ікви // Археологія Тернопільщини. — Тернопіль, 2003. — С. 181—192.

Прищеп Б.А., Ткач В.В. Нові ранньослов'янські знахідки з Дубно // Волинський музей: історія і сучасність. — Луцьк, 2009. — Вип. 4. — С. 416—418.

Прищеп Б., Ткач В., Чекурков В. Охоронні розкопки в центральній частині м. Дубна Рівненської області // АДУ 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 315—318.

Прищеп Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Нові археологічні джерела для вивчення історичної топографії міста Дубна // АДУ 2005—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — Вип. 9. — С. 314—317.

Прищеп Б., Чекурков В., Ткач В. Археологічні розкопки в Дубні на розі вулиць Данила Галицького та Кирила і Мефодія у 2007 році // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти: Матеріали наук.-теор. конф., присвяч. 15-річчю створення Держ. істор.-культур. заповідника міста Дубна. — Луцьк, 2008. — С. 97—101.

Прищеп Б.А., Чекурков В.С., Ткач В.В. Продовження досліджень середньовічного м. Дубна // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 282—284.

Прищеп Б.А., Чекурков В.С., Ткач В.В. Дослідження в Дубно по вул. Замкова, 10 // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 338—340.

Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII—XV вв.). — М., 1960. — 156 с. (МИА. — Вып. 92).

Смішко М.Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р. // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 337—378.

Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М., 1990. — 189 с.

Ткач В. Дубенське передмістя Сурмичі // Над Іквою-рікою: Літературно-мистецько-краєзнавчий альманах. — Дубно, 2007. — С. 37.

Ткач В. Археологічний комплекс пам'яток Дубно-Волиця. Історія досліджень, культурні нашарування, знахідки // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти: Матеріали наук.-теор. конф., присвяч. 15-річчю створення Держ. істор.-культур. заповідника міста Дубна. — Луцьк, 2008. — С. 103—107.

Томашевський А.П. Палеоприродные особенности южнорусских систем заселения X—XIII вв. // Тези доп. українсь. делегації на VI Міжнар. конгр. слов'янськ. археології (1996 р., Новгород). — К., 1996. — С. 109—111.

Томашевський А. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2003. — Вип. 2. — С. 132—160.

Томашевський А.П. Просторові та палеоекологічні дослідження південноруських земель: результати, нові підходи та перспективи // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 174—206 (АДІУ. — Вип. 1).

Swiesznikow I., Hupalo W. Wstępne wyniki badań archeologicznych na zamku w Dubnie // MiSROA. — Rzeszów, 1996. — Т. XVII. — S. 297—303.

Б. А. Прищепя, В. В. Ткач

ЛЕТОПИСНЫЙ ДУБЕН И ЕГО СЕЛЬСКАЯ ОКРУГА В X—XIII вв.

Вопросы формирования средневековых поселенческих структур и сельских округ городов остаются слабо изученными на территории Западной Волыни. В этой связи интерес представляют новые археологические источники, полученные в результате обследования поселений в бассейне среднего течения р. Иквы и ее правой притоки р. Липки, а также раскопок в центральной части г. Дубно.

Культурные слои Дубенского замка исследовали в 1995 г. И.К. Свешников и в 1997 г. В.Д. Гупало. В 2005—2010 гг. проведены раскопки средневекового поселения на запад от замка. Установлено, что князьями Острожскими для постройки замка в XV—XVI вв. было использовано древнерусское городище. На площадках детинца и окольного города найдены материалы X—XIII вв. Главный посад располагался на запад от городища, древнерусский культурный слой прослежен здесь на площади около 6 га.

Сельская округа рассматривается в радиусе 10—15 км от Дубенского замка. В этом микрорегионе площадью около 400 км² известны 4 городища и 75 открытых поселений X—XIII вв. Они расположены широкой полосой по берегам рек на участках, удобных для занятий земледелием и скотоводством. Большинство поселений имеют площадь до 2 га, еще четыре — от 2 до 3 га. Лишь два поселения отличаются большими размерами: посад древнерусского Дубна и поселение Волиця на южной окраине города.

В X в. в микрорегионе существовали 57 открытых поселений и 4 городища. Они размещаются отдельными группами, которые можно сопоставить со славянскими общинами. Каждая из таких групп состояла из 4—12 поселений, в ее состав входило большое открытое поселение — общинный центр или городище.

В XI в. происходят существенные изменения поселенческих структур. На 40 % уменьшается количество открытых поселений, были покинуты общинные городища. В то же время продолжает развиваться поселенческий комплекс в центральной части г. Дубно. Эти трансформации происходили в период после включения территории волынян в состав Киевского государства.

В XII — первой половине XIII в. прослеживается дальнейшее развитие летописного Дубна и значительный рост количества открытых поселений в микрорегионе. Лишь четверть из них возникла на новых местах, остальные же занимали удобные для заселения участки, которые были освоены раньше. Вероятно, на этом этапе увеличились размеры сельскохозяйственной округи Дубна в связи с освоением Повчанской возвышенности и Малого Полесья.

Ключевые слова: Дубно, Киевская Русь, сельская округа, городище, открытое поселение, поселенческая структура.

В. А. Pryshchepa, V. V. Tkach

ANNALISTIC DUBEN AND ITS AREA IN THE 10TH—13TH CENTURIES

The issues of formation of the medieval settlements and countryside areas around the towns in the territory of Western Ukraine are still not enough explored. In this connection new archeological sources are of a great interest. They were received during the excavations of the settlements in the middle stream of Ikva River basin and its right tributary Lypka River, and also during the excavations in the central part of Dubno town.

The cultural layers of Dubno castle were explored in 1995 by I.K. Sveshnikov and in 1997 by V.D. Hupalo. In 2005—2010 there were excavations of the medieval settlement to the west of the castle. It was found out that to build the castle in the 15th—16th centuries Ostroh princes used an ancient settlement. The materials of the 10th—13th centuries were found on the grounds of citadel and surroundings. The main residential area was to the west of the fortified settlement; the cultural layer there is explored within the area of 6 hectares.

The surrounding countryside is explored in 10—15 km radius from Dubno castle. In this area of about 400 square kilometers there are 4 fortified and 75 open settlements of the 10th—13th centuries. They occupy a broad band along the river banks in the sites suitable for agriculture and cattle-breeding. Most of the settlements have the area of up to 2 hectares; four of them have the area of 2—3 hectares. Only two settlements have a bigger size. They are the residential area of ancient Dubno and Volytsia settlement in Dubno's southern suburb.

In the 10th century there were 57 settlements and 4 fortified settlements in the area. They were located in separate groups which correlate with Slavonic communities. Each of these groups consisted of 4—12 settlements and included a big settlement which was a community centre or a fortified settlement.

In the 11th century there were significant changes in settlement structure. Community settlements were abandoned, the number of settlements decreased by 40 per cent. At the same time the settlement complex in the central part of Dubno continued to grow. These transformations took place when the lands of Volynian tribe were included into the Kyiv state.

In the 12th — first half of the 13th centuries the development of annalistic Dubno went on and there was a considerable grow of the amount of settlements in the area. Only a quarter of them appeared in new places and the others occupied suitable for living sites which had been developed and cultivated before. It is probable that agricultural surroundings of Dubno grew in size because of the settlement and development of Povchanska elevation and Small Polissia.

Key words: Dubno, Kyiv Rus', rural county, hillfort, open settlement, settlement structure

Одержано 19.05.2016

В. А. Студінський

ТОРГІВЛЯ ТА ФІНАНСИ МІСТ УКРАЇНИ
У XIII—XVII СТОЛІТТЯХ

Тривалий час в історичній літературі вважалося, що після монголо-татарської навали економічне життя міст, які знаходилися на сучасних українських землях занепало та ця територія випала із цивілізаційного розвитку на кілька століть, що зумовило її відставання значним чином. З іншого боку вважалося, що правонаступницею Русі стала Володимирсько-Суздальська земля, яка сконцентрувала на собі торгівлю між Заходом і Сходом, що зумовило концентрацію відповідних фінансових ресурсів для подальшого піднесення. Проте, як показують дослідження, жодної передачі економічної, фінансової та політичної влади Києвом не відбулось. Давньоруські міста опинилися у новій економіко-політичній системі координат і визначило їхній подальший вектор розвитку. Разом з тим, у визначений період розширилася мережа міст, торговельних шляхів, сформувався новий ринок і система муніципального управління, що давало українським містам концентрувати значні фінансові ресурси.

Ключові слова: місто, фінанси, торгівля, господарський розвиток, ринок.

Татаро-монгольська навала на Русь у 1240-х рр. мала серйозні деструктивні наслідки на всі сфери життєдіяльності держави. Торгівля та фінансова сфера не була у цьому зв'язку винятком. Тривалий період в історичній літературі вважалося, що Русь мало не повністю була знищена, активне соціальне життя припинилося і випала європейської історії на кілька століть. Та з таким твердженням можна посперечатися вже тому, що на всіх територіях Русі монголо-татарські завойовники мали далеко не однаковий деструктивний вплив. Разом із тим великі міські центри доволі активно відроджувалися і поступово займали своє попереднє місце

в економічному житті континенту. Дійсно, було перекроєно адміністративно-політичну карту, відбулася певна децентралізація системи управління територіями. Але про передачу влади якомусь іншому політичному центру не могло бути мови навіть тому, що влада Києва і в до монгольський період швидше символічну, хоча і авторитетну, адміністративно-політичну роль. Власне міські центри мали широкі автономні права управління.

Важлива роль у економічному відродженні територій належала саме містам як центрам політичного, господарського та культурного життя. У цьому зв'язку достатньо сказати, що основна маса міських центрів знаходилася саме в Західній та Південно-Західній Русі [Горський, 2004, с. 147]. Як видно із наведеної таблиці, найбільша кількість міських поселень мала місце в землях, які географічно у нинішній час знаходяться на території України та Білорусі.

У історичній та економічній літературі не існує універсального і однозначного визначення міста як системи. Та однією із визначальних ознак міста є торгівля. Тобто місто є торговим центром певної території. Зокрема, Макс Вебер вважав, що «з точки зору суто економічного визначення, містом можна таке населене місце, мешканці якого у своїй більшості живуть не землеробською працею, а торгівлею і промисловістю» [Вебер, 2001, с. 335]. Такої ж думки притримувався відомий радянський історик Б. Греков, який говорив про те, що «місто є населенням пунктом, в якому зосереджено промислове та торгове населення, тою чи іншою мірою відірване від землеробства» [Греков, 1953, с. 98]. М. Тихомиров уточнював, що «для міст Русі характерним є високий ступінь ремесла та торгівлі» [Тихомиров, 1975, с. 25]. М. Гру-

шевський відзначав, що «лідером міських співтовариств був патрицій, значимість якого базувалася на капіталі, створеному насамперед на торгівлі» [Грушевський, 1992, с. 333]. На завершення розгляду даного аспекту можна послатися на сучасного українського історика А. Чуткого, який констатує, що «міста в Русі виникали, як і у всій Європі, на основі старих родоплемінних центрів на перехрестях торгових шляхів, на основі феодальних замків, їх засновували князі — тобто місто виступало головним осередком органів влади, концентрації ремісників та торгівлі» [Чуткий, 2013, с. 112].

Тут лише зазначимо, що найбільш відомі міста Древлянщини як Іскоростень (Коростень), Малин, Вручий (Овруч), Радомисль (Радомишль) у ранньофеодальний період засновуються як родові обійстя на перетині торгових шляхів, при цьому виконуючи оборонно-захисні функції територій. Зокрема, у цьому зв'язку можна згадати, що, на думку Л. Похилевича древній шлях із Києва на Іскоростень (Коростень) та Овруч пролягав через Біличі, перегинав Ірпін в районі романівни. Потім він пролягав на Рубежів ку, Кисилевичі, Нову Греблю, поблизу Дружні і Закалець до Макалевичів на Тетереви [Похилевич, 1887, с. 47].

Швидше всього, що потім шлях пролягав на Малин, Чоповичі та Ушомир. Іскоростень був, якби одним із головних центрів на цьому шляху. У Малині чи в с. Мигалки шлях роздвоювався і повертав на Радомишль. Як не дивно, Але сьогоднішні автошляхи пролягають у таких же напрямках. А залізниця Київ—Ковель практично накриває давній шлях із Києва у Древлянську землю. Тому, і після монголо-татарської навали ці шляхи зберігали свою торговельну функцію. Не виключено, що пересування по шляхах визначало і відстань між важливими населеними пунктами, оскільки добовий пробіг коня становив 25 верст (близько 30 км). Сучасна топографія також підтверджує цю думку, оскільки середня відстань між населеними пунктами міського типу становить саме 27—32 км.

Якщо звернути увагу на народний епос, зокрема билини, то місто у них зображається мало не як «земля обітована», де править мудрий князь зі своїм двором. У місто прагнуть потрапити кращі люди, тобто найбагатші, і вони себе реалізовуватимуть саме у міському просторі. У місті значно вищий рівень життя, ніж у сільській місцевості, більш комфортніше і захищеніше життя. Для цього в епосах не жалкують метафор та гіпербол. Для сільського мешканця житель міста здається казково багатим і він має доступ практично до всіх благ світу, оскільки там часто здійснюються торги та бувають купці з усіх усюд. Все це, на думку окремих вчених-істориків, є свідченням далекої урбанізації, якщо розуміти під нею не лише проникнення в соціум явищ міського життя, але й головним

Міські поселення Русі у XII—XIII ст.

Землі	Загальна кількість укріплених міських поселень	У т. ч., понад 1 га
Волинська	96	31
Галицька	84	22
Київська	115	20
Муромська	6	1
Новгородська	50	10
Переяславська	78	15
Пінська	12	2
Полоцька	57	13
Рязанська	50	11
Смоленська	156	12
Суздальська	78	29
Чернігівська	268	32

чином сприйняття міста, міського способу життя як високого, часто недосяжного образу чирівня [Рабинович, 1984, с. 103].

Місто, дійсно, виконує головну роль не лише в концентрації влади і капіталу, але і комунікативну в сфері виробництва, обміну і споживання товарів. Монголо-татарська навала пригальмувала зростаючу роль міст, але одночасно дала можливість динамізувати міський розвиток у нових площинах та якостях.

Не зважаючи на певний дефіцит джерел, можна все-таки стверджувати, що навіть у перші роки після монголо-татарської навали ряд міст залишилися торговими центрами і привертати увагу іноземних купців. Зокрема, це стосується Києва. Так, у 1246 р. мандрівник Плано де Карпіні у своїх записках зауважив, що «більшість людей в Русі переїхало татарам». При цьому він говорить, о до Києва прибули купці із Польщі та Австрії. Наступного року тут він зустрів купців із Генуї, Венеції, Пізи, Аккри, називаючи при цьому імена купців. Такий опис свідчить про те, що Київ, можливо, втратив провідну політичну роль, проте зберігав унікальне значення у сфері торгівлі між Заходом та Сходом та залишався одним із торгових центрів у Центральній Європі [Україна ..., 2009, с. 49—50]. Це давало можливість концентрувати значну кількість фінансових ресурсів для відродження міста та його розвитку. Та разом з тим, Київ постійно залишався мішенню для чужоземців, які організовували збройні набіги, аби пограбувати місто і частину матеріальних ресурсів вивезти із собою.

Тому говорити про те, що Київ та деякі інші міста Русі втратили свою унікальність і значимість на континенті, а також свою значимість у економічній, фінансовій, культурній та політичних сферах, і про передачі верховенства влади у Володимирсько-Суздальську землю немає жодних підстав та відповідної логіки. Та й стверджувати про якусь право-

наступність немає необхідності, оскільки після монголо-татарської навали на руських землях (зокрема тих, що входять до сучасної України та Білорусі) змінилася система, економічних і фінансових координат та напрямів розвитку торгівлі. Міста займають свої ніші у новому геополітичному просторі [Студінський, Верба, Терещенко, 2010, с. 26—27].

Так, у Галицько-Волинській землі відбуваються Галич, Володимир та Луцьк, а також засновується Львів та побудований Холм. Трохи згодом виникають нові міста-фортеці у Смотричі, Боготі та Кам'янці. Після фактичного падіння влади Орди в українських землях активно розвивається містобудування. Зокрема, наприкінці XIV — на початку XV ст. на Поділлі зводяться нові замки Жванець, Рів, Ялтушків, Лютичів, Дашів, Вінниця. На Київщині оборонні замки споруджуються в Житомирі, Білгороді, Вишгороді, Каневі, Чорнобилі, Черкасах [Історія ..., 1979, с. 39—40]. Укріплюються і колишні міста в древлянині, зокрема це стосується Овруча, Коростеня і Малина. Подібні процеси проходять і на порубіжні сучасних територій України та Білорусі.

На думку білоруського дослідника Ю.Бахана, головною причиною створення міст у XIV-XV століттях було викликано інтенсивністю економічного розвитку держави та потребою формування внутрішнього ринку [Бохан, 2007, с. 19—20].

Торгівля відігравала велику роль для стимулювання ремісництва у містах, оскільки ремісник в першу чергу працював на ринок і був зацікавлений у реалізації своєї продукції. Протягом XVI—XVII ст. міський ринок став головним місцем, де селянин і ремісник міг реалізувати свою продукцію та одержати відповідний дохід. Товарообмін пов'язував місто не тільки з селом, містечками, але і з великими містами. Ті, у свою чергу, ставали центрами міжнародної торгівлі і пов'язували між собою країни. Постійні торговельні зв'язки формували мережу транспортних комунікацій [Сас, 1989, с. 125—126].

Поряд з укріпленими стінами міста знаходилася площа, де відбувався торг. У цей історичний період формується система місцевої, регіональної та зовнішньої (міжнародної) торгівлі. До того ж, у XIV—XVII ст. відбувається процес обґрунтування торговців у містах і формування торгових гільдій. Торгівля ставала одним з головних джерел формування фінансової системи міста.

В українських містах у 1570-ті рр. певна кількість жителів займалося безпосередньо торгівлею. Зокрема, в Константинові було 20 торговців-перекупників, Острозі — 19, Чуднові — 13, Степані — 10, Овручі — 9, Житомирі — 4. У середині 1560-х рр. у Луцьку нараховувалося 36 міщан, які займаються перекупкою. Там же певна частина ремісників займалася як ви-

робництвом, так і безпосередньою реалізацією своєї продукції. Зокрема, з 79 луцьких хлібників у торгах брали участь 19 осіб, майже чверть від їх загального числа. Із 33 м'ясників 15 осіб брали систематичну участь у торгах, що становила 45,4 %, із 33 шевців — 2 особи (6 %), із 29 скорняків — 9 осіб (31 %). Певну групу склали торговці, які володіли лавками (29 осіб). Загальна кількість луцьких міщан, які сплачували збір за право ведення торгівлі в місті, перевищувала 100 осіб. Треба також відзначити, що у XV—XVII ст. відбувається процес диференціації в середовищі торговців на дрібних, середніх та крупних [Скорик, 2011, с. 14—15].

Однією з поширених форм ведення торгівлі були ярмарки. Треба зауважити, що ярмарки не були суто українським явищем. Але, незважаючи на спільні з європейськими риси, тут вони мали не тільки національну, але і місцеву специфіку. Ярмарок, як система торговельно-економічних відносин, свідчила в першу чергу про те, що сформувався внутрішній ринок. Початок проведення ярмарків пов'язувалося з певними християнськими святами і вони отримували назви: Водохресна, Троїцька, Воздвиженська, Георгіївська та ін. На ярмарках не тільки торгували, а й укладали угоди на виробництво і оптові постачання тих чи інших товарів. Ярмарки проводилися один—два рази на рік і тривали від декількох днів до декількох тижнів [Берковський, 2005, с. 10].

Великий вплив на розвиток торгівлі, зокрема, у Волинському воєводстві в середині XV — першій половині XVII ст. мала соціальна та етнічна структура купецтва, основи якої були закладені в попередні періоди. На думку сучасного українського історика В.Р. Берковського, активне залучення Волині у систему міжрегіональної та міждержавної торгівлі вплинуло на появу певних характерних змін у соціальній і національно-етнічній структурі торговців. Головним чином це проявилось в зростанні ступеня їх диференціації та спеціалізації. Характерною особливістю даного історичного періоду є домінуюча роль магнатів та шляхти в торговельних операціях міжрегіонального і міждержавного рівня. Товарне виробництво магнатських латифундій Заславських, Корецьких, Острозьких, Чорторійських та інших потужних волинських родів було зорієнтовано на вивезення продукції в Гданськ (тобто безпосередній вихід на міжнародний ринок). На рівні краю (регіону) ключові позиції за собою продовжувало зберігати професійне купецтво.

В купецькому середовищі зберігається поділ не стільки за етнічними, скільки за релігійною визначенням. Зокрема, сформувалися основні купецькі та фінансові групи — християнська і іудейська (єврейська). Останні утримували першість у відкупках місцевих зборах і податках, лихварстві і рант'єрстві. Водночас внутрішня і міжрегіональна торгівля були сферою

діяльності купців-християн. Тут варто зазначити, що в українських землях, які входили до складу Великого Князівства Литовського і Речі Посполитої не спостерігається чіткого і різкого розділу в середовищі купців на католиків і православних [Юргенсон, 2011, с. 182—183].

Важлива роль у розвитку міської торгівлі грали монетна та фінансова системи, а також пов'язані з ними способи рахунку. Так, у Києві в другій половині XIII—XVI ст. в обороті активно використовувалися гривні і їх частини. До того ж широко застосовувалася практика мита — у розмірі 1/10 від фактичної кількості товару. Мито бралось як за ввезення, так і вивезення товару. Транзитне мито також мало місце, але воно не була значною часткою у загальних обсягах митних зборів, оскільки Київ у той час грав роль «міста-складу» в системі міжнародної торгівлі. Що ж стосується фінансової системи Києва, то вона була схильна до трансформацій, зумовленими загальними історичними процесами. Та головна роль у формуванні і функціонуванні цієї системи належала торгівлі.

На українських землях, що перебували під владою Великого Князівства Литовського, в обігу було кілька видів грошових одиниць. Основний з них виступав литовський гріш, який протягом XV—XVI ст. дорівнював 10 пенязям. Найбільш великою лічильною одиницею литовських грошей була копа, становила 60 грішів. Багато торговельних і кредитних операцій виконувалося з використанням монети Польського королівства — польського гроша. Найбільш уживаною грошово-лічильною одиницею польських грошів був злотий (дорівнював 30 грошам). На грошовому ринку України також звертався «широкий» (празький) грош, що дорівнював 12 литовським пенязям [Сас, 1989, с. 126—127].

Своєрідність і самобутність торгівлі міст України у період XV—XVII ст. полягали в тому, що вона проводилася в умовах наявності міського самоврядування. І головна роль тут належала Магдебурзькому праву, яке, власне, було системою прав і обов'язків міських жителів, де центральним елементом було право здійснення власної політики адміністративного управління містом, що доповнювалося економічними перевагами. В історичній перспективі Магдебурзьке право сприяло формуванню у міських жителів розуміння свого особливого правового і економічного становища.

Таким чином, формування і розвиток торговельної та фінансової сфер міста в українських землях у період XIII—XVII ст. визначається наступними моментами:

- ще в домонгольський період на землях сучасної України була розвинена мережа міст, які виконували не тільки політичні, але, головним чином, торговельні та економічні функції, де концентрувалися значні фінансові ресурси;
- незважаючи на те, що міська мережа міст Русі була практично зруйнована в результаті монголо-татарської навали, роль міст не втратила свого значення в економічному житті території і населення;
- міста впливали на розвиток системи зовнішньої (міжнародної), регіональної та місцевої торгівлі, а також на формування станової складової у середовищі торговців;
- особлива роль у розвитку торговельної та фінансової сфер належала системі широких автономних прав управління містом — Магдебурзькому праву.

Берковський В.Г. Розвиток торгівлі Волинського воєводства середини XVI — першої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Одеса, 2005. — 20 с.

Бохан Ю. Специфіка складання гарадської сетки Вялікого княства Літоўскаго у XV—XVI стст. // Україна і Велике Князівство Литовське в XIV—XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі. — Кам'янець-Подільський, 2007. — С. 19—20.

Вебер М. История хозяйства. Город. — М., 2001. — 576 с.

Горский А.А. Русь. От славянского расселения до Московского царства. — М., 2004. — 368 с.

Греков Б.В. Киевская Русь. — М., 1953. — 570 с.

Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. 3. — 592 с.

Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 1, кн. 2. — 344 с.

Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. — К., 1887. — 176 с.

Рабинович М.Г. Древнерусский город в былинах // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 102—104.

Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К., 1989. — 232 с.

Скорик А. Український ярмарок: соціально-економічне явище і субкультурний феномен. — Полтава, 2011. — 340 с.

Студінський В.А., Верба Д.В., Терещенко О.В. Фінанси Києва: історія та сьогодення. — К., 2010. — 320 с.

Тихомиров М.Н. Древняя Русь. — М., 1975. — 432 с.

Україна: хронологія розвитку. — К., 2009. — Т. 3. — 696 с.

Чуткий А. На перехресті торгових шляхів. — К., 2013. — 616 с.

Юргенсон В.А. Монеты Ягайла и Витовта // Вялікае княства Літоўскае у XIV—XV стст.: суперніцтва, супрацоўніцтва, урокі. — Мінск, 2011. — С. 182—183.

В. А. Студинский

V. A. Studynsky

ТОРГОВЛЯ И ФИНАНСЫ ГОРОДОВ УКРАИНЫ В XIII—XVII ВЕКАХ

Длительное время в исторической литературе считалось, что после монголо-татарского нашествия экономическую жизнь городов, которые находились на современных украинских землях в упадок и эта территория выпала из цивилизационного развития на несколько веков, что обусловило ее отставание значительным образом. С другой стороны считалось, что правопреемницей Руси стало Владимиро-Суздальская земля, которая сконцентрировала на себе торговлю между Западом и Востоком, что обусловило концентрацию соответствующих финансовых ресурсов для дальнейшего подъема. Однако, как показывают исследования, ни одной передачи экономической, финансовой и политической власти Киевом не произошло. Древнерусские города оказались в новой экономико-политической системе координат и определило их дальнейший вектор развития. Вместе с тем, в определенный период расширилась сеть городов, торговых путей, сформировался новый рынок и система муниципального управления, что давало украинским городам концентрировать значительные финансовые ресурсы.

Формирование и развитие торговой и финансовой сфер города в украинских землях в период XIII—XVII вв. определяется следующими моментами: еще в домонгольский период на землях современной Украины была развитая сеть городов, которые выполняли не только политические, но, главным образом, торговые и экономические функции, где концентрировались значительные финансовые ресурсы; несмотря на то, что городская сеть городов Руси была практически разрушена в результате монголо-татарского нашествия, роль городов не потеряла своего значения в экономической жизни территорий и населения; города влияли на развитие системы внешней (международной), региональной и местной торговли, а также на формирование сословной составляющей в среде торговцев; особая роль в развитии торговой и финансовой сфер принадлежала системе широких автономных прав управления городом — Магдебургскому праву.

Ключевые слова: город, финансы, торговля, хозяйственное развитие, рынок.

TRADE AND FINANCE OF CITIES OF UKRAINE IN 13th—17th CENTURIES

For a long time in the historical literature, it was believed that after the Mongol invasion of the economic life of the towns that were on the modern Ukrainian lands into decay and the area fell out of the development of civilization for several centuries, which resulted in its backlog significantly. On the other hand, it was believed that the successor of Rus' became Vladimir-Suzdal' land, which focused on itself the trade between West and East, which led to the concentration of adequate financial resources for further development. However, studies show that any transfer of economic, financial and political power of Kyiv did not happen. Ancient city found themselves in a new economic-political coordinate system and defined the further vector of development. However, in a certain period expanded the network of cities, trade routes, has formed a new market and the system of municipal government, which gave Ukrainian cities concentrating significant financial resources.

The formation and development of commercial and financial areas of the city in the Ukrainian lands in the period of 13th—17th centuries is defined by the following points: in the pre-Mongol period in the lands of modern Ukraine was a developed network of cities, which served not only political, but mainly commercial and economic functions, where concentrated significant financial resources; despite the fact that the urban network of cities of Rus' were practically destroyed by the Mongol invasion, the role of cities has not lost its importance in the economic life of the territories and the population; the city influenced the development of the system of external (international), regional and local trade as well as on the formation of the class component in the environment of merchants; a special role in the development of trade and financial spheres belonged to the system wide Autonomous rights of management the city Magdeburg law.

Keywords: city, finance, trade, economic development, market.

Одержано 4.06.2016

В. І. Тимошенко, С. В. Коваленко

ЕТАПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ МАЛИНСЬКОГО ЗАМКУ

Багато питань виникнення міст та їх замків на Київщині та Волині в XVI—XVII ст. залишаються дискусійними й остаточно не вирішеними. До Люблінської унії 1569 р. урбанізаційний процес на Київщині проходив уповільненими темпами. У післяунітний період стався колонізаційний бум, викликаний господарською активністю місцевої еліти. Чимало нових замків засновували на місці порожніх давньоруських городищ, спустошених татарами. Цей процес добре спослідковується на прикладі Малинського замку XVI—XVII ст., що функціонував на місці давньоруського городища VIII—XIII ст.

Ключові слова: Київське воєводство, урбанізація, городище, замок.

Першим дослідником Малинського городища був основоположник і патріарх української історичної школи В.Б. Антонович [Антонович, 1893, с. 75—76]. У 1940 р. відомий радянський археолог П.М. Третьяков провів розвідки у деяких поліських районах Правобережної України. Він ототожнював частину відкритих ним городищ із ранніми «градами» літописних древлян. Одним із найдавніших він вважав Малинське городище. Подібних висновків дійшов і український археолог М.П. Кучера після розвідки 1973 р. [Третьяков, 1951, с. 64—68; Кучера, 1984, с. 24].

У 1987 р. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Б.А. Звіздецького провела стаціонарні розкопки Малинського городища. У цілому оцінюючи сукупність знахідок і стратиграфічну ситуацію на території городища, вчений відніс час його утворення до VIII ст. Проте розбіжності в датуваннях городища та його оборонних споруд Б.А. Звіздець-

ким, а також значні uszkodження оборонних споруд у новітній та сучасний періоди й дуже складна стратиграфія культурних нашарувань на території городища викликали цілу низку зауважень сучасних археологів, частина з яких почала схилитися до думки про формування вказаного городища в пізньосередньовічний період [Звіздецький, 1994, с. 119—125; 1995, с. 11—13].

Під час польового сезону 2016 р. вчені Інституту археології НАН України під керівництвом старшого наукового співробітника відділу давньоруської археології, кандидата історичних наук А.В. Петраускаса зафіксували знахідки грубої ліпної кераміки, що має безпосередні аналоги серед верхніх горизонтів поселення Розтоки і попередньо датується найпізніше VIII ст. Отже, саме із цим періодом можна пов'язувати формування найбільш ранньої оборонної споруди і, відповідно, час формування самого городища, яке вчені вважають одним із найдавніших міських комплексів Східної Європи [Археологічні ..., 2016].

Дослідники зафіксували в тілі валу артефакти, що датуються найпізніше X ст. Проте, зважаючи на його висоту, яка сягає 3 м із внутрішнього й 6 м із зовнішнього краю, спорудження валу варто віднести до кінця XII — XIII ст. Подібні параметри оборонних валів характерні саме для городищ XIII ст., що розташовувалися на території Древлянської землі (городища Звягеля, Гульська, Олевська й інші). Науковці підкреслюють, що такої висоти оборонні споруди X ст. зафіксовані лише у столиці древлянської землі — Іскоростені. До того ж, в основі валу лежить потужний шар із великою кількістю деревного вугілля та знахідок X ст., який може бути співвіднесений із залишками оборонних

споруд саме X ст. Додатковим підтвердженням цього може слугувати зафіксований під валом і перекритий ним більш ранній оборонний рів. Як припускають археологи, виявлені в основі валу культурні нашарування та виразні залишки оборонного рову, перекритого валом, якраз і є рештками оборонних споруд, знищених у середині X ст найімовірніше під час карального походу київської княгині Ольги на Древлянщину [Археологічні ..., 2016].

Та Малинське городище швидко відновилося. Це й не дивно, адже на думку О.П. Моці воно було одним з пунктів на торговому шляху Київ-Ругенбург (торговий шлях з Київської Русі у Західну Європу) [Моця, 2010, с. 38].

Вдруге Малинське городище зазнало значних руйнувань під час монголо-татарської навали. Але й після цього життя на ньому не припинилося. У 1530-х рр. земельні володіння на Малинщині набувають Немиричі — один з найпотужніших землевласницьких родів Київщини.

У грудні 1531 р. зем'яни Потаповичі продали Івашку Немиричу своє дідичне с. Ворохобовичі біля Білого Берега (Білих Берегів) за 120 кіп грошей литовських (назви грошової одиниці в країнах Середньої Європи, зокрема в Польщі, Великому Князівстві Литовському, Україні у XIV—XVIII ст.). Також Немирич отримав у свою власність с. Пинязевичі (Пинезевичі), за яке пізніше його нащадок Єсип Немирич у 1591 р. платив податок. На початку XVII ст. цей маєток був у співвласності княжни Ядвіги Чорторийської (Ружинської), Вацлава Зміївського, Яна Керночинського та ін.). У 1630 р. Стефан Немирич розширив володіння його родини на Малинщині, придбавши села Рихта та Тростяниці Шершнівської волості [Задорожна, 2010, с. 8].

У 1518 р. до Івашка Немирича від його дружини з роду Обернейовича у вигляді посагу мало відійти село Городище поблизу Малина. Однак батько нареченої Юхно Обернейович відписав Городище Київському Пустинно-Микільському монастиреві. Івашко Немирич звернувся до ченців з проханням продати йому Городище, на яке у нього були великі плани. Після тривалих переговорів Івашко дійшов згоду з ченцями, обмінявши Городище на Ворохобовичі [Bobinski, 2000, s. 589]. Немирич вирішив перетворити Малинське городище на місто з замком з метою захисту від набігів татар. Забезпечені турецькою протекцією, татари самі чи спільно із турками протягом двох століть нападали на українські землі, спустошуючи оселі, грабуючи населення та забираючи в ясир велике число української людності, яку продавали в Криму й Туреччині.

Ідея будівництва замку для захисту від нападників знайшла підтримку з боку великого князя Литовського Сигізмунда Августа. 9 лютого 1539 р. він підписав консенс (дозвіл), в яко-

му Іванку Немиричу дозволялося в Городищах «на власной своей земли для небезпечности от людей неприятельских татар замок збудувати», а також «место людьми вольными садити и торг корчмы мати» [Институт рукопису НБУ ім. Вернадського, ф. 2, спр. 1369, арк. 3 зв.-4; Метрыка ..., 2000, с. 104—105].

У 1541 р. Немирич отримав ще одне підтвердження на спорудження замку, яке було розширене правом осадження міста і проведення торгів та ярмарку. Лист доповнювався рішенням брати мито із солі та інших товарів за півгроша з воза [Там само, арк. 4].

Отримуючи ці всі привілеї, власник замку, який будувався, був зобов'язаний утримувати його в належній бойовій готовності, щоб і держава, і населення мали від цього користь. Так, наприклад, той же Сигізмунд, дозволяючи князю Дмитрію Веденгецькому будувати замок в його київському маєтку Хабному, поставив йому в обов'язок «въ томъ замку своею брони всякие и зъпижи замковые тамъ мети и въ доброй опартности его ховати и яко бронею, такъ и иншими речъми, што къ замку прислухаютъ, маєть его наспижовати такъ, якъ бы часу пригоды отъ неприятеля нашего тотъ замокъ его в доброй безпечности былъ» [Клепатский, 2007, с. 131].

Водночас укріплення будувалися переважно як дерев'яні або дерев'яно-земляні конструкції [Кондратьев, 2014, с. 130—134]. Не був винятком і Малинський замок. В.Б. Антонович, порівнюючи типи городищ, які існували до середини XIII ст., вказував, що вони відрізняються такими основними ознаками: городища ці споруджувалися зазвичай на відокремлених височинах, в тому місці, де височина примикала до сусідніх висот, вона відділялася дуже високим валом і глибоким ровом, інші положі частини гори опоясувалися концентричними колами валів, що спускалися все нижче і нижче до самої підосви гори. А городища, які залишилися від замків XVI—XVIII ст. мають завжди форму прямокутника, 4 кути якого розширюються у вигляді додаткових чотирикутних майданчиків [Труды ..., 1878, с. XXXIV—XXXV].

На озброєнні Малинського замку був арсенал, який складали великі гармати і кілька малокаліберних гармат. Крім того, тут знаходилися гаківниці та арбалети (під час польового сезону 2016 р. виявлено накінецьник стріли з арбалета). Також В.Б. Антонович знайшов на Малинському городищі крем'яне ядро, яке передав до археологічного музею Київського університету [Институт рукопису ..., ф. 10, спр. 11711, арк. 76].

На початку XVII ст. частина володінь Немиричів на Малинщині, в тому числі Малинське городище, переходить у власність ще однієї відомої землевласницької родини Київщини — панів Єльців [Білоус, 2015, с. 147]. Їх позиція на Київщині була надзвичайно сильною.

У 1730—40-х рр. їхнім політичним капіталом були зв'язки з найвпливовішими на регіональній сцені магнатськими родами — Тишкевичами, Вишневецькими та Замойськими [Літвін Генрик, 2016, с. 232]. Володіючи значними фінансовими ресурсами, Єльці приділяли велику увагу укріпленню оборонних споруд замку.

Федір Єлець був довіреною особою архімандрита Києво-Печерського монастиря Єлисей Плетенецького. Такими ж добрими були його взаємини з митрополитом Петром Могилою. Філон і Костянтин Єльці також входили до партії прибічників православ'я [Litwin, 2004, s. 199—220].

Водночас Єльці підтримували добрі стосунки з католицьким лідерами Київщини. Реміан Єлець відійшов від православ'я і став католиком. Ще в молоді роки розпочав громадську службу як посол на останній сейм за часів Зигмунда III Вази, що було привілеєм магнатських синів. У наступні роки він присвятив себе військовій службі, не полишаючи громадської діяльності. Його брат Олександр-Ігнатій Єлець також окатоличився. У 1632 р. він призначив все своє успадковане та набуте майно для створення у містечку Ксаверів на Малинщині єзуїтського колегіуму (1632 р.). Колегіум було відкрито у 1647 р. Цього ж року у головах цих двох католицьких представників родини Єльців народився план про створення католицького університету у Ксаверові. Як сподівалися фундатори, він мав би прислужитися навчанню «нашої руської молоді». З цієї метою Реміан Єлець звернувся з листом до генерала Товариства єзуїтів Вінченцо Карафи. Цікаво, що цей лист був написаний у Малинському городищі [Літвін, 2016, с. 234, 239—240].

Концепція руського єзуїтського колегіуму не дочекалася реалізації. Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, що розпочалася у 1648 р., відкинула у небуття проект навчального закладу в Ксаверові. Під час цієї війни козаки та селяни здійснювали неодноразові набіги на маєтності Єльців. У березні 1650 р. Реміан Єлець подав протестацію перед Житомирським гродським урядом проти міщан м. Ворсівка і селян с. Ходорів за збройні наїзди на маєтки Єльця — містечко Городище і села Малин та Реміанівку (починаючи з літа 1648 р. і до весни 1650 р., навіть після Зборівського миру 1649 р.), вбивство двох його слуг, захоплення рухомого майна, знищення рудень, млинів і фільварків, спалення майнових документів, що зберігалися у Городиському замку, захоплення замкового арсеналу й осквернення костелу [Національно-визвольна ..., 2008, с. 116]. Найімовірніше саме після цих подій Малинський замок згодом припинив своє існування.

Доктор історичних наук М.П. Кучера твердив, що в Київській землі в XII—XIII ст. функціонувало 146 городищ [Кучера, 1999, табл. 5].

За спостереженнями К.М. Капустіна продовження життя у наступні періоди (золотоординський та литовський часи) зафіксовано на 14 % пам'яток, в тому числі в Малині [Капустін, 2013, с. 74]. У XVI—XVII ст. власники Малинського маєтку — представники знатних київських панських родів Немиричі та Єльці вдихнули нове життя в давньоруське городище, збудувавши на його місці замок, який більше сотні років виконував важливу економічну та оборонну функцію.

Антонович В. Древности Юго-Западного края. Раскопки в стране древлян. — СПб., 1893. — 78 с. (МАР. — № 11).

Археологічні дослідження древлянського городища VIII ст. на Житомирщині. — Електрон. ресурс; режим доступу: <http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news1/Pages/View.aspx?MessageID=2452>.

Білоус Н. Приватні міста Київського воєводства в першій половині XVII ст.: кількість, особливості розвитку та функціонування // Україна в Центральній Східній Європі. — К., 2015. — Вип. 15. — С. 125—164.

Задорожна О.Ф. Рід Немиричів у шляхетській корпорації Київського воєводства: майновий статус і політична діяльність (XVI — середина XVII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2010. — 20 с.

Звіздецький Б.А. Малинське городище древлян // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 119—125.

Звіздецький Б.А. Стародавній Звягель // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукр. наук.-краснав. конф. — Новоград-Волинський, 1995. — С. 11—13.

Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. 2, спр. 1369.

Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. 10, спр. 11711.

Капустін К.М. Укріплені поселення середини XIII—XV ст. на Правобережжі Київської землі // Середньовічні міста Полісся. — К., 2013. — С. 71—81 (АДІУ. — Вип. 11).

Клепатский П. Очерки по истории Киевской Земли. Литовский период. — Біла Церква, 2007. — 480 с.

Кондратьев І. Любецьке староство (XVI — середина XVII ст.). — Чернігів, 2014. — 384 с.

Кучера М.П. Поселения Среднего Поднепровья // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К., 1984. — С. 20—34.

Кучера М.П. Словяно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном та Сіверським Дінцем. — К., 1999. — 252 с.

Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569—1649). — К., 2016. — 616 с.

Метрыка Вяликага Князства Лытоускага. — Кн. 28 (1522—1552). — Менск, 2000.

Моця А.П. Пути времен Киевской Руси: темпы движения «на путях» // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 30—41.

Національно-визвольна війна в Україні. 1648—1657. Збірник за документами актових книг. — К., 2008. — 1011 с.

Третьяков П.Н. Древлянские «градъ» // Академику Б.Д. Грекову ко дню 70-летия. — М., 1951 — С. 64—68.

Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. — К., 1878. — Т. 1. — 352 с.

Bobinski W. Wojewodstwo kijowskie w czasach Zygmunta Wazy. — Warszawa, 2000. — 599 s.
Litwin H. Struktura wyznaniowa szlachty kijowskiej 1569—1648 // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. — 2004. — T. XLVIII. — S. 199—220.

В. И. Тимошенко, С. В. Коваленко

ЭТАПЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ МАЛИНСКОГО ЗАМКА

Несмотря на активизацию исследования истории возникновения городов и их замков на Киевщине и Волыни в XVI—XVII веках, много вопросов остаются дискуссионными и окончательно не решенными.

До подписания Люблинской унии 1569 г. урбанизационный процесс на этих территориях проходил медленными темпами. В послеунийный период произошёл настоящий колонизационный бум, вызванный в первую очередь хозяйственной активностью местной элиты — князей и шляхты, которые строили новые замки, слободы, создавали условия для заселения местечек.

Вместе с тем, исходя из приграничного статуса Киевского воеводства, одной из важнейших функций этих замков была оборонительная. Они рассматривались: 1) как стратегические пункты в случае нападения татар; 2) как место для спасения местного населения в случае нападения врага; 3) как опорные пункты для их собственников во время бунта подданных и нападения козаков; 4) как место сохранения сокровищ и движимого имущества хозяев.

Немало новых замков основывали на месте пустых древнерусских городищ, уничтоженных татарами. Этот процесс хорошо прослеживается на примере Малинского замка XVI—XVII вв., который функционировал на месте древнерусского городища VIII—XIII вв.

Ключевые слова: Малин, Киевское воеводство, урбанизация, городище, замок.

V. I. Tymoshenko, S. V. Kovalenko

THE STAGES OF FUNCTIONING OF MALYN CASTLE

Despite the intensification of research the history of the appearing the cities and castles in Kyiv region and Volyn in the 16th —17th centuries, a lot of questions remain debatable and finally not decided.

Before signing Union of Lublin in 1569 the urbanization process in Kyiv region was passing slower pace. In after — union period these was a real colonization boom, which was caused primarily economic activity of local elite-princes and nobles who build new castles, settlements, created conditions for increasing the people in the cities.

However, given the status of Kyiv province border, one of most important functions of these castles was defense. They were considered: 1) as the strategic points in the case of Tatars attacks; 2) as a refuge surrounding population in the case of the enemy attacks; 3) as bases for their owners during the revolt of subjects and the Attacks of Cossacks; 4) as a location for the preservation of treasures and movable chattel owners.

A lot of new castles were founded on the place of ancient settlements, devastated by the Tatars. This process is well followed by the example of Malyn, castle of 16th—17th centuries that functioned at the place of ancient settlement of 12th—13rd centuries.

Key words: Malyn, Kyiv Voivodship, urbanization, hillfort, castle.

Одержано 11.08.2016

С. Д. П а н и ш к о

МАТЕРІАЛИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ УКРІПЛЕНЬ ТРАДИЦІЇ «МОТТЕ» НА ВОЛИНІ

Серед пізньосередньовічних укріплень Волинської землі виділяється група пам'яток, специфічних за своїми зовнішніми морфологічними ознаками. Ці укріплення мають вигляд насипів («motte») з верхніми майданчиками різної величини. Традиція споруджувати такі городища поширилася на територію Волині з Європи у XIII ст. Виходячи із сучасного рівня знань про ці укріплення серед них можна виділити кілька груп.

Чітко виділяється кілька городищ Полісся (Камінь-Каширський, Любомль, Ветли, Ратно, Турійськ), які виглядають як дитинці малих міст, центрів волостей-сотень у XIV ст. До другої групи відносяться городища відомі у Коршеві, Городищі I, Коблині, Дубно та ряді інших пунктів, які, очевидно, були замками крупних феодалів. Третя група представлена класичними прикладами європейських комплексів «motte and bailey» у Фалемичах, Пятиднях, Хотині, які, очевидно, були дворами простих лицарів.

Серед насипних укріплень особливе положення займає штучний насип посеред озера (скапог) у с. Качин де розміщувався замок Буковецьких, збудований у XVI ст.

Появу подібних укріплень на Волині слід віднести до XIII ст.

К л ю ч о в і с л о в а: стіжкові городища, укріплення, «motte», дитинці, лицарі.

Так склалось, що автор цієї статті розпочав свою самостійну археологічну діяльність з розкопок дуже специфічного типу пізньосередньовічних укріплень — добре морфологічно виражених штучних насипів з горизонтальним верхнім майданчиком. У 1988 р. така пам'ятка досліджувалась на території Коршівського городища поблизу Луцька [Панишко, 2009], а у 1989—1992 рр. у м. Камінь-Каширський у глибині Волинського Полісся [Панишко, 2006].

Паралельно з дослідженням городища у Каміні-Каширському автор проявив інтерес до суто писемних джерел, що відобразили процес містоутворення на Поліссі. Особливе зацікавлення викликали тексти договорів 1352 і 1366 рр. між польським королем та литовськими князями про розмежування володінь на Волині. Ці тексти дозволили, насамперед, з великою точністю реконструювати територіальну структуру Волинської землі у першій половині XIV ст. [Панишко, 1992]. Разом з тим, вони полегшили вивчення ряду інших питань процесу містоутворення у регіоні XII—XIV ст.

При цьому увагу автора на себе звернула та обставина, що на території переважної більшості поліських міст, які виступали у договорі 1366 р. між Казимиром Великим та литовськими князями як центри окремих волостей, розміщені дуже схожі укріплення у вигляді різного розміру насипів з горизонтальним верхнім майданчиком (як у Каміні-Каширському) [Панишко, 1992a].

На той час такі укріплення вже тривалий час досліджувались у Польщі. Термін «стіжкові городища» вперше вжив В. Ленга у 1930 р. по відношенню до пам'яток Помор'я, однак, він не пов'язував їх з лицарськими замками [Marcinsak-Kaizer, 2011, s. 20—21]. У 1938 р. В. Коваленко виділив стіжкові городища як окремих тип городищ Великопольщі [Marcinsak-Kaizer, 2011, s. 21].

Накопичення відомостей про цю категорію археологічних пам'яток дозволило Я. Камінській їх узагальнити [Kaminska, 1966, s. 43—78]. Дослідниця виділила основні ознаки стіжкових городищ, що зводяться до наступного: 1) розташування в заплаві річки або на її краю; 2) округла або овальна форма насипу, діаметром

близько 30,0 м; 3) стіжкова форма (горизонтальна поверхня підвищення, інколи з западиною); 4) можливе існування додаткових укріплень у вигляді круглого валу та рову.

Великий інтерес до вивчення стіжкових городищ почав проявлятися з 1970-х, а 1980-ті рр. стали періодом надзвичайно активного вивчення цього типу пам'яток у Польщі, результатом чого була велика кількість публікацій. Підсумком тривалих досліджень став вихід узагальнюючої праці Анни Марціняк-Кайзер, присвяченої середньовічному лицарському двору у Польщі, де подана широка історіографія питання [Marcinsak-Kaizer, 2011, s. 18—47].

З позиції даної роботи являє інтерес розв'язок уявлень про співвідношення стіжкових городищ як окремого типу археологічних пам'яток та середньовічних лицарських дворів як специфічної категорії давніх населених місць. Вперше цей тип пам'яток з лицарськими замками пов'язала Я. Камінська [Kaminska, 1966], а з західноєвропейськими укріпленнями типу «*motte*» С. Колодзейський [Marcinsak-Kaizer, 2011, s. 40]. У 1980 р. Л. Кайзер запропонував вживати для означення стіжкових городищ поняття «двір на копці» [Marcinsak-Kaizer, 2011, s. 34]. Пізніше, у 1993 р. він же простежив їх еволюцію, вказавши, що у XIV ст. коли на стіжках домінували вежі, вони виконували суто оборонні функції (сарматські городища). Натомість, з другої половини XV ст. площа копців збільшується, оскільки на них розміщувались цілі двори (фільваркові городища).

За Л. Кайзером, у другій половині XV ст. на зміну «сарматським» приходять «фільваркові» городища, що було пов'язане з еволюцією середньовічного лицарства як виробника сільськогосподарської продукції. Двори таких власників, включаючи і господарські будівлі, розміщувались на більших і менш стрімких стіжках, які по краю інколи додатково укріплювались валом [Marcinsak-Kaizer, 2011, s. 41—42].

У останній час подібні, принаймні за зовнішніми морфологічними ознаками, пам'ятки виявлені і у Новгородській землі [Конєцький, Трояновский, 2013].

Погляди автора на традицію будівництва таких городищ за останні два десятиліття дещо еволюціонували. Першим етапом було виділення на території Волині групи «стіжкових городищ» [Панишко, 2011]. З часом, по мірі ознайомлення з процесом дослідження таких пам'яток у Європі в цілому, та Польщі, зокрема, прийшло розуміння місця Волині на фоні загальноєвропейських процесів розвитку фортифікаційного мистецтва. Відкинувши можливість виділення місцевої локальної групи дрібних насипних об'єктів, на яких могла поміститись тільки одна вежа, автор відніс їх до загальноєвропейських укріплень типу «*motte and bailey*» [Панишко, 2012].

На сьогоднішній день джерельна база вивчення подібних пам'яток значно розширилася. На порядок денний стає проблема їх класифікації, причому, не штучної, а природної. У такій системі положення пам'ятки вказуватиме на її суспільно-політичну роль у період функціонування. Докладна класифікація, звісно, справа майбутнього, але у даній роботі здійснена спроба виділити основні типи укріплень традиції «*motte*» на території Волині.

Така традиція на думку автора, принаймні, на досліджуваній території, визначалась не розмірами насипів (зрідка підрізаних останців), а характером отримання зовнішнього фасу таких насипних укріплень. Він формувався не валоподібним насипом, а фактично насипним ескарпом. Насипні ескарпи широко використовувались на перших етапах розвитку фортифікаційного мистецтва [Панишко, 1995].

Отже, наявні джерела дозволяють виділити наступні типи пізньосередньовічних укріплень традиції «*motte*» на території Волині.

До **першого** відносяться кілька городищ Полісся (Камінь-Каширський, Любомль, Ветли, Ратно, Турійськ). У 1366 р. всі вони згадані як центри окремих міських волостей. Такі пам'ятки мають відносно значні розміри і могли вміщати велику кількість будівель.

Городище в м. Камінь-Каширський Волинської обл. [Раппопорт, 1967, с. 101—102; Панишко, 1990] є дитинцем літописного Каменя, що в літописі вперше згаданий під 1262 р. На момент першого обстеження у 1961 р. городище являло собою насип висотою до 6,0 м з крутими схилами. Його майданчик мав розміри 75,0 × 100,0 м.

Поселення на місці дитинця Каменя виникло не раніше XII ст., однак перші укріплення у вигляді валу тут були зведені у післямонгольський час. Датування підсилює, що надала городищу стіжкової форми можна провести аналізуючи керамічний матеріал в її нижніх шарах. Там було багато вінчиків XIV ст., які у жодному випадку не виявлені у насипі більш раннього валу. Такою ж була ситуація і в центрі городища. Там добре датовані дерев'яні конструкції XII—XIII ст. перекривались шаром XIV ст. Отже, спорудження стіжкового городища у Камені з впевненістю можна віднести до XIV ст.

В ході дослідження Камінь-Каширського городища був виявлений об'єкт, який, може бути використаний для реконструкції зовнішнього вигляду укріплень стіжкового городища. У південно-західному куті розкопу I на глибині 1,2 м від сучасної поверхні майданчика була зафіксована цегляна стіна, що йшла по краю городища. Стіна стояла на забутовці потужністю 0,3 м. Збереглося 6 рядів кладки з цегли розміром 34,0 × 16,0 × 8,0 см. Цегла світло-коричневого кольору, з поздовжніми пальцевими заглибленнями орієнтовно може бути датована

пізньосередньовічним часом. Очевидно, в давньоруський час майданчик городища по периметру був укріплений дерев'яним частоколом (стіною).

Городище у с. Ветли Любешівського р-ну Волинської обл. [Раппопорт, 1967, с. 45; Панишко, 2008] є частиною поселенського комплексу, що окрім власне городища включає і поселення розміром $70,0 \times 100,0$ м. Ці пам'ятки розміщені на незначному підвищенні в заплаві р. Прип'яті. Ветлівське городище являє собою майже круглий насип висотою 2,0 м над рівнем заплави з горизонтальним майданчиком діаметром 45,0 м. Будь-яких слідів валу та рову навколо насипу не простежується. Для вивчення конструкції насипу майже від центру майданчика до його північно-західного краю була проведена траншея розміром $1,0 \times 20,0$ м. Траншея показала таку стратиграфію.

Безпосередньо на материку залягав шар давнього похованого глейового ґрунту потужністю 0,2 м без слідів культурної діяльності людини. На ньому простежувалося ряд підсіпок, які можна згрупувати по трьом ділянкам. З зовнішнього краю городища простежувався валоподібний насип з однорідної жовтої глини шириною 7,0 м і висотою 0,9 м. До нього з внутрішньої сторони прилягала кільцева споруда шириною 4,5 м, що розміщувалася на підсіпці потужністю 0,5 м. І, нарешті, внутрішній простір житлового майданчика городища діаметром близько 15,0 м також був підсипаний. Кільцева споруда датована керамікою середини — другої половини XIII ст.

Очевидно, після зведення перших оборонних укріплень на Ветлівському городищі населення проживало тут недовго і залишило це місце поступово, на що вказує бідність речового матеріалу. В той же час можна говорити про збереження оборонної ролі цієї пам'ятки і в час припинення функціонування тут поселення. Саме тоді на місці попередніх укріплень була здійснена нівелююча підсіпка потужністю до 0,5 м, що надала городищу стіжкової форми.

Городище «Фосія» у м. Любмлі Волинської області [Раппопорт, 1967, с. 50; Панишко, 2004] являє собою дитинець давньоруського Любomla, вперше згаданого в літописі 1287 р. Городище являє собою круглий насип діаметром верхнього майданчика 60,0 м (рис. 1).

Шурф на майданчику городища дозволив ствердити його насипний характер і встановити стратиграфію підсіпок, яка мала такий вигляд: 1) темний ґрунт із домішками глини (1,3 м); 2) біла глина (0,4 м); 3) темний ґрунт, перемішаний з глиною (0,9 м); 4) біла, добре утрамбована глина (1,0 м); 5) шар будівельного сміття новітнього часу (0,8 м), при цьому слід мати на увазі, що шурф був закладений на ділянці на глибині 1,3 м нижче сучасного рівня майданчика городища. Отже, отримана стратиграфічна колонка відображала нашаруван-

Рис. 1. Городище Любomla; вигляд з південного сходу

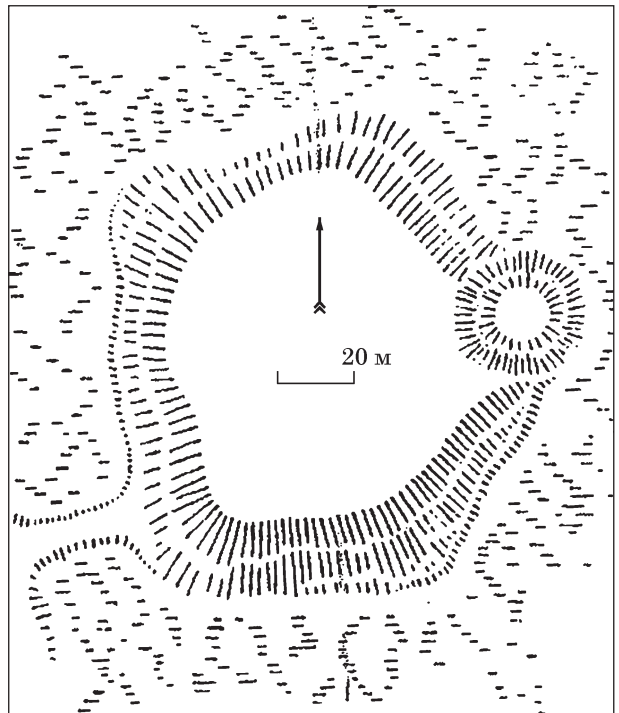

Рис. 2. Городище Ратно; план (за П.О. Раппопортом)

ня потужністю 5,7 м. Підсіпка була проведена на рубежі XIII—XIV ст.

Городище у смт Ратно Волинської обл. у 1960 р. обстежив П.О. Раппопорт [Раппопорт, 1967, с. 31, 141, рис. 23]. Дослідник констатував, що це городище розміщене на острові висотою до 2,0—3,0 м серед боліт. Воно мало форму округлого підвищення діаметром 60,0 м, вхід на яке прослідковується із західної сторони. На східному краю підвищення на момент обстеження П.О. Раппопортом зберігся земляний пагорб висотою близько 2,0 м з верхнім майданчиком діаметром 12,0 м (рис. 2). На думку дослідника, цей насип був основою вежі, спорудженої у XIV ст. Найраніший керамічний матеріал із Ратнівського городища П.О. Раппопорт відніс до XII ст.

За час, що пройшов після обстеження пам'ятки П.О. Раппопортом, городище зазнало

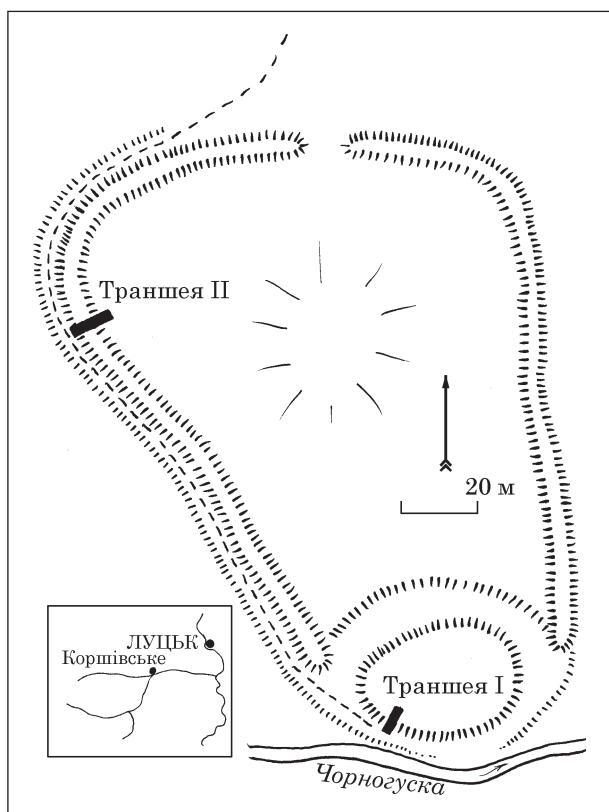

Рис. 3. Коршівське городище; план

суттєвих руйнувань. Внаслідок розорювання його поверхні було частково пошкоджено культурний шар на багатьох ділянках самого городища, а також практично знівельовано контури насипного пагорбу у його східній частині. На даний час можна констатувати, що план Ратнівського городища, знятий П.О. Раппопортом, найточніше відобразив сучасний зовнішній вигляд пам'ятки і зафіксував її морфологічні особливості.

У 2010 р. в різних частинах городища експедицією ДП «Волинські старожитності» було закладено шість шурфів. Культурний шар залягав у різних частинах городища до глибини — 0,6—1,0 м від сучасної денної поверхні. Серед чисельного керамічного матеріалу, виявленого у шурфах та на поверхні пам'ятки дослідники виділяють ліпну та кружалну кераміку VIII—IX ст., і припускають існування городища вже у ранньослов'янський час. Виявлено також фрагменти кружалної кераміки давньоруського часу XII ст., XIV ст., XVI—XVIII ст. [Панишко, 2012, с. 24—25].

Обмежені масштаби досліджень не дозволяють детально простежити становлення Ратена до 1366 р. як малого феодального міста. Можна лише припустити, що воно відбувалося у контексті процесу феодалізації Полісся і було схожим на розвиток розміщених неподалік Ветлів та Каменя. Згодом, Ратен набув ролі феодального замку, внаслідок чого на городищі був насипаний пагорб під окрему вежу.

Городище у смт Турійськ Волинської обл. [Раппопорт, 1967, с. 45—46; Гаврилюк, 1997] нині повністю зруйноване. Городище було дитинцем літописного Турійська, що вперше згаданий під 1097 р. Майданчик городища правильної округлої форми мав діаметр трохи більше 100,0 м і підвищувався над низиною на 2,5 м. Валів на городищі не прослідковувалося, а рів оточував весь насип.

Оскільки насип стіжкового городища повністю знищений, питання про його конструкцію і час спорудження залишається відкритим, однак встановлено час функціонування городища — X—XIV ст. Поселення на місці городища виникло у X ст., при чому зафіксовані тільки поодинокі фрагменти кераміки цього часу. Масовий керамічний матеріал відноситься до XII—XIII ст. Очевидно, він відображає етап у зростанні цього невеликого міського центру. Поряд із керамікою XII—XIII ст. виявлено і фрагменти вінчиків XIV—XV ст., що вказує на продовження заселення городища і в пізньосередньовічний період.

Очевидно, перелік подібних пам'яток можна продовжити. Так, В.Б. Антонович у с. Овлочин Турійського р-ну Волинської обл. згадує земляний насип з характерною власною назвою «Башта», на якому траплялась цегла крупного формату [Антонович, 1900, с. 66]. Зважаючи на те, що Влучим (нинішній Овлочин) до 1366 р. був центром міської волості-сотні, як і охарактеризовані вище пункти, можна припустити певну схожість їх центральних укріплених частин.

До цієї групи гіпотетично можна віднести і так зване «Мале» городище у Бузьку при злитті річок Західного Бугу і Полтви.

До **другого** типу традиції «motte» на Волині відносяться насипи середніх розмірів, де могло розміститись кілька будівель (двір). Такі городища відомі у Коршеві, Городищі I, Коблині, Дубно та ряді інших пунктів. Виходячи із свідчень писемних джерел вони були дворами (замками) заможних феодалів. Такі городища за класифікацією Л. Кайзера [Marcinsak-Kaizer, 2011, s. 34] відносяться до типу «фільваркових».

Коршівське городище (с. Городок Одерадівської сільради Луцького р-ну Волинської обл.) [Панишко, 2009] складається з двох частин — центральної стіжкової розміром 50,0 × 65,0 м, яка нині візуально сприймається як дитинець площею 0,9 га та окольного міста площею понад 5,0 га (рис. 3).

Стіжковий насип був розрізаний траншеєю розміром 1,0 × 13,0 м, що була закладена у його південно-західній частині (рис. 4). Встановлено, що перші укріплення дитинця Коршівського городища у вигляді валоподібного насипу з дуже розтягнутою внутрішньою полою були споруджені у XI ст.

Другим етапом укріплення дослідженої ділянки дитинця була масштабна підсіпка. У результаті неї ця ділянка городища набула

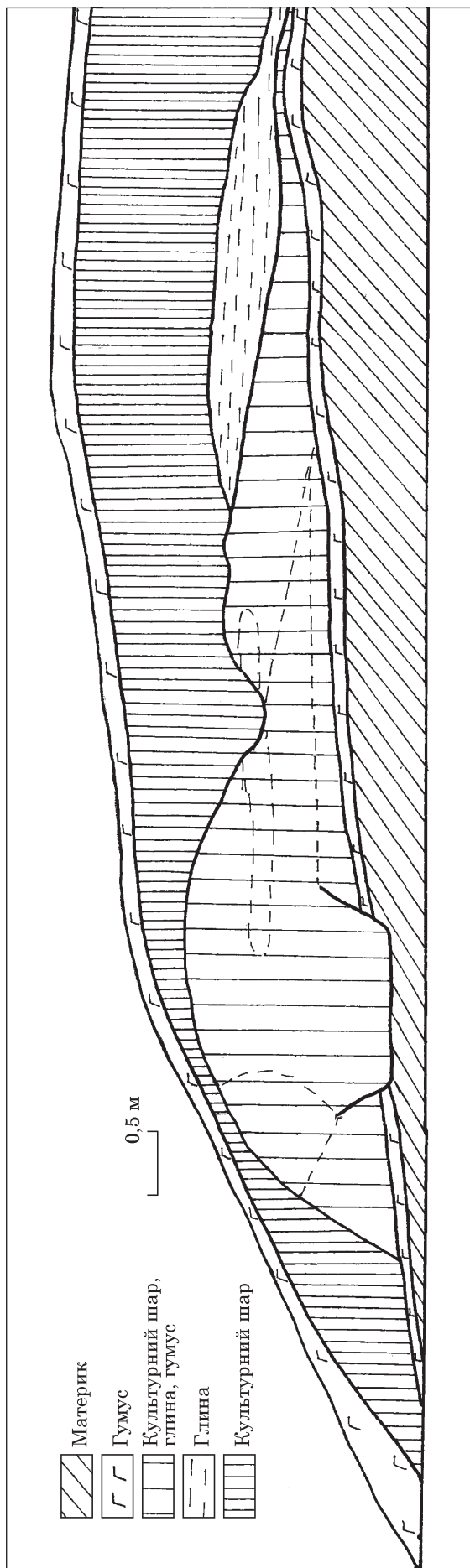

Рис. 4. Корпівське городище; розріз «motte»

Рис. 5. Городище I; вигляд із заходу

характерної стіжкової форми. Отриманий в ході підсипки фас насипного ескарпу нині сягає висоти 2,5 м. Підсипка містить матеріали XII—XIII ст., що вказує на нижню хронологічну межу її проведення. Доказом функціонування городища, причому саме як військового осередку, у пізніший період є знахідка арбалетного болта на його території.

Укріплення у с. Городище Баївської сільради Луцького р-ну Волинської обл. [Баюк, 2012] являє собою круглий в плані насип із горизонтальним верхнім майданчиком розміром 65,0 × 60,0 м і висотою до 5,0 м над рівнем заповоди (рис. 5). По зовнішньому контуру прилеглого поселення простежуються сліди укріплення валом, однак характер їх поки не встановлений. На стіжку городища було закладено траншею розмірами 15,0 × 1,0 м, що тягнулась від центру до західної межі укріплення. Глибина нашарувань та підсилок, досліджених в ній до рівня материка сягала 2,0 м.

Укріплення городища були зведені у два етапи. Ранні укріплення являли собою валоподібний насип шириною 3,0 м та висотою 0,5 м. На його гребні виявлено сліди дерев'яних елементів конструкцій валу — стовпову ямку, залишки згорілої та сліди від зотлілої балок. Із зовнішньої сторони насипу розміщувався рів. На одному рівні з підшвою валу, на рівні материка, в межах закладеної траншеї були виявлені і частково досліджені два заглиблених у материк об'єкти, що містили кераміку X ст. та знахідки, пов'язані з металургійним ремеслом. На території стіжка культурний шар, що лежав на материковому ґрунті містив знахідки, які можна віднести до часу від X до XIII ст. тобто практично всього давньоруського періоду.

Другим етапом укріплення городища була масштабна (до 1,0 м) підсипка світлою материковою глиною по всій площадці, завдяки чому воно і набуло нинішньої характерної стіжкової

Рис. 6. Фалемичі; вигляд укріплення «*motte-and-bailey*» (рисунок А. Панікарського)

форми. Попередньо нижню хронологічну межу цих робіт можна визначити за нечисленними знахідками з тіла підсипки. Це фрагменти якісної, тонкостінної кераміки темного кольору (часто зі слідами повторного обпалу) з високими, оформленими лінійним врізним орнаментом тонкими вінцями. У майже всіх випадках верх вінця та його внутрішня сторона вкриті зеленою поливою.

Отже, вперше укріплення тут було зведене на місці давнього поселення іще у давньоруський час. Не раніше XVI ст. городище було підсипане, завдяки чому поверхня його набула стіжкової форми з рівною площадкою, поховавши під собою залишки валу та культурний шар давньоруського періоду.

Дуже схожа за зовнішніми морфологічними ознаками пам'ятка відома у с. Коблин Підгаєцької сілради Млинівського р-ну Рівненської обл. [Прищепа, Ткач, 2003]. Тут посеред заплави р. Ікви в урочищі «Кемпа» на останці висотою 5,0—6,0 м знаходиться городище неправильної чотирикутної форми розміром 45,0 × 50,0 м. По периметру воно оточене валом висотою до 1,0 м. Культурний шар на пам'ятці перевищує 1,0 м та містить матеріали бронзового віку та XVI—XVIII ст. На думку Б.А. Прищепи та В.В. Ткача у ранньому середньовіччі це укріплення використовувалось як сховище. На протилежному березі Ікви розміщується велике мисове давньоруське городище, яке, можливо, має двочленну структуру. Коблин згадується як містечко із замком у XVI ст. Очевидно, саме на «Кемпі» і розміщувався цей замок.

Інша «Кемпа», яку вірогідно можна віднести до досліджуваних пам'яток, знаходиться у межах м. Дубно Рівненської обл. Нині на її території розміщується Спасо-Преображенська церква, а раніше був монастир. Діаметр майданчика цього підвищення становить 50,0 м, а його висота над рівнем заплави 5,0—6,0 м. Розвідкові роботи, проведені В.В. Ткачем пока-

зали, що окремі знахідки з цього пункту датуються домонгольським часом, а масові — починаючи з другої половини XIII ст. практично до XIX ст. [Ткач, 2007].

Третій тип досліджуваних укріплень представлений насипами, на верхньому майданчику яких могла поміститись тільки одна споруда, за європейськими аналогіями, оборонно-житлова башта. Такі укріплення є класичними прикладами європейських комплексів «*motte and bailey*», і, очевидно, були дворами простих лицарів. Вони виявлені у Фалемичах, Пятиднях, Хотині.

Городище в с. Фалемичі Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. [Терський, 2010, с. 109, рис. 58—59] складається з двох частин. Відкрите поселення без видимих слідів укріплень розмірами 130,0 × 50,0 м знаходиться на найвищій частині останцевого підвищення у заплаві лівого берега р. Луги. На захід від нього розміщений повністю ізольований круглий пагорб діаметром 40,0 м і висотою 8,0 м. Геоморфологічні особливості навколишнього простору вказують що це не природне утворення, а штучний насип. Вершина насипу заокруглена, так що візуально він сприймається як великий курган. На території відкритого поселення знайдено кераміку XII—XVIII ст. На основі розробок автора А. Панікарським виконана графічна реконструкція середньовічного замку у Фалемичах (рис. 6).

Іншою пам'яткою, яку з високою ступінню вірогідності можна віднести до малих стіжкових є городище в урочищі «Осіяньська гора» в с. П'ятидні Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. [Терський, 2010, с. 115, рис. 62]. С. Терський вказує на ескарпованість схилів городища та вважає його одним із первісних центрів західної частини міської агломерації давньоруського Володимира.

Городище займає видовжений останець надзаплавної тераси правого берега р. Луги, що підноситься над рівнем заплави на 5,0—7,0 м. Сучасний вигляд останця має виразні сліди антропогенного перепланування. У його східній частині простежується підпрямокутний майданчик розмірами 45,0 × 20,0 м. Середня частина вершини останця на протязі близько 20,0 м сильно звужена і дещо понижена, але на західному його краю переходить у чітко виражене округле підвищення з верхнім майданчиком діаметром близько 8,0 м. Рівень цього невеликого майданчика перевищує рівень східної частини останця на 2,0 м. Відзначимо, що точне датування цієї пам'ятки поки що відсутнє.

Городища у Фалемичах і Пятиднях, зважаючи на стрімкість схилів їх стіжків та можливість розміщення на їх вершинах лише однієї оборонно-житлової споруди, можемо віднести до «сарматських городищ» за класифікацією Л. Кайзера. У Польщі такі пам'ятки домінували у XIV ст. [Marcinsak-Kaizer, 2011, s. 41—42].

Очевидно, і згадані вище волинські пам'ятки функціонували у близькому хронологічному діапазоні.

Яскраво виражені зовнішні морфологічні ознаки укріплень «*motte and bailey*» має городище у с. Хотин Рівненського р-ну Рівненської обл. Примітка ¹. Перші відомості про городище у Хотині подає В.Б. Антонович. Він писав, що у селі було овальне городище розміром 90,0 × 60,0 м. У підвищенні, на якому розміщене городище був підземний хід довжиною 60,0 м і висотою 2,0 м із заваленим входом [Антонович, 1900, с. 43]. Цю інформацію повторив О. Цинкаловський [Cynkałowski, 1961, s. 176, 206].

Описуючи городище, дослідники чомусь не виділили у його комплексі високий земляний пагорб, діаметром близько 20,0 м у основі, що знаходиться на стрілці мису, на якому розміщений основний майданчик городища. За зовнішніми морфологічними ознаками цей пагорб цілком можна віднести до «*motte*» середньовічного замку. У цьому випадку як «*bailey*» виступав основний майданчик городища.

Окрім описаних вище прикладів невеликих «*motte*» на території Волині їх було, очевидно, значно більше. У цьому відношенні перспективним уявляється перегляд результатів досліджень великих насипів, які вважались курганами, але поховань у них виявлено не було. Звичайно із перспективних у цьому відношенні пам'яток слід включити кенотафи. Важливим аргументом на користь інтерпретації таких насипів як «*motte*» також слід вважати наявність фрагментів пізньосередньовічної (давньоруської) кераміки у їх насипах. Останнє надійно вказує на нижню хронологічну межу спорудження таких насипів.

Великий курган «Романівка», був розкопаний К. Мельник у 1898 р. у Луцьку [Антонович, 1900, с. 49]. У насипі кургану поховання не було, однак, встановлено, що стратиграфічно він перекривав землянку з піччю. Розміри насипу та його датування не суперечать інтерпретації цього об'єкту як «*motte*» — дрібного феодального двору.

Отже, вище охарактеризовані три основні типи пізньосередньовічних укріплень традиції «*motte*» на території Волині. Це залишки 1) дитинців малих міст, центрів волостей у XIV ст., 2) феодальних замків, 3) дрібних лицарських дворів. Вони виділяються більш чи менш чітко.

Деякі пам'ятки впродовж свого функціонування змінювали функції. Так Ратен у середині XIV ст. виступав як місто — центр волості, а на рубежі XIV — XV ст. як осередок влади князя Сангушка. Можливо, саме у цей другий період там на городищі був насипаний окремих земляний пагорб висотою близько 2,0 м з верхнім майданчиком діаметром 12,0 м для башти.

Оскільки укріплення типу «*motte and bailey*» у Західній Європі споруджувались залежними феодалами, у першу чергу лицарями, з великою вірогідністю можна говорити про оформлення сучасного зовнішнього вигляду Ратенського городища у період виділення його як приватного адміністративного осередку — феодального замку. Це могло статись після 1366 р., коли Ратен, можливо, був центром волинських володінь Олександра Коріятовича; після 1377 р., коли місто стало центром удільного Ратенського князівства Федора Ольгердовича; та після 1443 р., коли частина колишнього удільного князівства з Ратеном була закріплена за Сангушком, але вже як вотчинне володіння.

Подібна трансформація могла відбутись і з Хотинським городищем.

Серед насипних укріплень традиції «*motte*» на території Волині особливе положення займає штучний насип посеред озера («*crannog*») у с. Качин Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. [Панишко, 2015]. З писемних джерел відомо, що там розміщувався замок Буковецьких, збудований у XVI ст. За місцевими переказами колись посеред Качинського озера був штучно насипаний острів, з панським палацом. Проїзд до острова проходив по мосту, прокладеному на палях. Озеро у первинному природному стані мало площу 42 га, однак, в результаті осушувальних робіт середин XX ст. рівень води у ньому дещо знизився, а площа озера скоротилась. У результаті цього острівне укріплення з'єдналось із берегом перешийком, трансформувавшись у півострівне.

Нині укріплення розміщене в урочищі «Кемпа» на мисовидному виступі північного берега озера. Воно являє собою підвищення овальної форми розміром 45,0 × 70,0 м. Східна частина підвищення має горизонтальну поверхню і добре виражені круті краї висотою до 3,0 м, які зі сходу та півдня уриваються до озера, а з півночі до чітко вираженого пониження, яке іще у 1950-х рр. було зайняте водами озера (рис. 7).

Рис. 7. Качинське городище; вигляд з півдня

1. Висловлюю вдячність Б.А. Прищепі, який звернув мою увагу на цю пам'ятку.

Хоча морфологічні ознаки підвищення вказували на його антропогенне походження, для підтвердження штучного характеру насипу «Кемпи» було проведено її шурфування. Шурф розміром $2,0 \times 2,0$ м був закладений у центральній частині підвищення. Отримана стратиграфія нашарувань виглядала таким чином: $0,0\text{—}0,85$ м — гумусований культурний шар; нижче залягав перемішаний шар, який складався і піску та глини, причому, включення глини були представлені не горизонтальними лінзами, а компактними скупченнями. На глибині — $2,65$ м від рівня майданчика городища знаходився рівень ґрунтових вод.

Нижче рівня ґрунтових вод виїмка ґрунту із шурфа була утруднена, оскільки піщані стінки шурфа у воді не тримались. І все ж на глибині $2,8$ м вдалось зафіксувати шар піску, що містив добре збережені сліди органіки у вигляді залишків водоростей. Отже, пагорб, на якому знаходилось укріплення, насипався на дуже низькому місці, очевидно, на мілководді озера. Датування насипу можна провести на основі аналізу знахідок із шурфа, найраніша з яких відносились до XVI ст.

Отже, у ході шурфування пам'ятки було встановлено, що «Кемпа» була штучно насипана на мілководді озера до XVI—XVII ст. Швидше всього, саме цими століттями і слід датувати спорудження цього укріплення. Поняття «*crannog*», вжите до Качинського замку, покликане, з одного боку, вказати на унікальність даного типу укріплень Волинського Полісся, а з іншого — підкреслити схожість природних умов як спільний чинник появи острівних укріплень.

Як зазначалось вище, поки що це єдина така пам'ятка. Однак, зважаючи на перезволоженість поліської частини Волині у минулому, можна сподіватись на нові відкриття подібних пам'яток. У цьому відношенні перспективними для пошуків видаються ділянки берега, що у наш час глибоко врізаються у озеро.

Окремий тип укріплень традиції «*motte*» на території Волині представлений прямокутними (квадратними) насипами. Такі городища відомі у Торчині і Кривлині. Еталонною пам'яткою цього типу можна вважати Торчинське городище, яке являє собою насип з квадратним верхнім майданчиком, розміром $50,0 \times 50,0$ м. Оскільки городище розміщене на схилі лівого берега струмка, висота насипу у різних місцях коливається від $3,0$ до $10,0$ м [Кучинко, Златогорський, 2010, с. 258; Cynkałowski, 1961, s. 195].

Нажаль, городище у Торчині не розкопувалось, і його насип датувати поки що важко, хоча, прямолінійність сторін укріплення вказує на відносно пізній час їх спорудження. Останнє визначалось ефективністю застосування вогнепальної зброї саме на прямолінійних ділянках оборони.

Віднесення прямокутних укріплень до періоду панування вогнепальної зброї, в цілому,

особливих сумнівів не викликає. Разом з цим маємо кілька прикладів раннього спорудження під квадратних укріплень традиції «*motte*» у Побужжі. Насамперед, мова йде про прямокутний майданчик під мурованим укріпленням Данила Романовича на Високій Гірці у Холмі. Нажаль, результати тривалих досліджень цього об'єкту поки що не уведені до наукового обігу у повній мірі, але зовнішні морфологічні ознаки цієї позитивної форми рельєфу не залишають сумнівів щодо її антропогенного походження.

Однак, на думку автора, не насип на Високій Гірці у Холмі був першим укріпленням традиції «*motte*» на Волині. Йому міг передувати насип під мурованою баштою в Угровську, який був практично попередником Холма і як центр князівства і як столяного міста Данила.

Городище літописного Угровська займає піщане підвищення розміром $800,0 \times 350,0$ м, що підноситься на $3,0$ м над рівнем заплави. У південній частині цього підвищення знаходиться стрімкий останець висотою над рівнем заплави $12,0$ м, а над рівнем піщаного підвищення — близько $9,0$ м. Це урочище називається «Старина» або «Церковка».

На протилежному краю піщаного підвищення, за $0,6$ км на північ від останця знаходиться урочище «Стовп», що являє собою штучний земляний пагорб, розміщений на мису піщаного підвищення. Пагорб має круті схили висотою до $2,5$ м, у верхній його частині знаходиться майданчик в плані підквадратної форми із сторонами близько $40,0$ м, в центрі якого розміщуються залишки фундаменту давньоруської мурованої башти розміром $7,4 \times 9,3$ м, з шириною стін $1,5\text{—}1,7$ м, і максимально зафіксованою висотою $1,3$ м [Мазурик, Панишко, 2015]. Оскільки башта датується другою половиною XIII ст. підквадратний насип передував її будівництву. Питання, наскільки передував, поки що залишається відкритим.

На сьогоднішній день маємо один добре датований писемними джерелами приклад спорудження «*motte*». У 1276 р. на пустому місці у верхівнях р. Лосни князь Володимир Василькович розпочав будівництво Кам'янця. Як показали останні дослідження, відома мурована вежа у Кам'янці будувалась не посеред міста, а на окремому ізольованому підвищенні [Башкоу, Іоу, 2013].

Таким чином, сучасний рівень знань про пам'ятки традиції «*motte*» на Волині дозволяє виділити кілька типів цих об'єктів. Основними з них є залишки дитинців малих міст, феодальних замків та дрібних лицарських дворів. Унікальним є насип посеред озера у с. Качин, на якому розміщувався замок. Найраніші укріплення цієї традиції відносяться до XIII ст., а їх правильна підквадратна форма вказує на запозичення цієї традиції з Європи у вже сформованому вигляді. Ініціатором цього запозичення можна вважати князя Данила Романовича.

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. — М., 1900. — 138 с.

Башкоу А.А. Іоу А.В. Археологія старажынага Камянца // Середньовічні міста Полісся. — К., 2013. — С. 5—9 (АДІУ. — Вип. 11).

Баюк В.Г. Дослідження комплексу пам'яток археології біля с. Городище І Луцького району // Матеріали VI Міжнар. наук.-практич. конф. студентів і аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети і перспективи досліджень». У 3 т. — Луцьк, 2012. — Т. 1. — С. 11—13.

Конецкий В.Я., Трояновский С.В. «Большая сопка» Передольского погоста: варианты интерпретации // Новгород и Новгородская земля: история и археология: Материалы науч. конф., посвящ. 80-летию со дня рожд. М.Х. Алешковского. — Великий Новгород, 2013. — Вып. 27. — С. 233—250.

Кучинко М.М., Златогорський О.Є. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області / Навч. посібн. — Луцьк, 2010. — 280 с.

Панишко С.Д. Структура Волинської землі середини XIV ст. // Родовід. — 1992. — № 3. — С. 26—30.

Панишко С.Д. Дослідження оборонних споруд на давньоруських городищах Волині // Археологічні дослідження проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. — К., 1992а. — С. 111—119.

Панишко С.Д. К вопросу о влиянии естественных факторов на фортификационное строительство в западных регионах СНГ в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. // *Slavia antiqua*. — 1995. — Т. XXXVI. — С. 135—157.

Панишко С.Д. Дослідження ранньосередньовічного Любомля // Замосцько-волинські музейні зошити. — Замосць, 2004. — Т. II. — С. 255—262.

Панишко С.Д. Археологічні дослідження давньоруського Каменя // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України. — Луцьк, 2006. — Вип. 20. — С. 14—19.

Панишко С.Д. Про результати археологічних досліджень городища в селі Ветли Любешівського району // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовиживці на з глибини століть. — Луцьк, 2008. — Вип. 28: Матеріали ХХVIII Волинсь. обл. істор.-краєзнав. конф. (20—21 червня 2008 р.). — С. 313—316.

Панишко С.Д. Коршівське городище // Наук. вісн. Волинського національного ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. — 2009. — № 13 — С. 67—73.

Панишко С.Д. Стіжкові городища Волині // МДАПВ. — 2011. — Вип. 15. — С. 329—337.

Панишко С.Д. Укріплення типу «motteandbailey» у смт Ратне // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ратнівщина в історії України і Волині. — Луцьк, 2012. — Вип. 42. — С. 24—27.

Панишко С.Д. Городища «motteandbailey» як перші лицарські двори Волині // МДАПВ. — 2012. — Вип. 16. — С. 205—215.

Панишко С.Д. Спроба реконструкції зовнішнього вигляду пізньосередньовічних укріплень «motteandbailey» на Волині за їх зовнішніми морфологічними ознаками // Вісн. Національного ун-ту «Львівська політехніка». — Львів, 2014. — № 784: Держава і армія. — С. 252—262.

Панишко С.Д. Пізньосередньовічний кроннаг у с. Качин на Волинському Поліссі // Стародавній Меджибіж у історико-культурній спадщині України: Наук. вісн. з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. — Хмельницький, 2015. — 1. — С. 193—199.

Мазурик Ю.М., Панишко С.Д. Укріплення типу «motte and bailey» у літописному Угровську // Стародавній Меджибіж у історико-культурній спадщині України: Наук. вісн. з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. — Хмельницький, 2015. — 1. — С. 242—247.

Прищепя Б.А., Ткач В.В. Слов'яно-руські городища IX—XIII ст. в басейні р. Ікви // Археологія Тернопільщини. — Тернопіль, 2003. — С. 182—189.

Раннопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. — М., 1967. — 241 с. (МИА. — Вып. 140).

Терський С.В. Княже місто Володимир. — Львів, 2010. — 320 с.

Ткач В. Острів Кемпа як пам'ятка археології // Над Іквою-рікою. Літературно-мистецько-краєзнавчий альманах. — Дубно, 2012. — С. 30—31.

Marcinsak-Kaizer A. Sredniowieczny dwor rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny. — Łódź, 2011 — 511 s.

Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego // — Warszawa, 1961. — 265 s.

Kaminska J. Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII—XIV wieku // Prace i materiały muzeum archeologicznego i etnograficznego Łodzi. — Łódź, 1966. — N 13. — S. 43—78.

С. Д. П а н и ш к о

МАТЕРИАЛЫ К КЛАССИФИКАЦИИ ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ УКРЕПЛЕНИЙ ТРАДИЦИИ «МОТТЕ» НА ВОЛЫНИ

Среди позднесредневековых укреплений Волынской земли выделяется группа памятников, специфических по своим внешним морфологическим признакам. Эти укрепления выглядят как насыпи («motte») с верхними площадками различной величины для устройства там жилых помещений и оборонительных сооружений. Традиция возводит такие городища распространилась на территорию Волини из Европы в XIII в. Исходя из современного уровня знаний об этих укреплениях среди них можно выделить несколько групп.

Четко выделяется несколько городищ Полесья (Камень-Каширский, Любомль, Ветлы, Ратно, Турыйск), которые выглядят как детинцы малых городов, центров волостей-сотен в XIV в. К этой группе гипотетически можно отнести и так называемое Малое городище в Бужске. Такие памятники имеют относительно крупные размеры и могли вместить большое количество зданий.

Ко второй группе относятся насыпи средних размеров, где могло разместиться несколько зданий (двор). Такие городища известны в Коршеве, Городище I, Коблине, Дубно и ряде других пунктов. Исходя из сообщений письменных источников они были дворами (замками) крупных феодалов.

Третья группа представлена насыпями, на верхней площадке которых могла поместиться только одно сооружение, по европейским аналогиями, оборонительно-жилая башня. Раскопки подобных холмов на Волини пока не проводились, но их насыпной характер не вызывает сомнений. Такие укрепления являются классическими примерами европейских комплексов «motte and bailey», и, очевидно, были дворами рядовых рыцарей. Они обнаружены в Фалемичах, Пятиднях, Хотине.

Некоторые укрепленные пункты в течении своего функционирования изменяли свои функции. Так Ратен в середине XIV в. выступал как город — центр волости-сотни, а на рубеже XIV — XV вв. Как средоточие власти князя Сангушко. Возможно, именно в этот второй период на городище был насыпан отдельный холм для башни.

Среди насыпных укреплений особое положение занимает искусственная насыпь посреди озера (crannog) в с. Качин. Из письменных источников известно, что там размещался замок Буковецких, построенный в XVI в.

Появление подобных укреплений на Волыни следует отнести к XIII в. Первым достоверным примером такого укрепления была четырехугольная насыпь под. каменным комплексом с башней князя Даниила в Холме. Однако, не исключено, что еще раньше, в первой трети XIII в., Даниил произвел подобную подсыпку под. каменной башней в Угровске.

Ключевые слова: «стежковые» городища, укрепления, «*motte*», детинцы, рыцари.

S. D. Panyshko

MATERIALS FOR CLASSIFICATION OF THE LATE MEDIEVAL FORTIFICATION TRADITION «*MOTTE*» IN VOLYN

Among late medieval fortifications found on the territory of Volynian region there is a group of monuments which stand out among others due to the specific external morphological features of them. These fortifications look like mounds («*motte*») with overhead platforms designed for residential premises and defensive constructions. The tradition to build such mounds extended to the territory of Volyn from Europe in the 13th century. From the standpoint of modern level of our knowledge about these fortifications we can differentiate three main groups among them.

Several settlements in Polissia (Kamin-Kashyrskii, Liuboml, Vetly, Ratno, Turiisk) can be clearly identified

as fortresses (kremlins) of small towns, centers of volosts in 14th century. Those monuments were of quite big size and could enclose a lot of constructions. The so-called Male (small) settlement in Buz'k may be attributed hypothetically to this group.

The second group includes the mounds of average size, where only some constructions could be placed (yard). This kind of settlements can be found in Korshev, Gorodyshe I, Koblyn, Dubno and some other towns. According to the evidences of written sources (manuscripts) they were the courts (castles) of wealthy feudal lords.

The third group is represented by the mounds on the overhead platforms on which only one construction could be placed, and which are referred to as residential-defense towers by the European analogy. Excavation of these hills in Volyn have not been carried out yet but their mound nature is beyond any doubt. Such fortifications are classic examples of European complexes «*motte and bailey*», and obviously had been the courtyards of ordinary knights. They have been found in Falemychy, Piatydni, Khotyn.

Some of these historical monuments had been changing their functions during different periods of their existence. Raten, for instance, in the middle of 14th century functioned as a town — center of volost, but at the turn of the 14th—15th centuries it was the center of prince Sangushko's reign. Probably it was during that second period that a new mound intended for a tower appeared.

Artificial mound in the middle of the lake (crannog) in the village of Kachyn presents a special interest. As written sources say it was there that Bukovetskii Castle was built in 16th century.

Historians suggest that the first fortifications of that kind appeared on the territory of Volyn in the 13th century. The first significant example of this fortification was a rectangular mound under stone complex with the tower of Prince Danylo in Kholm. However, it is possible, that even earlier, in the first third of the 13th century. Danylo built a similar mound under the stone tower in Ugrovs'k.

Key words: conical hillforts, fortification, motte and bailey, citadels, knights.

Одержано 1.06.2016

УДК: 904.3(477-25)''10/12''

*М. М. Ієвлев, А. О. Козловський,
В. О. Крижановський*

САДИБА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XI — ПОЧАТКУ XIII ст. НА МІСЦІ «ЗАХІДНОГО ПАЛАЦУ» У «МІСТІ ВОЛОДИМИРА» В КИЄВІ

Стаття присвячена дослідженням князівської садиби другої половини XI — початку XIII ст. на території «міста Володимира» на місці «Західного палацу».

Ключові слова: палац, садиба, житло, будівля, підкліт, кераміка.

Посадибний характер забудови давнього Києва підтверджується, як письмовими джерелами, так і численними археологічними дослідженнями. Досліджені садиби на Подолі мали площу: малу — 250,0—350,0 м², середню — 600—700,0 м², велику — 1000,0 м² і більшу. Площа садиб на території Верхнього міста, за дослідженнями П.П. Толочко, була меншою, ніж на Подолі [Толочко, 1981].

На території Верхнього міста давнього Києва відомо декілька частково досліджених садиб. Найбільша кількість досліджених садиб у Верхньому місті давнього Києва була відкрита у «місті Володимира»; на території деяких були зафіксовані ювелірні та косторізні майстерні [Київівіч, 1982]. Потрібно відмітити, що залишки ювелірних майстерень було відкрито майже в усіх досліджених давньоруських містах [Гончаров, 1950, с. 128—132; Лысенко, 1971, с. 65—66; Седова, 1978, с. 78—84].

Впродовж 2008—2014 рр., під час досліджень була відкрита садиба, час існування якої датується кінцем XI — початком XIII ст. У другій половині IX — середині X ст. на цій території знаходилися курганий та ґрунтовий могили, у яких зустрічалися поховання за обрядом тілоспалення та тілопокладення. Всього, на дослідженій території було відкрито 19 поховань. Зафіксовано два етапи, які відносяться до

давньоруського періоду. Перший — кінець X — перша половина XI ст. — час існування на цьому місці «Західного палацу». Другий — друга половина XI — перша половина XIII ст. — час існування великої князівської садиби. Потрібно зауважити, що з цього часу дана територія була майже весь час забудованою.

На території розташування садиби найбільш ранньою дослідженою будівлею був «Західний палац», або — палац князя Володимира. Підмурки цього палацу були вперше відкриті в 1914 р. П. Вельмінім. Датою заснування палацу більшість дослідників вважає кінець X ст. За результатами проведених археологічних досліджень можна прийти до висновку, що «Західний палац» припинив своє існування, скоріш за все, у другій половині, чи наприкінці XI ст. Після припинення його існування у північній частині будується велика садиба. Судячи за наявним матеріалом, це будівництво почалося у другій половині XI ст. та зазнало декілька перебудов впродовж XII — першої половини XIII ст. (рис. 1). Загальну площу садиби остаточно встановити не вдалося у зв'язку з тим, що її огорожа була знищена більш пізнім будівництвом, але виходячи з наявних даних, отриманих при її дослідженні, можна зробити припущення, що вона дорівнювала близько 300,0 м². Давньоруська садиба цього ж часу розташовувалася, приблизно, на відстані 100,0 м на південний захід — на сучасній вул. Володимирській, 8, мала площу близько 220,0 м² [Козловський, Ієвлев, 2008, с. 241]. Садиба складалася з шести жител та чотирьох будівель. Потрібно зазначити, що одна будівля (№ 10), вірогідно, також могла бути житлом, але внаслідок її поганої збереженості стверджувати це неможливо. Також на її території

© М.М. ІЄВЛЕВ, А.О. КОЗЛОВСЬКИЙ,
В.О. КРИЖАНОВСЬКИЙ, 2016

було досліджено 14 господарчих ям, чотири з яких були зерновими. Садиба зберегла напрям розташування «Західного палацу», який знаходився навпроти Десятинної церкви. У центрі садиби знаходилося центральне житло або, судячи з його розмірів — невеликий дерев'яний палац. Шість жител розташовувалися навколо центрального: два — із західного боку та чотири — зі східного (чотири житла, якщо вважати будівлю 10 житлом). Всі житла знаходилися на відстані, приблизно, 8—10 м від центрального, що дозволяє стверджувати: будівля 10 все ж була житлом. Чотири будівлі та, переважно, усі господарчі ями знаходилися з південної сторони на відстані 12—16 м. Таке планування садиби було, вірогідно, притаманне більшості садиб у давньоруських містах XI—XIII ст. Приблизно таке ж планування має садиба, досліджена по вул. Володимирській, 8 [Козловський, Ієвлев, 2008, с. 254].

Житло 1. Це житло розташовувалося у східній частині дослідженої ділянки. Воно частково було досліджено С.Р. Килієвіч у 1977 р. [Килієвіч, 1982, с. 116]. Під час досліджень було встановлено, що воно знаходилося на глибині 2,0 м від рівня сучасної денної поверхні. Житло мало розміри: $3,75 \times 3,0$ м, та було стовпової конструкції (рис. 2, 1). У його кутах були зафіксовані три стовпи ями діаметром близько 0,40 м. Біля південної стіни, на відстані 2,20 м від південно-східного кута, знаходилася ще одна стовпова яма діаметром близько 0,30 м. Стіни заглиблені у материк на 0,55 м. Із зовнішнього боку південно-східної стіни знаходилася глинобитна піч грушовидної форми розмірами: $1,45 \times 1,10$ м. Черінь пічки був викладений цеглою. Склепіння пічки повністю зруйновано. Устя пічки орієнтовано на північний захід. Біля північної стінки, на відстані 2,05 м знаходилася господарча яма овальної форми розмірами: $0,96 \times 0,8$ м, глибиною — 0,60 м.

У заповненні житла було знайдено велику кількість фрагментів кераміки XII — початку XIII ст., скляних браслетів, численні фрагменти світильників та розпиляних рогів. Окремо треба відзначити знахідку бронзового змійовика, з його лицевого боку було зображення архістратига Михаїла, а на зворотному — сплетіння змій (рис. 2, 2).

ISSN 2227-4952. Археологія і давня історія України, 2016, вип. 4 (21)

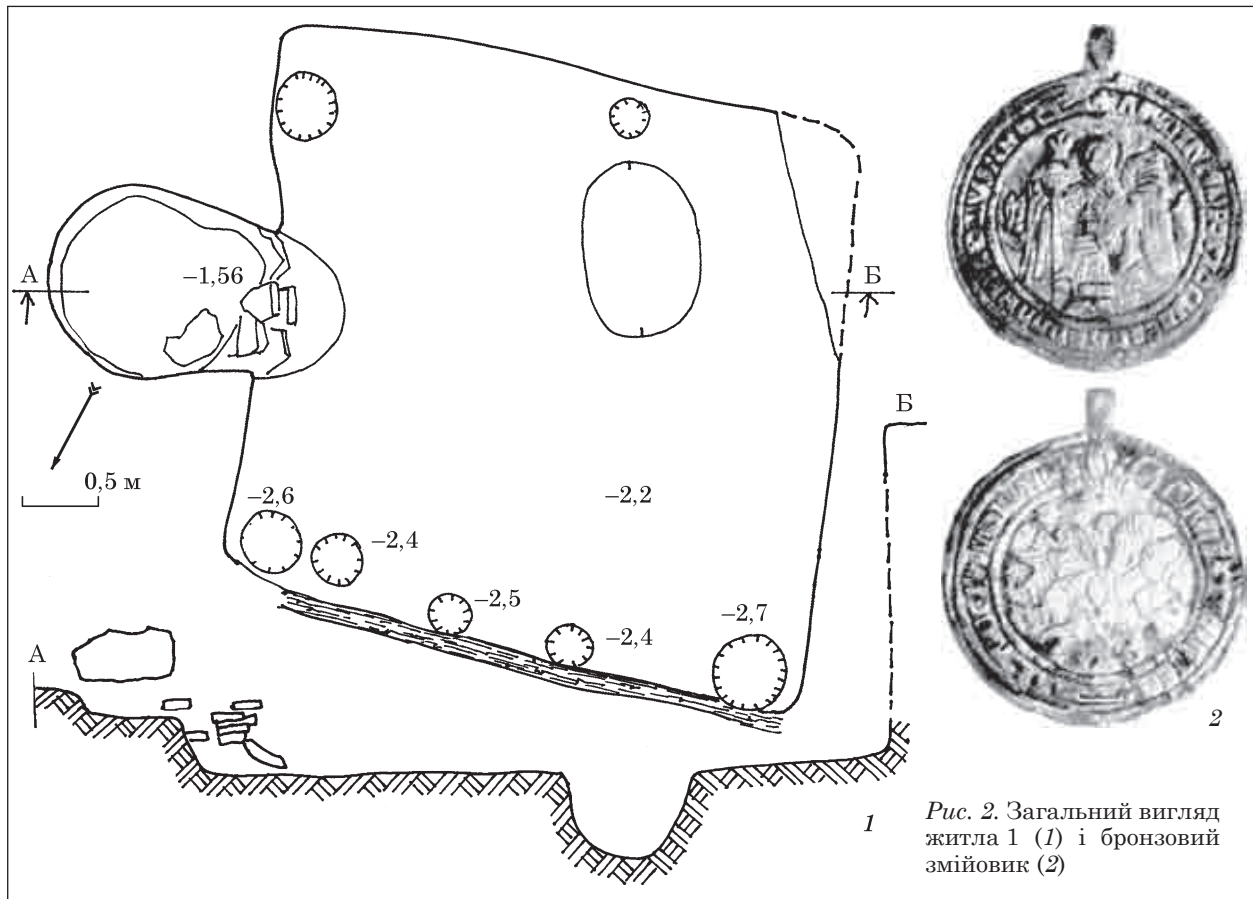

Рис. 2. Загальний вигляд житла 1 (1) і бронзовий зміївовик (2)

кількість стовпів може свідчити про те, що ця будівля мала каркасно-стовпову конструкцію та, скоріш за все, мала два поверхи. Вздовж північної стіни житла був зафіксований тлін деревини, який вказує на те, що стіни підкліту були обшиті деревом.

Житло 2 було каркасно-стовпової конструкції, орієнтоване по осі північ-південь, з невеликим відхиленням на схід. Житло мало прямокутну форму з заокругленою північною стінкою, розмірами: $5,25 \times 3,20$ м та знаходилося на глибині 2,35 м від рівня сучасної денної поверхні. Частина житла розмірами: $4,0 \times 3,20$ м була заглиблена в материк на 0,8—0,9 м та мала рівну підлогу. (рис. 3) На підлозі фіксується прошарок темного ґрунту, насичений фрагментами кераміки, скляних браслетів, амфор, залізних цвяхів, плінфи завтовшки 2,0—3,0 см. На підлозі були зафіксовані рештки згорілої дерев'яної підлоги верхнього поверху, що вказує на те, що воно було двоповерховим.

Північна частина розмірами: $1,25 \times 3,0$ м була заглиблена у материк на 0,60 м. На її території знаходилася стовпова яма № 18, діаметром 0,40 м, заглиблена на 0,30 м (від рівня підлоги). Вздовж східної стіни знаходилася приступка завширшки 0,40 м, заглиблена в материк на 0,35—0,40 м.

При дослідженні цього житла було зафіксовано 19 стовпових ям та ще чотири ями господарчого призначення.

Всі чотири ями (№ 20—22, 23), які, вірогідно, мали господарче призначення, знаходилися на поглибленій частині житла.

Розглядаючи розташування стовпових ям дослідженого житла можна прийти до висновків, що воно мало декілька поверхів, та протягом свого існування декілька разів ремонтувалося. Саме цією причиною може бути пояснено така кількість стовпових ям. Саме житло мало розміри: $4,0 \times 3,20$ м, а у його північній частині, розмірами: $1,25 \times 3,0$ м, ймовірно, знаходилася галерея з драбиною для підняття на верхні поверхи.

У заповненні житла 2 зафіксовано значну кількість знахідок. Найбільша кількість знахідок була представлена керамікою трьох видів: кухонною, столовою і тарною. Кухонна кераміка представлена фрагментами горщиків. На фрагментах донець є залишки клейм у вигляді зірки, концентричних кіл, князівського знаку у вигляді двузубця. Частина горщиків мала ручки. Тарна кераміка представлена фрагментами стінок амфор та корчаг. До виробів з кераміки також відносяться сім фрагментів світильників, чотири з них від двоюрусних, три важко встановити (рис. 3).

Індивідуальні знахідки були представлені виробами зі скла, металу, кістки, каменю. Скляні вироби представлені браслетами — гладкими і круглими діаметром: 6,0—7,50 см, а також вінцем бокала. Вироби з кістки пред-

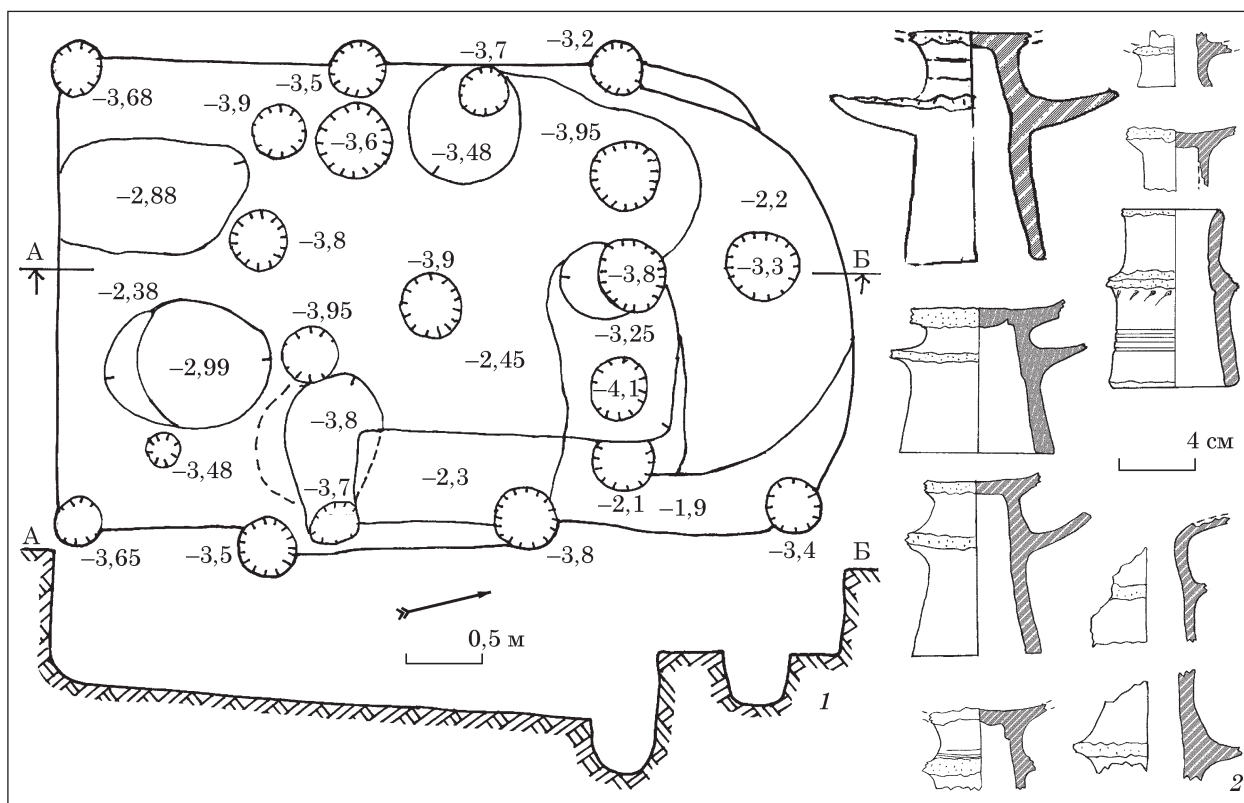

Рис. 3. Житло 2: 1 — план і розрізи; 2 — фрагменти керамічних світильників із заповнення

ставлені фрагментом з полірованої кістки та проколкою. Вироби з каменю представлені чотирма пірофілітовими пряслами — три з яких кільцеподібні, одне маленьке біконічне. Знайдено також фрагмент пірофіліту зі слідами обробки та фрагмент оселка зі слідами отвору, а також хрестоподібну фігуру. Досить цікавим є фрагмент плінфи з вирізаним рівноконечним хрестом.

Вироби з заліза представлені ножами, цвяхами квадратними в перерізі різних розмірів, ключем від невеликого замка, бронебійною стрілою. Аналіз керамічного комплексу дозволив віднести житло 2 до другої половини XI—XII ст.

Житло 3 розташовувалося у південно-східній частині «Західного палацу». У зв'язку з тим, що воно, вірогідно, було зрубною конструкції та не мало підкліту, встановити його точні розміри було практично неможливо (рис. 4). Судячи з наявних матеріалів, здобутих при дослідженні, це житло загинуло внаслідок пожежі. При дослідженні східної частини житла був зафіксований потужний шар попелу, горілого дерева і обпаленої глини, потужністю від 0,10 до 0,20 м, значна кількість кераміки, фрагменти плінфи товщиною від 2,50 до 3,50 см, шматків кварциту зі слідами вапнякового розчину, а також шматки вапнякового розчину різних розмірів.

Територія загального розповсюдження попелу мала розміри приблизно 12,0 × 5,0 м. Вся ця ділянка розповсюдження попелу знаходилася

на, приблизно, однакових глибинах: 1,60—1,80 м від рівня сучасної денної поверхні; його потужність складала 5,0—10,0 см, в деяких місця досягаючи 20,0 см. Шар попелу знаходився на 0,25—0,30 м над материком. При проведенні досліджень були зафіксовані два шари попелу. Шар, у якому були зафіксовані два шари попелу, складався з золи та глини. Виходячи з цього та такої товщини попелу можна зробити припущення, що відкрите житло мало два поверхи. Східна частина житла перерізає підмурки «Західного палацу».

В північно-західній частині цього житла, розташовувалася будівля каркасно-стовпової конструкції без підкліти. Вона мала квадратну форму розмірами: 3,40 × 3,50 м та знаходилася на глибині 2,10 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 5). По кутах цієї будівлі знаходилися чотири стовпи ями діаметрами по 0,25 м кожна та зафіксованою глибиною 0,20—0,30 м. Судячи з її стратиграфічного залягання, ця будівля була зруйнована при будівництві житла 3. Виходячи з її стратиграфії, ця будівля існувала досить короткий час, з часу руйнування «Західного палацу» до часу будівництва центрального житла садиби.

У західній частині житла знаходилося поглиблення продовгуватої форми заповнене попелом та фрагментами кераміки. Воно мало розміри: 2,50 × 1,40 м та знаходилося на глибині 2,40 м від рівня сучасної денної поверхні. Судячи з розмірів та форми знайденого об'єкту, він міг бути великим вогнищем.

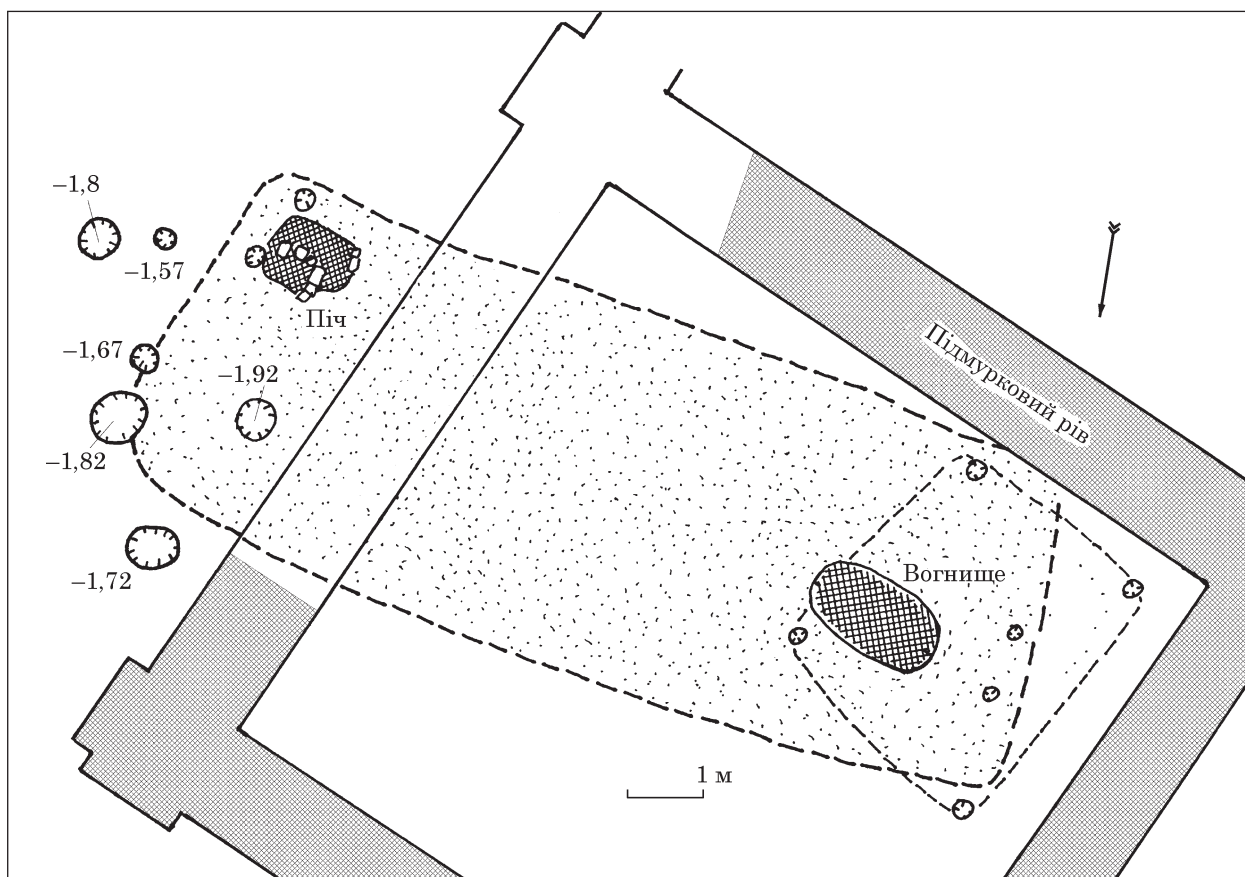

Рис. 4. План житла 3

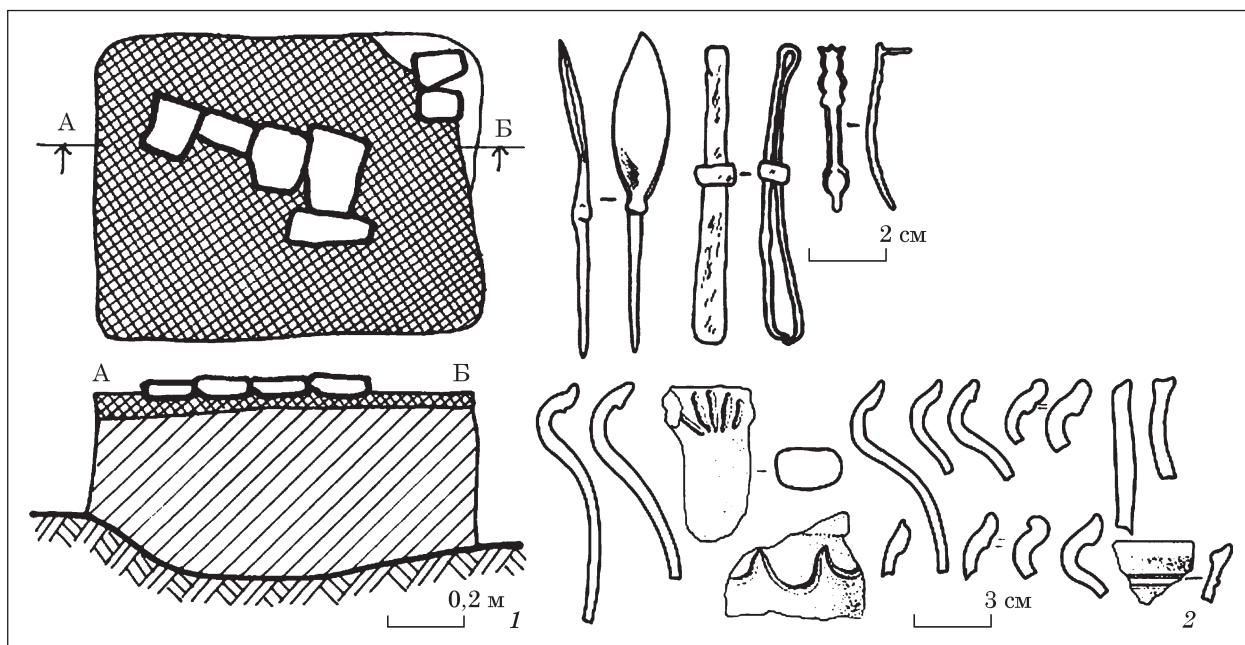

Рис. 5. Житло 3: 1 — план і розріз печі в південно-східному куті; 2 — речі із заповнення

Залишки пічки знаходилися у південно-східному куті житла (рис. 5). Від неї зберігся черінь, викладений плінфою завтовшки 2,50 см. По краю черінь був обкладений «пальчаткою» завтовшки 6,0 см. Частина пічки, що збереглася, мала розміри: $1,0 \times 0,90$ м. Вона знаходилася

на глибині 0,90 м та була піднята над рівнем материка на 0,60 м. По всій її площі, що збереглася, під плінфою знаходився обпалений шар глини завтовшки 3,0—4,0 см. Зі східного боку пічки були зафіксовані дві стовпові ями діаметрами до 0,30 м та глибиною — до 0,10 м.

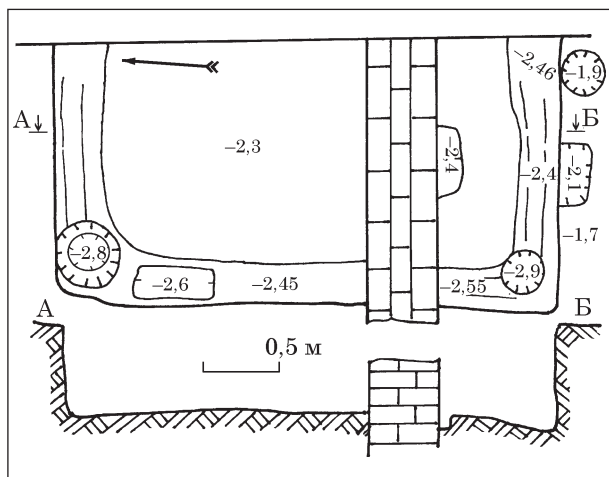

Рис. 6. План і розріз житла 4

Окрім цих стовпових ям, в цій частині житла знаходилося ще 5 стовпових ям та одне округле поглиблення, яке також могло відноситися до житла. Загальна довжина дослідженого житла складала до 14,0 м при ширині, приблизно, 5,0 м. По всій площі житла фіксувалися шари попелу та обпаленої глини. В декількох місцях житло було пошкоджено стародавніми та сучасними перекопами. Виходячи із загальної довжини житла, воно могло складатися з двох чи трьох зрубів, а з урахуванням того, що було зафіксовано два прошарки попелу, житло мало два поверхи.

У заповненні житла 3 було зафіксовано порівняно невелику кількість кераміки. В основному, це фрагменти кухонних горщиків, столового посуду та амфор. В житлі було зафіксовано 33 фрагменти браслетів блакитного, зеленого і синього кольорів, але більшість з них вкрита патиною. Браслети можна поділити на кілька типів: гладкі, круглі, з повздовжніми канелюрами. В перерізі вони круглі, плоскі, овальні. Діаметр браслетів від 5,50 до 8,0 см. Крім браслетів знайдено три фрагменти обручок, один з яких вкритий патиною, один зеленого і один жовтого кольору; діаметром 1,20—1,60 см. Скляний посуд представлено денцями і петельчастими у розрізі вінцями бокалів із жовтого скла.

Вироби з заліза представлені чотирма ножами довжиною 7,50 і 9,50 см, листоподібною стрілою довжиною 9 см з упором між пером і черешком. З заліза виготовлено ювелірний пінцет довжиною 7,5 см, а також вістря, кругле в перетині. З бронзи виготовлено вістря, обойми від ножа, а також фрагмент стрічки з маленькими отворами по краях. Крім того, з бронзи зроблена невелика видовжена бляшка, можливо, поясна, із залишками заклепки і кільце діаметром 2,40 см. Зафіксовано також два фрагменти свинцю і фрагмент бронзового казана. З овуцького пірофіліту виготовлено два біконічних прясла (одне фрагментоване). Зафіксовано

також фрагмент прясла з кераміки і невеличкий фрагмент блюдечка від світильника, вкритого зеленою поливою з обох боків.

Аналіз стратиграфії, керамічного комплексу та інші знахідки дозволяють датувати житло кінцем XI — початком XIII ст.

Житло 4 було частково було досліджено у 1978 р. С.Р. Кілієвіч. Під час досліджень було встановлено, що житло знаходилося на глибині 2 м від рівня сучасної денної поверхні. Це житло перекривало поховання з трупоспаленням IX—X ст. У південно-західному куті житла знаходилася глинобитна піч розмірами: 0,30 × 0,30 м. Біля склепіння пічки були зафіксовані дерев'яні конструкції. Устя пічки завширшки 0,40 м, повернуто на північний схід. Черинь пічки глинобитний, добре обпалений, при дослідженні було зафіксовано три шари підмазки. В житлі збереглася частина північної стіни у вигляді обпалених колод. У заповненні житла було знайдено велику кількість фрагментів глиняних горщиків XII—XIII ст., корчаг, амфор, шиферні прясла, шматки жорен, залізні вироби — ножики, дверні скоби, ключі, гвіздки, велика кількість тонкої плінфи.

Дослідження 2008 р. встановили, що у південно-західному та північно-західному кутах житла збереглися стовпові ями діаметрами близько 0,30 м, заглиблені в материк на 0,50 та 0,60 м (рис. 6). Яма у північно-західному куті зверху мала діаметр 0,43 м. Вздовж стінок житла збереглися відбитки від дерев'яних колод завтовшки 0,15—0,20 м, заглиблені в материк у деяких місцях на 0,15 м. Біля південної стінки житла, на відстані 1,60 м знаходилася стовпова яма діаметром 0,30 м, заглиблена на 0,17 м.

Житла 5 та 5а знаходилися у північно-західній частині дослідженої ділянки та були зафіксовані на глибині 1,60 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 7). Південно-західна частина цих жител була зруйнована будинком № 5 по Десятинному провулку, побудованим наприкінці XIX — початку XX ст., а північна — перекопом кінця XIX ст. У східній частині перерізані траншеєю, яка йшла до каналізаційного колодязя.

Житло 5 було в значній мірі зруйноване житлом 5а. Від цього житла зберігся тільки його південно-східний кут зі стінами довжиною 1,80 м (північно-східна), та 2 м (південно-східна), з стовпвою ямою у куті та частиною підлоги. Стовпова яма, що збереглася, мала діаметр: 0,30 м заглиблена у материк від рівня підлоги на 0,12 м — це може свідчити про те, що дане житло було каркасно-стовпвою конструкції. Рівень підлоги знаходився на глибині 2,10 м від рівня сучасної денної поверхні та був заглиблений у материк на 0,50 м.

Житло 5а. Від цього житла збереглася та була досліджена її південно-східна частина розмірами: 5,0 м завширшки та 1,80 м завдовж-

ки (у південно-західній частині) і 0,80 м (у північній частині). Від житла 5а береглася та була досліджена її поглиблена частина, чи її підкліть. Житло було каркасно-стовповою конструкції. Дно підкліті житла знаходилося на глибинах 2,30—3,0 м від рівня сучасної денної поверхні. Вздовж південно-східної стіни житла знаходилося вісім стовпових ям. Вздовж стін підкліті житла були зафіксовані рештки деревини. Найбільш добре вони збереглися вздовж південно-західної стіни житла. Залишки деревини, що збереглася, мали ширину близько 0,20—0,25 м та були заглиблені у материк на 0,10 м.

Досліджена частина житла складалася з двох майже рівних по своїй площі частин: північно-східної та південно-західної. На північно-східній частині знаходилося заглиблення (глибина 2,9 м від рівня сучасної денної поверхні) розмірами: 2,0 × 1,60 м. На території цієї ділянки знаходилося дев'ять поглиблень діаметрами: 0,40—0,50 м, заглиблених на 0,10—0,20 м від рівня підлоги. Виходячи з розмірів цих поглиблень та їх розмірів можна зробити припущення, що у даних поглибленнях знаходилися великі керамічні посудини, скоріш за все, корчаги. У північно-західній частині цієї ділянки, на глибині 2,7 м був зафіксований округлий розвал печини діаметром близько 0,50—0,60 м, завтовшки 2—5 см. Вірогідно, цей розвал був залишками печі, яка знаходилася на верхньому поверсі.

З північно-західного боку від цього поглиблення, на глибині 2,30 м знаходилися залишки круглої глинобитної печі діаметром близько 1,0 м (рис. 8). Від печі залишився черинь з обпаленої глини завтовшки 2,0—5,0 см та частина стін завтовшки 0,10—0,15 м. До цієї печі, вірогідно, відносилася стовпова яма, яка знаходилася на 0,15 м на північ від неї, та глибиною 3,40 м від рівня сучасної денної поверхні.

Південно-західна частина житла знаходилася на глибині 2,3 м від рівня сучасної денної поверхні. Біля її південно-східної частини знаходилося прямокутне поглиблення розмірами: 1,80 × 1,10 м, яке було заглиблено на 0,45 м (–2,7 м від рівня сучасної денної поверхні) відносно підлоги.

З південно-східного боку житла знаходилося підквадратне заглиблення (на глибині –3,2 м від рівня сучасної денної поверхні), розмірами: 2,0 × 1,20 м. Можна зробити припущення, що

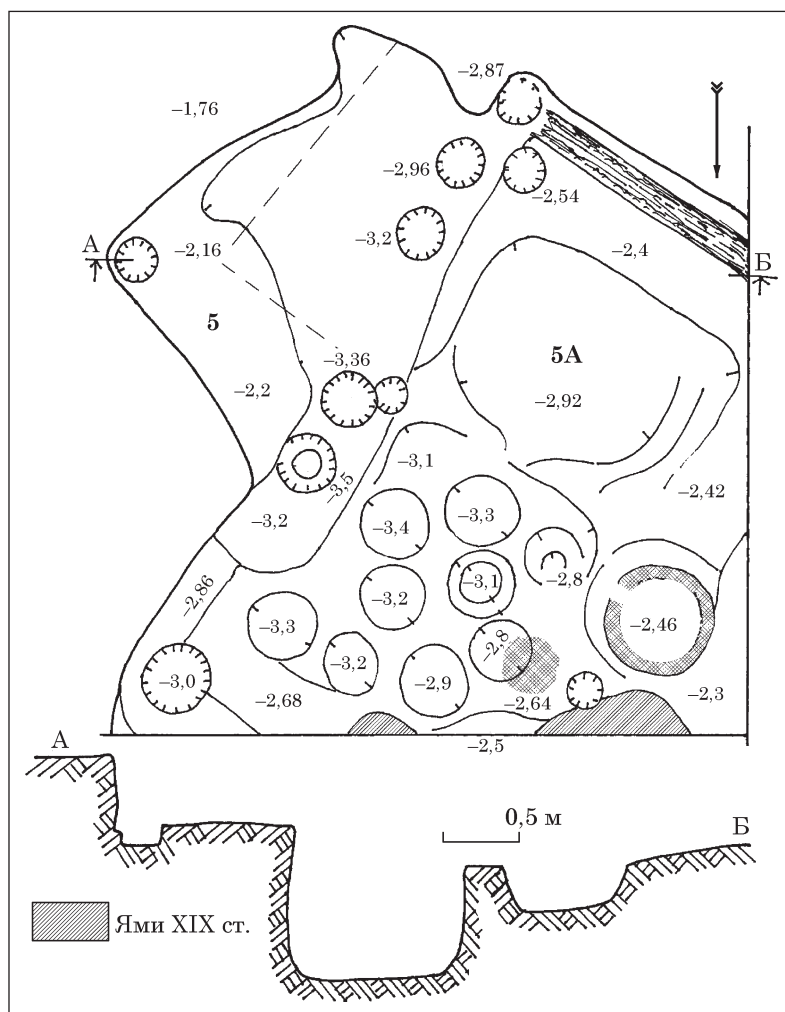
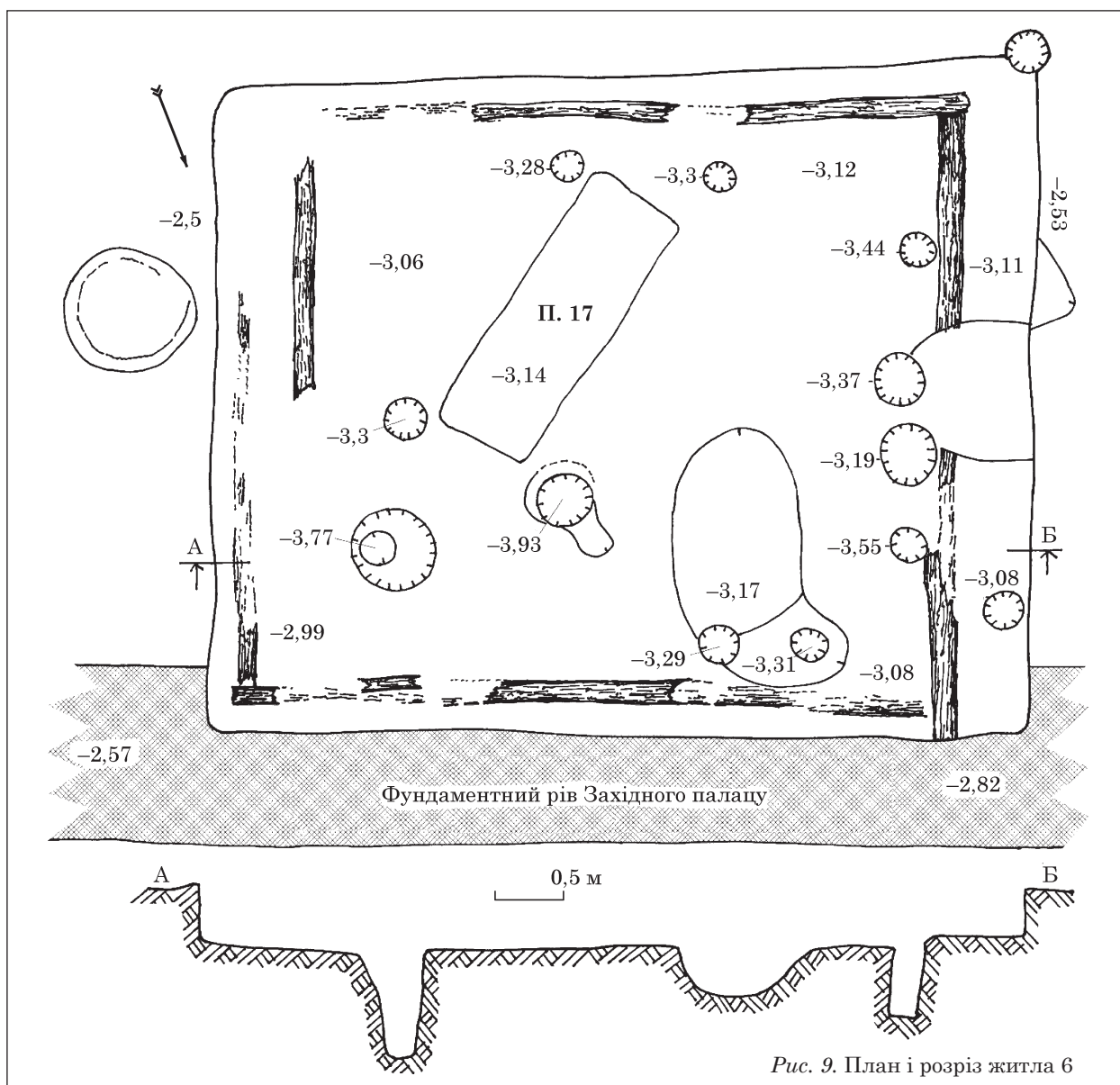
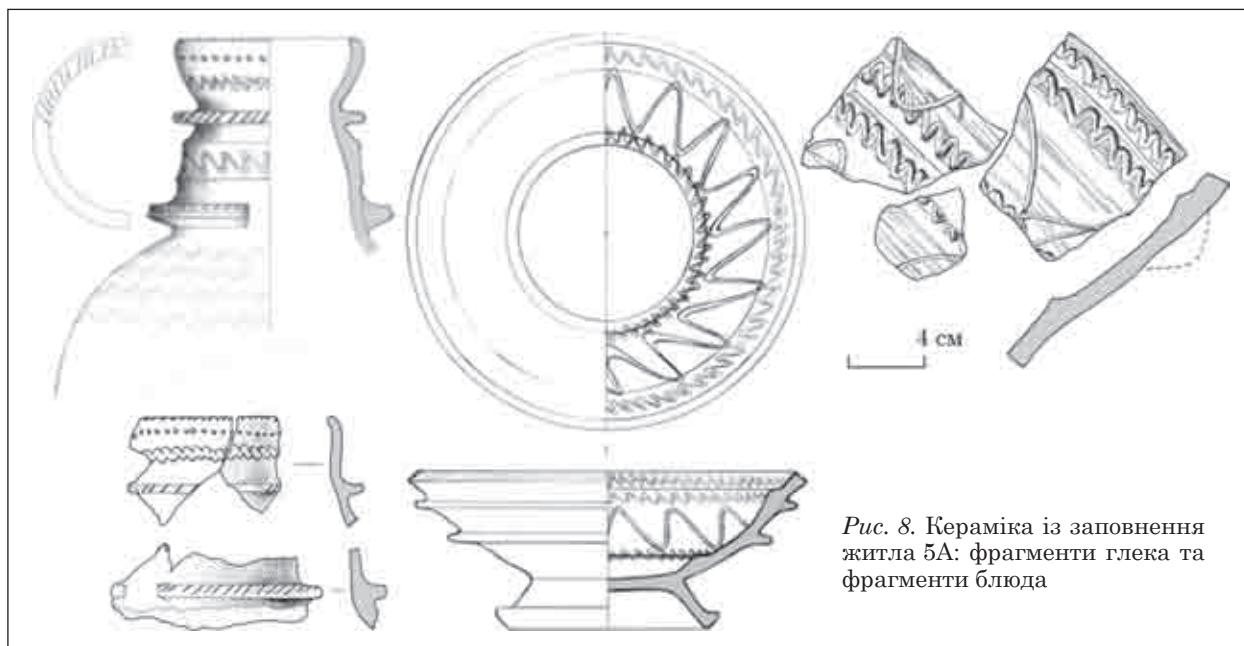

Рис. 7. Житла 5 і 5А

у цьому заглибленні знаходилася господарча ніша. В східній частині житла був зафіксований шар золи з рештками горілої деревини. У заповненні житла знаходилися шматки кварциту, один зі слідами обробки; пірофіліту; уламки плінфи завтовшки 2,0—4,0 см; бруківки зі слідами пальців; кістки тварин.

У заповненні житла 5 зафіксовані фрагменти вінець, стінок горщиків, — частина з них була прикрашена врізним хвилястим і лінійним орнаментами, та придонних частин. Оскільки житло 5 прорізало більш ранню невелику будівлю, то кераміка, яка відноситься до цієї будівлі має архаїчніший вигляд і відноситься до XI ст. Більша частина вінець з житла 5 була прикрашена врізним лінійним і хвилястим орнаментами, зрідка зустрічаються нігтьові вдавлення. Зафіксовано також ручку, можливо, від глечика, кілька невеликих фрагментів від амфор з широкими жолобками.

Досить цікавими виявилися фрагменти від кількох посудин, вироблених на повільному гончарному крузі і прикрашені врізним орнаментом і різними наліпними валиками. Можливо, це парадні глечики і миски (рис. 8). До індивідуальних знахідок відноситься денце

скляного бокала діаметром 4,0 см зеленого кольору.

Таким чином, житло 5 можна датувати за керамічним комплексом XII—XIII ст., а більш ранню будівлю — XI—XII ст.

Житло 6 знаходилося у північно-західній частині розкопу. Житло було зафіксоване на глибині 2,40—2,50 м від рівня сучасної денної поверхні. Частково будівля знаходилася під підмурками будинку XIX ст., який знаходився по Десятинному провулку, 5. Від житла збереглася нижня частина його підкліті, знаходилася на глибині 3,10 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 9). Житло 6 було побудоване на частині підмурків західної галереї «Західного палацу», які воно частково зруйнувало. Житло зайняло частину підмурків розмірами: 6,0 × 0,50 м їх площі. При будівництві цього житла було зруйновано ґрунтове поховання другої половини X ст., яке знаходилося майже в центральній частині житла 6. Житло було зрубною конструкції та було опущено у котлован. Поряд та зверху над залишками зрубу житла було зафіксовано поперечну балку, вірогідно, від його верхнього поверху. Нижня частина підкліті житла, яка збереглася, була заглиблена у материк на 0,60 м. Котлован житла мав прямокутну форму, його загальні розміри дорівнювали, приблизно, 6,0 × 5,0 м. У цьому поглибленому котловані знаходився зруб розмірами: 5,0 × 4,5 м (рис. 9). Від зрубу збереглася його нижня частина, яка складалася з колод діаметром до 0,20 м. Рештки цього дерев'яного зрубу збереглися практично у всіх стінках заглибленої частини підкліті житла. Вздовж південно-західної стіни підкліті колоди зрубу були покладені у заглиблення в материк глибиною до 0,20 м від рівня підлоги. Дно підкліті житла, вірогідно, мало дерев'яну підлогу, про що свідчать знахідки зотлілої деревини, які фіксувалися майже по всій площі підкліті та відбитки дерев'яних лаг. Між північною дерев'яною стіною зрубу та частиною зруйнованих підмурків «Західного палацу» знаходилася материкова засипка довжиною: 4,0 м та завтовшки 0,30 м.

У південно-західному куті котловану, в який був впущений зруб, за його межами знаходилася стовпова яма діаметром: 0,30 м та глибиною 3,25 м від рівня сучасної денної поверхні. Ще одна стовпова яма знаходилася під стіною котловану, за межами підкліті, на відстані 0,80 м від його північно-західного кута. Вона мала діаметр 0,30 м та глибину 3,10 м від рівня сучасної денної поверхні. На території самого зрубу, біля його західної стіни знаходилося чотири стовпові ями, які розташовувалися майже в притул до колод. Окрім цих чотирьох стовпових ям на території підкліті було відкрито ще сім стовпових ям. Перша з цих стовпових ям знаходилася у північно-західній частині підкліті на відстані 1,20 м від його південної стіни та 0,85 м від західної стіни. Вона мала діаметр:

Рис. 10. Житло 6: 1 — фрагмент ливарної форми з зображенням «княнина»; 2 — частина свинцевої вислої печатки із зображеннями святих

0,15 см та глибину 0,40 м від рівня підлоги. Ще дві ями знаходилися на відстані 0,30 м від південної стіни зрубу. Вони мали діаметри 0,20 м, заглиблені на глибину 0,20 м нижче рівня підлоги. Ці ями були з'єднані заглибленням довжиною 0,95 м, завширшки до 0,20 м, яке мало глибину 0,15 м нижче рівня підлоги. Біля цього заглиблення з північної сторони були зафіксовані сліди від 20 невеликих кілочків квадратної та округлої форми. Квадратні кілочки мали розміри 1,0 × 1,0 см, круглі мали діаметри: 1,0—3,0 см, які займали площу розмірами приблизно 0,60 × 0,60 м.

Дві ями діаметрами: 0,25 м та глибиною 0,20 м нижче рівня підлоги знаходилися у північній частині заглиблення, яке знаходилося біля північно-західної частини підкліті. Це заглиблення мало овальну форму, розмірами: 1,80 × 0,95 м. У найглибшій південній частині воно мало глибину 0,40 м, а у північній — 0,10 м від рівня підлоги. У північно-східній частині підкліті знаходилася наступна стовпова яма. Вона знаходилася на відстані 0,60 м від північної стіни підкліті, та 0,70 м від східної стіни. Її верхній діаметр дорівнював 0,60 м, нижній — 0,25 м, глибина — 0,80 м від рівня підлоги. На відстані 0,60 м на південь від неї, та 0,60 м захід від східної стіни підкліті знаходилася остання стовпова яма. Вона мала діаметр: 0,30 м, та глибину 0,35 м від рівня підлоги.

Ближче до центру підкліті, на відстані 1,40 м від його північної стіни та 1,60 м від за-

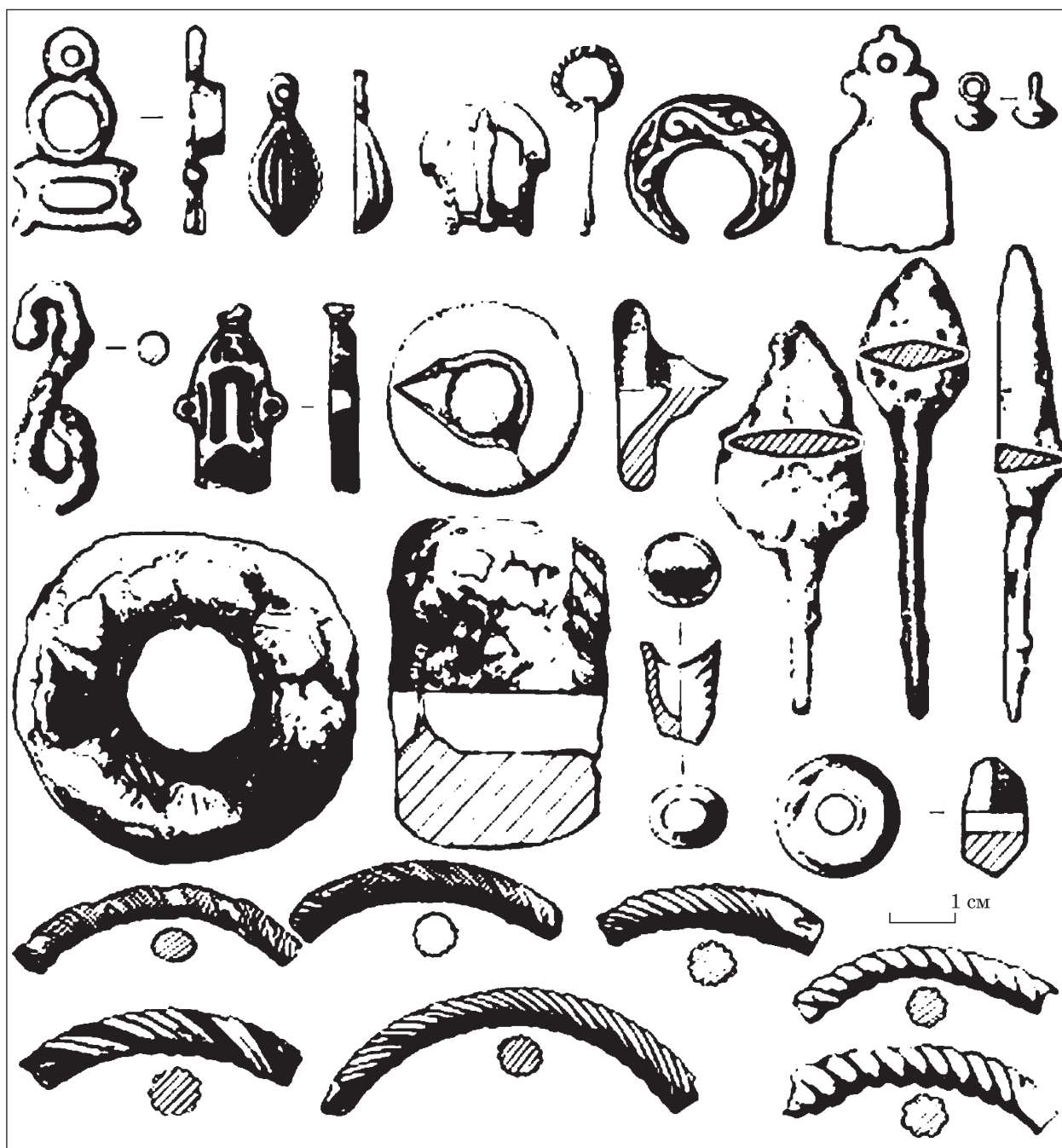

Рис. 11. Речі із заповнення житла 6

хідної стіни, на глибині 3,0 м, від рівня сучасної денної поверхні був зафіксований розвал печини округлої форми. Цей розвал мав діаметр близько 0,80 м та товщину 0,30—0,40 м. Можна зробити припущення, що він впав на дно підклітку з приміщення, яке знаходилося над ним. На відстані 0,20 м від цього розвалу печини та 1,10 м на південь від північної стіни підкліті знаходився дуже невеликий льох, чи схованка. Цей льох мав продовговату форму довжиною 0,80 м, та знаходився на глибині 0,60 м від рівня підлоги. Його верхня, чи вхідна частина була зруйнована, але можна зробити припущення, що вона мала округлу форму діаметром близько 0,30 м та глибину 0,36 м,

від рівня підлоги. Головна частина цього льоху була округлої форми розмірами 0,45 × 0,50 м.

У заповненні житла 6 було знайдено значну кількість знахідок, серед яких переважає кераміка. Серед кераміки більше всього зафіксовано фрагментів горщиків, прикрашених різним нігтьовим, хвилястим і лінійним орнаментами, столовий посуд. Тарна кераміка представлена фрагментами корчаг-зерновиків та амфор. У заповненні підкліті були знайдені фрагменти плінфи, «пальчатки», та цеглин, а також численні шматки пірофіліту, кварциту, сланцю та пісковіку.

На дні будівлі було знайдено давньоруську кераміку, кістяну проколку, два фрагменти

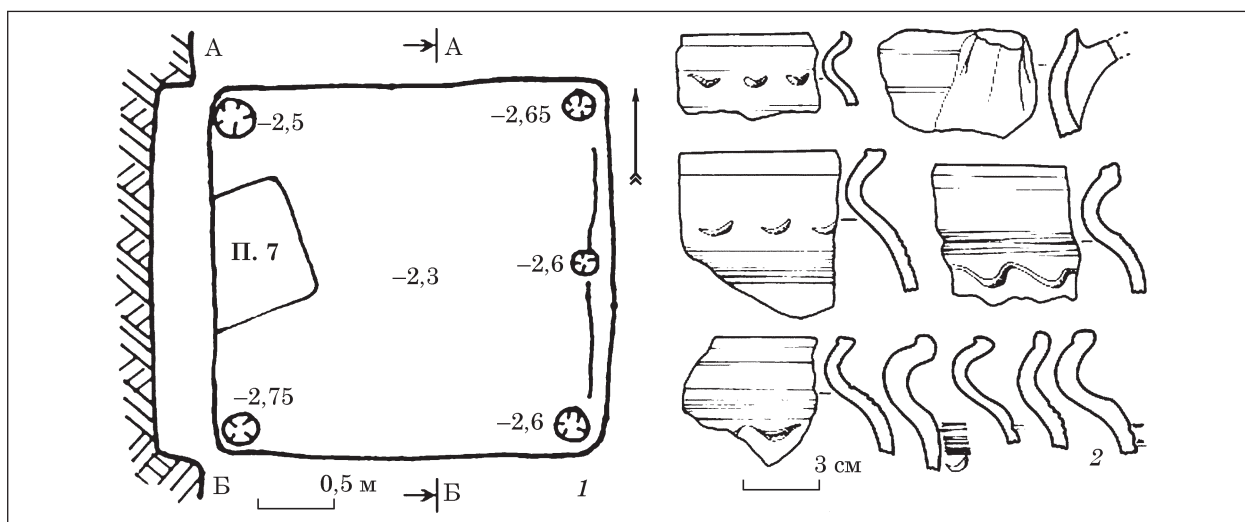

Рис. 12. Будівля 1: 1 — план і розріз; 2 — кераміка із заповнення

кручених скляних браслетів, фрагмент скляного бокала, кістяний виріб, лезо ножа, бронзовий гудзик-бубонець, фрагмент бронзової платівки і шматок свинцю.

Індивідуальні знахідки представлені виробами зі скла, металу, каменя. Найцікавішими знахідками в цьому житлі були: фрагмент ливарної форми з зображенням чоловіка на її зворотному боці та частина вислої свинцевої печаті з зображеннями святих з обох сторін (рис. 10). Зі скла виготовлено браслети, гладкі і кручені, які в перетині мають круглу, овальну і трикутну форму, значну кількість тонких ниткоподібних виробів, призначення яких невідоме. Посуд представлено невеликими фрагментами стінок бокалів і денця; зі скла зроблено і циліндричний предмет неясного призначення. Вироби з каменю представлені біконічним пірофілітовим пряслом. Досить цікавим є навершя булави, виготовлене зі свинцю (рис. 11). Діаметр булави: 5,0 см, висота 3,0 см, діаметр отвору: 1,70 см. Вироби з заліза представлені фрагментами циліндричних замків, фрагментом острога, двома овальними кресалами, скобою, двома черешковими вістрями стріли і невеликим ножом.

У ямі-льосі було зафіксовано кілька фрагментів світильників, у т. ч., один двоярусний. З південно-східного боку житла 6, на відстані 0,20 м від стінки котловану, знаходилося вогнище майже округлої форми розмірами: 0,90 × 0,82 м. Воно було заглиблене в материк на 0,10 м, його стінки, що збереглися, мали висоту до 0,10 м. При його дослідженні були зафіксований шар попелу та вуглинок завтовшки 0,03 м та шматки обпаленої глини. Таким чином, виходячи з стратиграфії і аналізу керамічного комплексу, житло 6 можна датувати другою половиною XI—XII ст.

Будівля 1 була прямокутної форми розмірами: 2,50 × 2,40 м орієнтована по сторонам світу. (рис. 12) Від будівлі залишилася підкліть,

яка знаходилася на глибині 2,30 м від рівня сучасної денної поверхні, та була заглиблена в материк на 0,30 м. По кутах будівлі знаходилися чотири стовпові ями глибиною 0,30—0,40 м, від рівня підлоги, діаметрами близько 0,25—0,40 м. Вздовж стінок будівлі були зафіксовані залишки деревини від обкладинки стін. Відкрита будівля 1 перерізала поховання 7, яке за його стратиграфічним положенням може бути датовано серединою — другою половиною X ст.

У заповненні будівлі 1 зафіксовано невелику кількість кераміки, яка дозволяє датувати будівлю 1 XI—XII ст.

Будівля 3 Більша частина цієї будівлі знаходилася на території міського телеграфна. Від цієї будівлі була досліджена невелика північна частина, яка знаходилася на глибині 1,80 м від рівня сучасної денної поверхні. Будівля була орієнтована по осі південь—північ, з відхиленням на схід. Зафіксована ширина північної стіни будівлі дорівнювала близько 4,0 м, її західний кут був знищений господарчою ямою XX ст. При проведенні досліджень було встановлено, що вона була заглиблена у материк на глибину 0,20 м. Судячи з прошарку золи та деревного вугілля, над підкліттю знаходилася дерев'яна підлога. Нажаль, встановити до якого конструктивного типу будівель вона відносилася неможливо. У заповненні будівлі 3 було зафіксовано незначну кількість кераміки: фрагменти горщиків, амфор; частини скляних браслетів.

Аналіз керамічного комплексу дозволяє датувати будівлю XII — першою половиною XIII ст.

Будівлі 5, 5а, 5б по часу свого будівництва датуються XI — початком XIII ст. Нажаль, верхня частина цих будівель була знищена при будівництві XIX — початку XX ст. (рис. 13).

Будівля 5. Найбільш ранньою будівлею була будівля 5. Від цієї будівлі повністю зберігся невеликий льох та частина її східної стіни за-

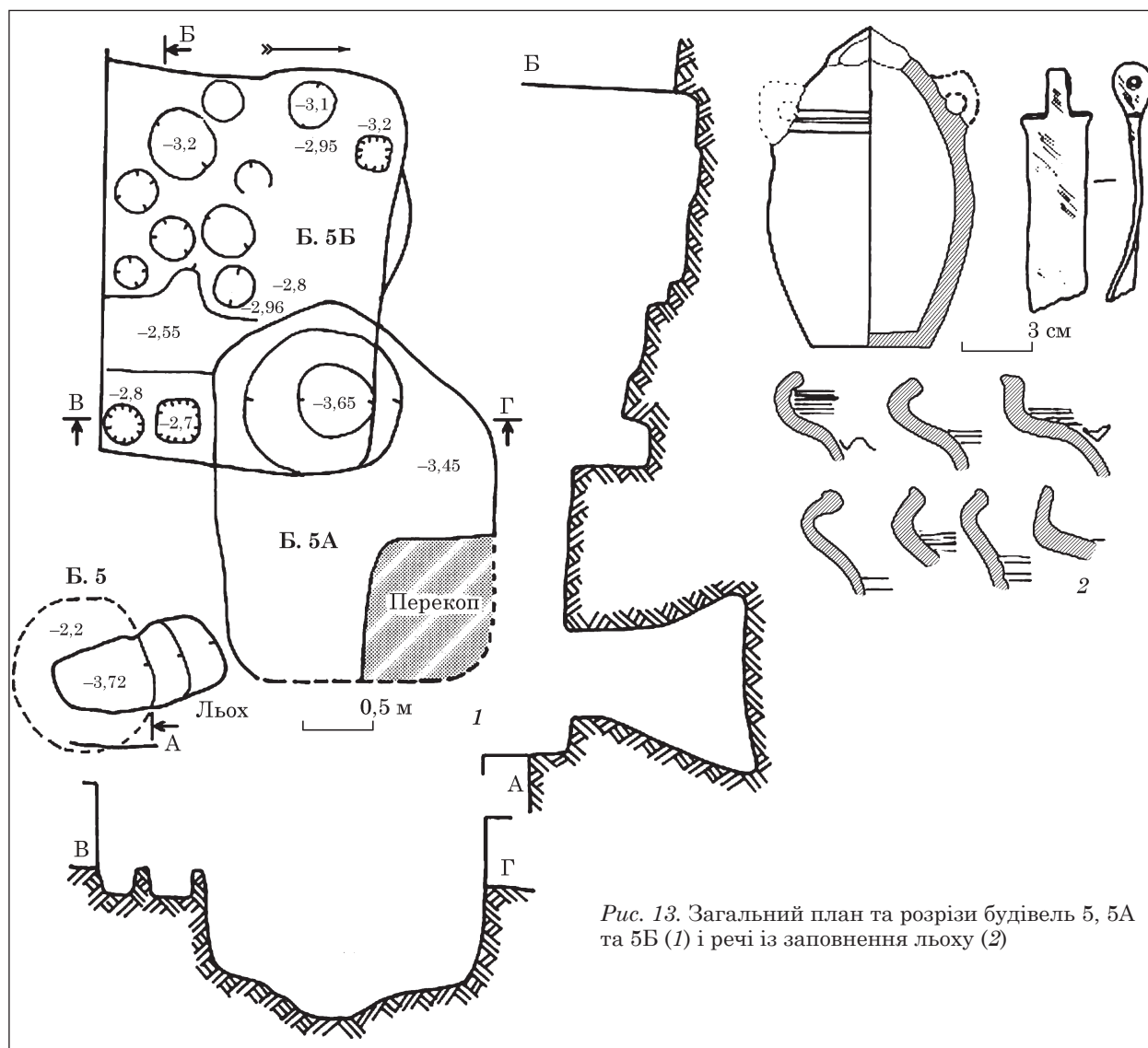

Рис. 13. Загальний план та розрізи будівель 5, 5А та 5Б (1) і речі із заповнення льоху (2)

вдовжки близько 1,0 м, а також частина підлоги на захід від льоху розмірами: $1,0 \times 1,20$ м, яка знаходилася на глибині 2,10 м від рівня сучасної денної поверхні. Будівля була загнута у материк на 0,30 м. Судячи з напрямку східної стіни будівлі, яка частково збереглася, вона була орієнтована по осі південь-північ. Будівля знаходилася на відстані 1,50—2,40 м від південно-східного кута «Західного палацу». Вся інша частина будівлі № 5 з півночі та із заходу була знищена будівлями 5а та 5б. Південна частина будівлі 5 була зруйнована будівлею та перекопом ХІХ — початку ХХ ст. Тому ця будівля датується по найбільш її збереженим об'єктам, і в даній ситуації це є льох.

Льох будівлі 5. Відкритий льох знаходився у північно-східній частині будівлі 5. Льох розташовувався у 2,30 м на захід від відкритого кута палацу. Льох мав у плані овальну форму, що була видовжена з півночі на південь. Вхід розташовувався з південної сторони. (рис. 13) Тут було зафіксовано три сходинки висотою 0,15—0,25 м, що вели на дно льоху. Сам льох

у розрізі мав грушоподібну форму розширюючись до дна. Розміри льоху: $1,50 \times 0,80$ м, глибина — 3,55 м від рівня сучасної денної поверхні. У заповненні траплялася невелика кількість кераміки ХІ—ХІІ ст., фрагменти стінок амфор, кілька фрагментів бронзових виробів та дуже велика кількість кісток різних тварин. На дні льоху, біля останньої сходинки було знайдено майже цілу амфорку «київського типу». У заповненні льоху також траплялися невеличкі фрагменти жорен та давньоруської плінфи товщиною 2,50—3,0 см. Треба зазначати, що цей льох було викопано в материк без використання будь-якого кріплення.

Нажаль, з матеріалів, здобутих при дослідженні будівлі 5, її розміри та призначення встановити неможливо. Однак, виходячи з наявності в ній льоху, можна зробити припущення, що це могло бути житло, яке входило до складу садиби кінця ХІ — першої половини ХІІ ст., побудованої майже впритул до «Західного палацу», а можливо, і зруйнувавши частину його підмурків.

Будівля 5а. Від будівлі 5а збереглася тільки її поглиблена частина майже прямокутної форми, яка була орієнтована по сторонах світу. Вона мала розміри: $2,0 \times 2,70$ м, знаходилася на глибині 3,45 м від рівня сучасної денної поверхні та була заглиблена у материк на 1,10 м. Біля її західної стіни знаходилося округле поглиблення діаметром 1,10 м, яке було заглиблене на 3,65 м від рівня сучасної денної поверхні. Біля її південної стіни були зафіксовані залишки стілої деревини, що може свідчити про те, що ця поглиблена частина будівлі була обшита деревиною. Північно-східний кут цієї будівлі був знищений пізнішим перекопом. У зв'язку з відсутністю будь-яких решток її наземної частини, що збереглися, можна припустити, що вона була чи невеликим окремим льохом, чи льохом у якомусь житлі або господарчій будівлі.

Будівля 5б. Від будівлі 5б залишилася її північна частина прямокутної форми розмірами: $2,20 \times 2,80$ м, яка знаходилася на глибині 2,30—2,95 м від рівня сучасної денної поверхні. Будівля була орієнтована по осі південь—північ, з невеликим відхиленням на схід. Будівля була каркасно-стовпою конструкції. Її ширина дорівнювала 2,80 м, довжину встановити не

вдалося у зв'язку з тим, що південна частина будівлі була зруйнована сучасним перекопом. У будівлі було зафіксовано три стовпові ями. Окрім цих стовпових ям на дослідженій частині будівлі було зафіксовано дев'ять неглибоких округлих заглиблень (від 0,10 до 0,15 м від рівня підлоги) діаметрами від 0,30 до 0,50 м.

Виходячи з отриманих результатів дослідження будівлі 5б можна прийти до висновку, що її відкрита частина була частиною господарчої підкліті, у якій зберігався гончарний посуд (переважно корчаги та великі глечики), в яких знаходилися різноманітні харчові продукти (зерно, борошно, олія, мед тощо).

У заповненні будівлі 5а, 5б зафіксовано значну кількість кераміки. В основному, це фрагменти горщиків з відігнутих назовні вінцем і повторним загином краю досередини. На більшій частині під вінцями простежено врізний орнамент — лінійний, хвилястий та нігтеподібний Амфорна тара представлена невеликими фрагментами стінок. Індивідуальні знахідки представлені біконічним пряслом з овруцького пірофіліту діаметром 2,20 см.

Керамічний комплекс дозволяє датувати будівлі 5а та 5б XII—XIII ст.

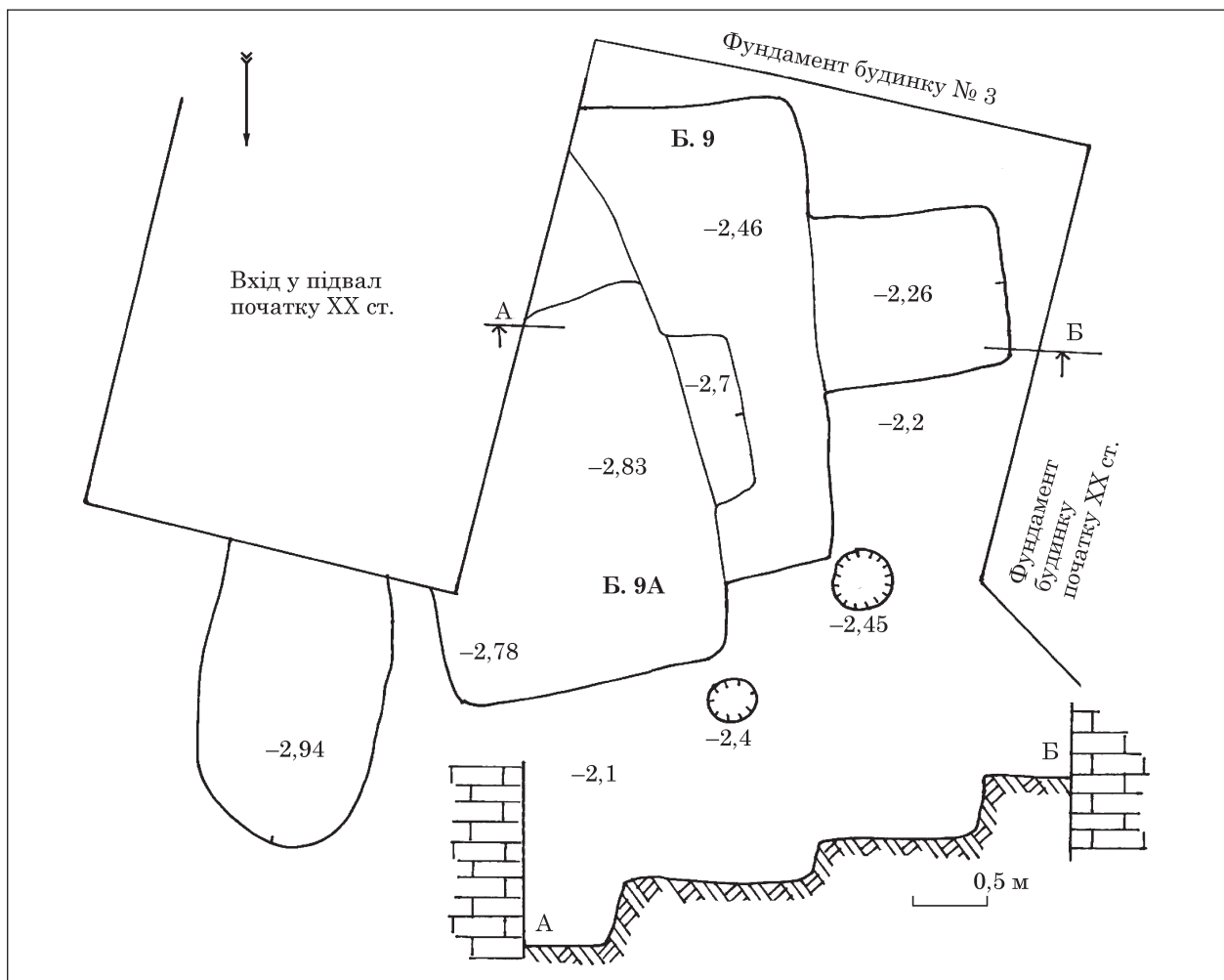

Рис. 14. План і розріз будівель 9 та 9А

Таким чином, можна прийти до висновку, що будівля 5 була побудована у другій половині XI ст. Будівлі 5а та 5б були побудовані у XII ст. та, вірогідно, існували до першої половини XIII ст. Нажаль, розмежувати час їх побудови та існування виходячи з наявних матеріалів неможливо.

Будівля 9 знаходилася у південно-східній частині розкопу. Вона була зафіксована на глибині 1,90 м від рівня сучасної денної поверхні. Будівля мала прямокутну форму, орієнтовану по осі південь—північ, з відхиленням на схід. Південно-східна частина будівлі була зруйнована льохом будівлі кінця XIX ст. Частина будівлі, що збереглася, мала довжину 3,40 м. Ширину будівлі встановити не вдалося, бо її східна частина була зруйнована при будівництві будівлі 9а. Від будівлі збереглася тільки її поглиблена частина, яка знаходилася на глибині 2,46 м від рівня сучасної денної поверхні. Із західного боку будівлі, на відстані 0,80 м від її західного кута, знаходилося поглиблення квадратної форми у якому знаходився вхід до поглибленої частини будівлі. Вона мала розміри: 1,30 × 1,10 м та глибину 2,26 м від рівня сучасної денної поверхні. Біля північно-західного кута будівлі знаходилася стовпова яма діаметром 0,40 м та глибиною 2,3 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 14).

Будівля 9а була побудована майже на місці будівлі 9, з невеликим здвигом на схід (0,70 м), та на північ (0,50 м). Вона мала таку ж орієнтацію, була довжиною 3,60 м, шириною 2,0 м та глибину — 2,80 м від рівня сучасної денної поверхні. На відстані 1,40 м, від її західного кута знаходилося квадратне поглиблення входу до будівлі. Його зафіксовані у матеріку розміри мали 1,10 м довжини та 0,40 м ширини. Це поглиблення мало глибину 2,70 м від рівня

сучасної денної поверхні. Біля західного кута будівлі 9а, на відстані 0,20 м на північ знаходилася стовпова яма діаметром: 0,30 м та глибиною 2,40 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 14)

По своїм конструктивним особливостям та розмірам ці дві будівлі дуже схожі. Вони були підквітими наземних будівель які, вірогідно, мали більшу площу. Можна зробити припущення, що це були будівлі каркасно-стовпової конструкції від яких вдалося зафіксувати тільки по одній стовпівій ямі у північно-східних кутах обох будівель. Судячи з невеликих розмірів та відсутності дерев'яної обшивки стін підквітть цих будівель, вони, скоріш за все, мали якесь господарче призначення.

У заповненні будівлі 9 було зафіксовано значну кількість речового матеріалу. Головним чином, це кераміка. Кухонна кераміка представлена фрагментами грошників XI—XII ст., світильників. Скляні вироби представлені фрагментом каблучки зеленого кольору і скляним крученим браслетом. Залізні вироби представлені писалом, чотирикутним в перерізі гостряком, можливо, від шила для шкіри.

Загалом, виходячи з аналізу керамічного комплексу, будівлю 9 можна датувати XI—XII ст.

Будівля 10 розташовувалася у південно-східній частині розкопу на глибині 2,20 м від рівня сучасної денної поверхні. Будівля була орієнтована по вісі схід—захід, з невеликим відхиленням на південь. Від будівлі збереглася тільки її поглиблена південно-східна частина, яка знаходилася на глибині 2,4 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 15). Уся північно-західна частина будівлі була зруйнована будівлями кінця XIX — початку XX ст. З північного боку будівлю перерізував льох 2, а з північно-східного — житло 8. Частина будівлі, яка збереглася

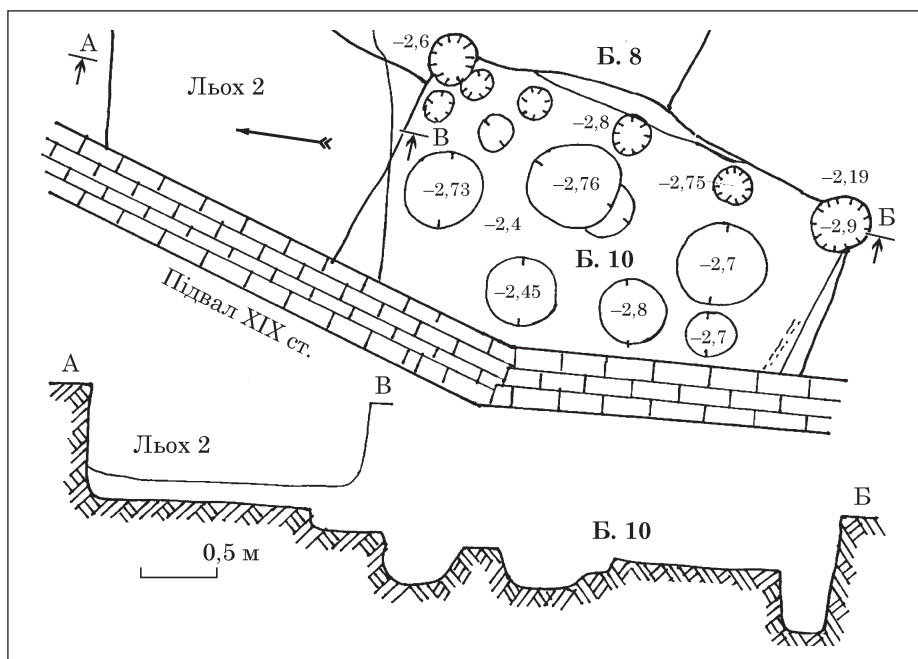

Рис. 15. План і розріз будівлі 10

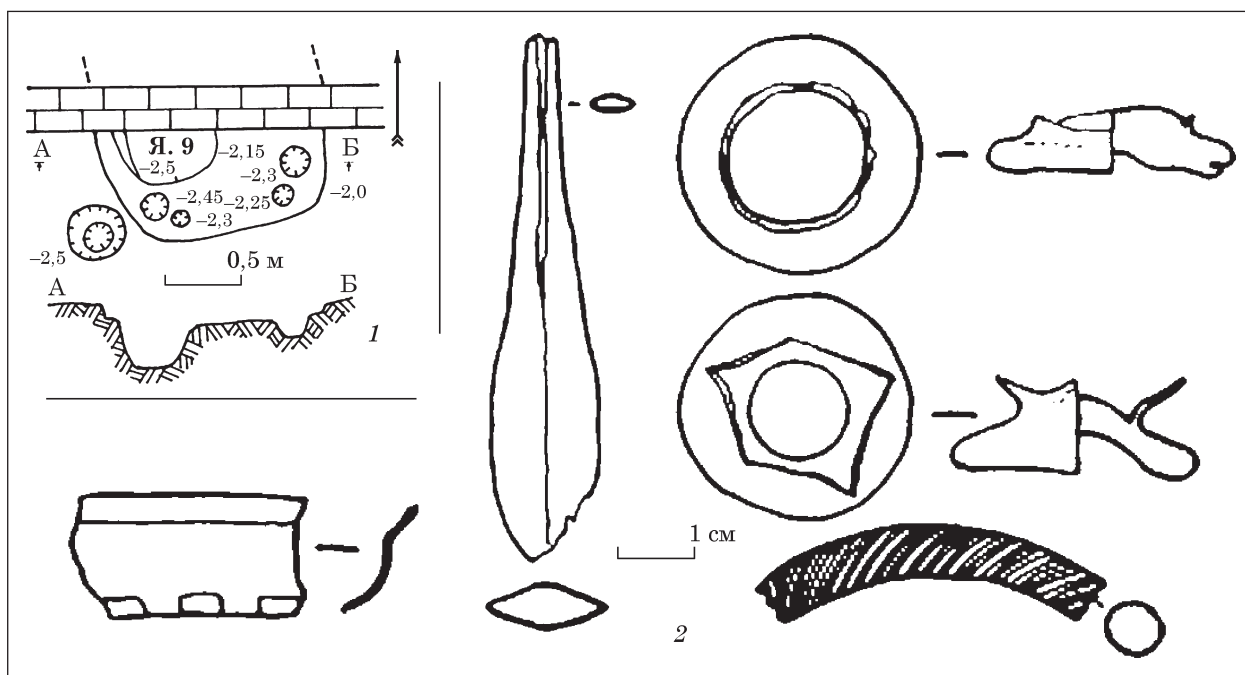

Рис. 16. Будівля 11: 1 — план і розріз; 2 — речі з хаповнення

мала ширину 3,0 м, довжину встановити не вдалося. Поглиблена частина будівлі, скоріш за все, була частиною її підкліті. Будівля була каркасно-стовпою конструкції. Вздовж східної стіни підкліті було зафіксовано шість стовпових ям. Дві найбільших розташовувалися у північному та південному кутах будівлі, мали діаметри близько 0,40 м та глибину до 3,0 м від рівня сучасної денної поверхні. Три стовпові ями розташовувалися, приблизно, на однаковій відстані: 0,40—0,50 м між стовповими ямами які знаходилися по кутах будівлі. Вони мали діаметри до 0,20 м. та глибину близько 2,80—2,90 м від рівня сучасної денної поверхні. Шоста яма знаходилася біля стовпової ями у північному куті, мала діаметр 0,18 м та глибину 2,90 м від рівня сучасної денної поверхні. Окрім стовпових ям, на дослідженій частині будівлі 10 було зафіксовано вісім округлих поглиблень різних діаметрів та глибини. П'ять з них були діаметрами: 0,40—0,50 м та поглиблені на 0,30—0,40 м нижче рівня підлоги. Ще три мали діаметри 0,20—0,30 м та глибини до 0,30 м нижче рівня підлоги. Ці поглиблення дуже схожі на поглиблення, зафіксовані у житлі 2, та будівлі 5б.

У верхньому шарі заповнення будівлі 10 були зафіксовані фрагменти кухонних горщиків, скляних браслетів кручених та гладких. Крім горщиків, зафіксовано площку від світильника. За наявним матеріалом будівля 10 може датуватися XII ст. Як уже зазначалося вище, ця будівля по своєму розташуванню та розмірами може бути віднесена до жител.

Будівля 11 знаходилася у західній частині розкопу. Вона була зафіксована на глибині 1,75 м від рівня сучасної денної поверхні та

була врізана у материк на глибину 0,10 м. Будівля була орієнтована по осі північ—південь. Від цієї будівлі збереглася тільки її поглиблена північна частина, яка мала розміри: 1,50 × 0,80 м (рис. 16). Більшу, південну частину будівлі зруйнувала будівля кінця XIX ст. На збереженій частині будівлі знаходилося чотири стовпові ями, що вказує на те, що вона була каркасно-стовпою конструкції. Стовпові ями були по дві розташовані у кутах біля північної стіни будівлі, та мали схожі розміри, їх діаметри дорівнювали 0,20 та 0,15 м. Ці стовпові ями були поглиблені у материк на глибини 0,20—0,10 м від рівня підлоги. Біля північно-східного кута будівлі знаходилася велика подвійна стовпова яма. Наявність цієї подвійної стовпової ями з верхнім діаметром до 0,40 м та нижнім 0,25 м дає можливість зробити припущення, що відкрита поглиблена частина будівлі є частиною більш великої будівлі чи житла каркасно-стовпою конструкції. У східну частину відкритої будівлі була введена господарча яма кінця XVII — початку XVIII ст.

У заповненні будівлі 11 було зафіксовано кераміка, головним чином, фрагменти грошків. Вироби зі скла представлені крученим браслетом, двома денцями бокалів і фрагментом скла дуже гарної якості, скоріш за все, від імпортої посудини. Бронза представлена невеликим фрагментом вінця від чаші (?). Кістяні вироби представлені вістрям стріли, ромбічної у розрізі. Цікавою є також керамічна пробка із стінки посудини.

На основі керамічного комплексу будівлю 11 можна датувати XI ст.

На території садиби також було досліджено 14 господарчих ям, заповнення яких дозволяє

Рис. 17. Іконка з зображенням Св. Георгія

датовати їх другою половиною XI — першою половиною XIII ст. Чотири з цих ям використовувалися для зберігання борошна, інші використовувалися для різноманітних господарчих потреб. Найбільш цікавою господарчою ямою була яма 6. В плані яма мала округлу форму, до дна трохи звужувалася. Діаметр ями становив 0,90 м, глибина — 1,70 м від рівня сучасної денної поверхні, або 1,0 м від рівня впуску. У її заповненні було знайдено кераміку давньоруського часу XI — початку XII ст., фрагменти скляних посудин і браслетів, значну кількість фрагментів бронзових виробів, кістяний і бронзовий гудзики, денце тигля або льячки, а на дні ями лежав цілий залізний серп. Але найбільш цінною знахідкою без сумніву була нагрудна кам'яна іконка із зображенням Св. Георгія (рис. 17). Іконка мала круглу форму, діаметром: 6,10—6,20 см, товщину 0,60—0,70 см. З лицьового боку по краю йшов опуклий бортик висотою до 0,10 см. З тильного боку по краю іконки проходила фаска шириною до 0,40 см. На лицьовому боці іконки знаходиться рельєфне зображення Св. Георгія на коні, який списом вражає дракона-змія. Досить цікавим також виявився знайдений кістяний гудзик напівсферичної в перерізі форми. Аналогічні гудзики, крім Давньої Русі, були розповсюджені у Візантії та Волзькій Булгарії [Евлев, Козловський, 2014, с. 227—228]. Знахідки з цій господарчій ями, а також знахідки значної кількості скляних та залізних і бронзових шлаків свідчать на користь того, що на території садиби, скоріш за все, існувала ювелірна чи металообробна майстерня.

Серед 19 досліджених поховань, які були відкриті на території садиб до часу існування садиби можна віднести тільки поховання 5, яке було зроблено, судячи із заповнення, у господарчій ямі. В ньому було знайдено кістяки — два дорослих і один дитячий, непоганої збереженості; дорослі розташовувались по-

ряд, а дитяче — в ногах одного з небіжчиків. Скоріш за все, це була повноцінна сім'я: батько, матір та маленька дитина. Розміри могильної ями: 1,45 × 0,85 м, глибина — 1,82 м від рівня сучасної денної поверхні. Крім кістяків, у заповненні ями було виявлено значну кількість давньоруської кераміки XII — першої половини XIII ст.: фрагменти стінок амфор та жорно, на якому лежав один з кістяків. Судячи з хаотичного розташування даних кістяків можна припустити, що їх скинули у яму, та засипали землею з культурного шару. Вірогідно, це сімейне поховання можна пов'язати з розгромом м. Києва у 1240 р., та загибеллю садиби.

Дослідження, проведені на території садиб 3—5 по Десятинному провулку відкрили нову князівську садибу. Окрім того, вони дозволили встановити час існування «Західного палацу». Побудова цієї садиби у другій половині XI ст. вказує на те, що до цього часу палац припинив своє існування та був повністю розібраний, що було встановлено під час археологічних розкопок. Причини припинення існування «Західного палацу» на даний час невідомі та потребують окремого вивчення. Про те що «Західний палац» припинив своє існування саме в цей час безспорним доказом є те, що на його території у другій половині XI ст. виникають три будівлі каркасно-стовпової конструкції, які можна віднести до початку будівництва великої князівської садиби. Її будівництво остаточно повністю завершується наприкінці XI — початку XII ст. На території садиби будується велике центральний будинок, навколо якого розташовуються п'ять жител, чотири будівлі господарчого призначення, та декілька зернових і господарчих ям. Треба відмітити те, що частина будівель знаходиться безпосередньо на підмуркових ровах палацу. На сьогоднішній день встановити причини та остаточну дату розбирання палацу та його підмурків видається неможливим через

відсутність, як письмових джерел цього періоду, у яких би згадувався «Західний палац», так і археологічного матеріалу, який би дозволив встановити точно цю дату. Судячи з результатів, отриманих при проведенні археологічних досліджень, ця садиба гине у 1240 р. внаслідок взяття Києва монголо-татарським військом. Про це може свідчити те, що всі будівлі садиби загинули внаслідок пожежі, а також відкрите поховання 5 на його території.

Роздивляючись питання, кому могла належати ця садиба треба відмітити, що вона знаходилася на території, яка без сумніву була власністю князя тому, що розташовувалася на ділянці, на якій був розташований «Західний палац». Тому садибу могли побудувати тільки з його дозволу, скоріш за все, хтось з його близьких родичів. Це опосередковано підтверджується знахідками у її житлах та господарчих об'єктах, такі як значна кількість різноманітних виробів зі скла, рідкісний керамічний посуд, а також знахідка бронзового зміїовика та кам'яної іконки Св. Георгія.

Гончаров В.К. Райковецкое городище. — К., 1950. — 150 с.

Ієвлев М.М., Козловський А.О. Ікона св. Георгія з розкопок «Західного палацу» // Музейні читання. — К., 2014. — С. 226—236.

Кириєвич С.Р. Дитинець Києва IX — першої половини XIII століття. — К., 1982. — 176 с.

Козловський А.О., Ієвлев М.М. Садиба першої половини XIII ст. в «Місті Володимира» давнього Києва // Дніпслово: Зб. наук. пр. на пошану дійсного члена НАН України П.П. Толочка з нагоди його 70-річчя. — К., 2008. — С. 241—257.

Козловський А.О., Ієвлев М.М., Крижановський В.О. Дослідження у Києві по провулку Десятинному, 3А/Б, 5Д // АДУ 2009 р. — К., 2010. — С. 144.

Лысенко П.Ф. Города Туровской земли. — Минск, 1974. — 200 с.

Седова М.В. Ярополч Залесский. — М., 1978. — 158 с.

Толочко П.П. Массовая застройка Киева X—XII вв. // Древнерусские города. — К., 1981. — С. 63—115.

М. М. Ієвлев, А. А. Козловський,
В. О. Крижановський

УСАДЬБА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XI — НАЧАЛА XIII в. НА МЕСТЕ «ЗАПАДНОГО ДВОРЦА» В «ГОРОДЕ ВЛАДИМИРА» В КИЕВЕ

Ета стаття посвящена результатам исследования усадьбы, которая существовала на территории «города Владимира» на участке усадеб 3—5 по Десятинному переулку в второй половине XI — первой половине XIII в. Исследование этой усадьбы дало интересные результаты по планированию и быта зажиточных усадеб в г. Киеве в древнерусское время. На ее территории были открыты и исследованы жилые и хозяйственные постройки. Открытие этой усадьбы на месте «Западного дворца» позволило окончательно установить время прекращения его существования во второй половине XI в.

Ключевые слова: дворец, усадьба, жилище, постройка, подклкт, керамика.

М. М. Iyevlev, A. O. Kozlovskyi,
V. O. Kryzhanovskiy

MANOR OF THE 2nd HALF OF THE 11th — THE BEGINNING OF THE 13th CENTURIES AT THE «WEST PALACE» AREA IN THE «VOLODYMYR TOWN» OF KYIV

This article is dedicated to results of investigation of manor, which existed in the «Volodymyr's town» area in the 2nd half of the 11th — 1st half of the 13th centuries. The manor was located in the area of manors 3 and 5 in Desyatynnyj lane. The investigation of manor showed up interesting facts of Kyiv Rus's wealthy manors' planning and everyday life. At the territory of manor residential and household buildings were discovered and investigated. Exposing of this manor at the «West Palace» place finally gave the opportunity to define the time when the «West Palace» ended its existence in the 2nd half of the 11th century.

Keywords: palace, manor, house, building, ground floor, ceramics.

Одержано 11.05.2016

А. В. Петраускас, М. В. Хададова

РОЗКОПКИ ДРЕВЛЯНСЬКОГО ГОРОДИЩА VIII ст. В м. МАЛИНІ

Стаття присвячена малинському городищу, яка стала однією із пам'яток археології, які лягли в основу теорії раннього генезису міст в південноруських землях Київської Русі. Розглядається історія вивчення малинських старожитностей. Зроблено співставлення їх із матеріалами останніх археологічних досліджень 2016 р.

К л ю ч о в і с л о в а: *городище, старожитності, генезис міста.*

Дослідник древлянських старожитностей Б.А. Звіздецький зазначав, що регіональне вивчення поселень залишається одним з найважливіших завдань слов'яно-руської археології. За останні десятиліття польові дослідження городищ досить активно проводилися у Придніпров'ї, Північній Буковині й Дніпровському Лівобережжі, тобто в ареалах розселення племен літописних полян, хорватів та сіверян. На племінній території древлян, яка в давнину обіймала поліські райони сучасної Київщини та Житомирщини, вивчалися, переважно, відкриті сільські поселення і курганні некрополі. Нехтування такою інформативною категорією пам'яток, як городища, зазначав дослідник, призвело до того, що в деяких узагальнюючих працях з'явилися апріорні твердження, що древляни не мали власних фортець аж до X ст., а інтенсивне фортифікаційне будівництво розпочалося тут лише наприкінці X — початку XI ст. [Звіздецький, 1994, с. 119—125; Гончаров, 1963, с. 310—311].

В останні роки ця точка зору набуває все більшого поширення серед багатьох сучасних вітчизняних та зарубіжних археологів.

Однак ще П.М. Третьяков, провівши 1940 р. розвідки у деяких поліських районах Правобережжя України, ототожнював деякі відкриті ним городища з ранніми «градами» літописних древлян. Одним з найдавніших він вважав Малинське городище.

© А.В. ПЕТРАУСКАС, М.В. ХАДАДОВА, 2016

Подібних висновків дійшов й М.П. Кучера після розвідки 1973 р. [Звіздецький, 1994, с. 119—125; Кучера, 1984, с. 24; Третьяков, 1952, с. 64—68].

З метою перевірки даних попередніх дослідників і одержанні додаткової інформації у 1987 р. загін ІА АН України під керівництвом Б.А. Звіздецького провів стаціонарні розкопки Малинського городища. Основна мета робіт полягала у визначенні часу виникнення й хронологічних рамок функціонування цього укріплення. З цією метою було закладено 2 невеличких розкопи на майданчику городища та зроблено два перетини валу в його крайніх південній та північній частинах (рис. 1).

На підставі сукупності отриманих даних Б.А. Звіздецький відніс час формування оборонних споруд, які збереглися до XVII—XVIII ст. Оцінюючи в цілому сукупність знахідок та стратиграфічну ситуацію на городищі вчений відніс час його утворення до VIII ст.

Так під час археологічних розкопок 1987 р. найдавніші матеріали на городищі були репрезентовані шаром перепаленого піску з шурфу південно-західної частини майданчика. Архаїчність керамічних залишок дозволила Б.А. Звіздецькому віднести їх до ранньої фази культури Лука-Райковецька. Відповідно, початок функціонування укріплення було співвіднесено із часом не пізніше VIII ст. На превеликий жаль, автору не вдалося зафіксувати закритих археологічних комплексів цього періоду і він зробив припущення, що «Цілком ймовірно, що на Малинському городищі вони розташовувалися подібно до синхронних йому укріплень у Хотомелі, Бабці та деяких інших — по самому краю майданчика. Неодноразові перепланування, а також оповзні стрімких схилів могли повністю знищити їх. Є всі підстави вважати, що перша фаза життєдіяльності на городищі закінчується десь у першій половині — середині X ст. Керамічні залишки цього часу — це уламки ран-

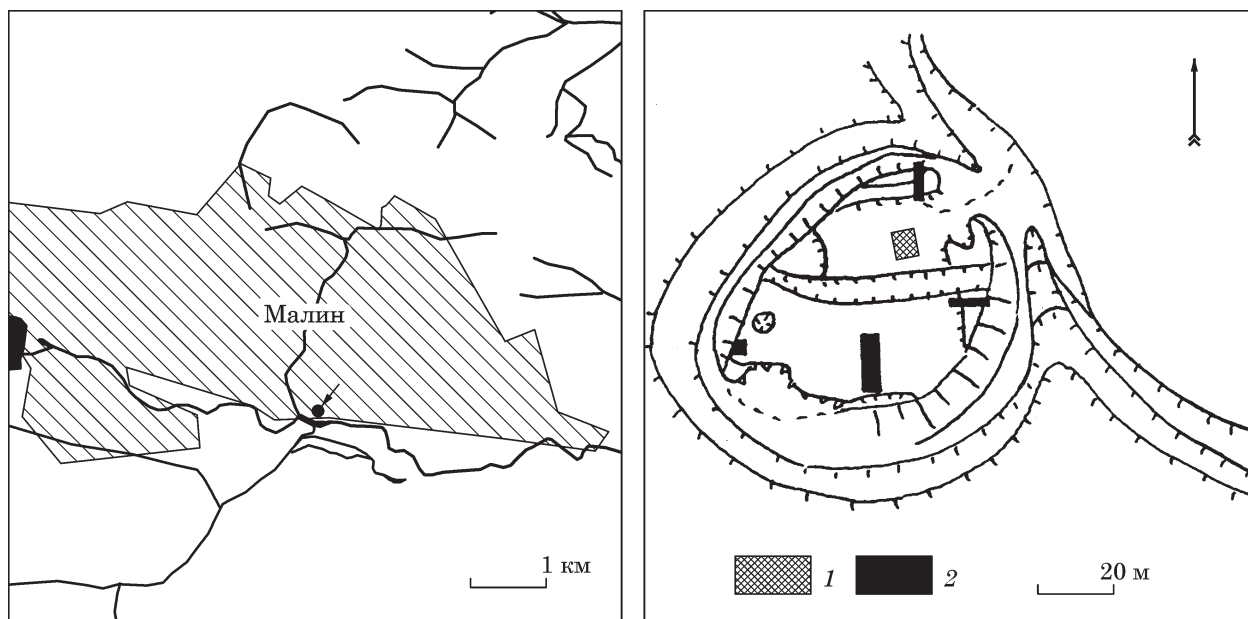

Рис. 1. Розташування Малинського городища і його план, за М.П. Кучерою: 1 — розкоп П.М. Третякова; 2 — розкопки Б.А. Звіздецького, 1987 р.

нюокружальних горщиків з характерним оформленням вінець у вигляді простого косого зрізу, профільованого іноді неглибокою виїмкою, а також з масивними манжетоподібними вінцями курганного типу. Відсутність будь-якого посуду, характерного за своїми типологічними ознаками і технологією виготовлення кінця X — XI ст., може свідчити про повне припинення у цей час життя на Малинському укріпленні» [Звіздецький, 1994, с. 119—125].

Другу фазу функціонування городища дослідник відносив до XII — XIII ст. Мабуть саме тоді й відбудовано його укріплення. Брак матеріалів не дозволяє чітко визначити типологію цього центру у давньоруський час. Найвірогідніше, він тісно пов'язаний з глибокими процесами феодалізації й широким освоєнням внутрішніх підлеглих територій київськими князями. Можливо, XII—XIII ст. Малинська фортеця була невеликим замком, де проживали представники князівської адміністрації, які контролювали стягнення державного податку з навколишньої округи. Цей процес перервався у середині XIII ст. в зв'язку з монголо-татарською навалою.

Є всі підстави вважати, що Малинське городище відбудовувалося втретє. Вище ми згадували про пізньосередньовічні матеріали з культурного шару — керамічні посудини, кахлі тощо. Такі самі матеріали у великій кількості виявлено під час досліджень оборонного валу.

Поперечною траншеєю, закладеною дослідником через вал у південно-східній частині, виявлено таку картину. Вершину валу було насипано з щільного темно-сірого гумусу, насиченого залишками будівельного сміття. Цей шар у багатьох місцях перемішано з жовтою матицевою глиною, а також деревним вугіллям. В цих прошарках зафіксовано значну кількість речових знахідок. Основну масу становили керамічні вироби. Серед них у відсотковому відношенні пере-

важали полив'яні та неполив'яні кахлі, прикрашені рельєфним рослинним орнаментом, а також горщики різноманітних типів XVI—XVIII ст. У невеликій кількості траплялася кераміка й ранішого часу — від ліпної типу Луки Райковецької до кружальної XII—XIII ст. включно. В цих самих шарах значний відсоток знахідок припадав на уламки дуже сильно патинованих пляшок, виготовлених з товстого гутного скла.

На глибині близько 2 м (від вершини валу) з внутрішнього боку відкрито невеликий відтинок кам'яної фундаментної кладки, змурованої з підтесаних базальтових блоків. Середні розміри каменів становили $0,5 \times 0,5$ м при товщині 0,3—0,4 м, хоча зрідка зустрічалися й більші. Між собою камені зв'язані глиняним розчином, а вертикальні шви забутовано меншими камінцями, перемішаними із землею. Загальна потужність фундаменту на дослідженій ділянці становила близько 0,6—0,8 м при ширині 1,5 м. Орієнтований він майже точно по лінії захід—схід і до траншеї потрапив лише частково.

Можна припустити, що у цьому місці до оборонного валу примикала будівля, безпосередньо пов'язана з функціонуючими фортифікаціями. Наявний матеріал засвідчує, що і вал і будівля зведені одночасно. Так, при розчистці вертикальних швів забутовки між камінням фундаменту, як у верхній, так і у нижній його частині виявлені фрагменти кахлів та посуду пізнього середньовіччя. Отже, оборонний вал і будівля, виникли не раніше XVI—XVII ст. [Звіздецький, 1994, с. 119—125].

Розбіжність у датування городища та його оборонних споруд Б.А. Звіздецьким в сукупності із значними ушкодженнями оборонних споруд в новітній та сучасний період, а також дуже складною стратиграфією культурних нашарувань на городищі викликала цілий ряд зауважень сучасних археологів, частина з яких почала схилитися

Рис. 2. Фото розрізу валу оборонного рову

Рис. 3. Фото оборонного рову, перекритого валом Малинського городища

до думки про формування городища та його оборонних споруд в пізньосередньовічний період.

В польовому сезоні 2016 р. на запрошення міської ради м. Малина Житомирської обл. було відновлено планомірні дослідження багатопарового городища по вул. Городищанській в м. Малині.

Було проведено візуальне обстеження городища та встановлено місця розташування розкопів Б.А. Звіздецького. В результаті зафіксовано, що перетини оборонного рову зроблені дослідником у його крайніх точках де він має найменшу висоту і відповідно, незначну потужність культурних нашарувань, в яких можуть бути випадкові знахідки не пов'язані із його зведенням. Зазначимо також, що через весь майданчик городища зі сходу на захід проходить потужний котлован новітнього періоду, який перерізає також і оборонний вал.

Зважаючи на ці обставини в 2016 р. було вирішено не проводити розкопки широкою площею на городищі, а зробити зачистку південної стінки котловану, що дасть змогу отримати повний переріз городища по лінії схід—захід та встановити його культурно-хронологічні особливості. Також в польовому сезоні 2016 р. було знято напівінструментальний план городища, який має певні відмінності від плану зробленого свого часу М.П. Кучерою та Б.А. Звіздецьким. Для розуміння топографії городища наведемо його детальний опис.

Городище розташоване на мисовому виступі лівого корінного берега р. Ірша. В плані воно має неправильну, можна сказати, подібну до під овальної форму. Максимальна довжина по лінії схід—захід становить 70 м, а максимальна ширина по лінії південь—північ складає 60 м. Південний край городища майже прямий витягнутий вздовж берега річки на 66 м має стрімкий схил. Не можна виключати, що він штучно ескарпований для створення більшої крутизни схилу. Проте на сьогодні, виразних візуальних ознак підрізки схилу не зафіксовано. Спостереження, які були зроблені Б.А. Звіздецьким під час робіт 1987 р. на розкопі в «прирічній частині» городища відображають досить потужний пласт культурних нашарувань саме на південній кромці майданчика. За повідомленнями дослідника від досягав до 2 м. Складна стратиграфічна ситуація на городищі і велика кількість пізньосередньовічних нашарувань не дозволяють однозначно співвідносити їх появу із певним етапом формування городища. Без проведення детальних стратиграфічних розрізів південної кромки майданчика ці припущення будуть носити суто гіпотетичний характер.

Західна частина городища виходить до лівого берега великого яру (глибина біля 15—20 м, ширина біля 50 м), який тягнеться на північ в напрямку до автомобільної дороги на Київ по вул. Городищанська. В центральній частині західного краю розташовується похила западина шириною 4 м та глибиною до 1,7 м від кромки майданчика. Східною частиною вона виходить на котлован, що перетинає майданчик городища зі сходу на захід.

Північна частина городища вигнута на північ і обмежується лівим берегом яру (ширина в центральній частині 20 м, глибина — 5 м), що бере початок від його північно-східного краю і впадає в безіменний яр на заході. В місці найбільш виступаючому на північ починається північна частина оборонного валу. В цьому місці вал має найменшу висоту та ширину. Відповідно, можна припустити, що в даному місці глибина яру на момент на-

сипання валу була достатня, для утворення необхідної висоти для перешкоди нападникам.

Східна частина городища вигнута на схід і має приблизну довжину 46 м. Вона обмежується яром, що впадає до заплави р. Ірша і бере початок від північно-східної частини городища. Схили східної частини городища в північній частині більш похилі в південній — стрімкіші. Північна частина схилів городища зазнала найбільш значних сучасних антропогенних впливів і, вірогідно, її сучасний вигляд значно відрізняється від її стану на момент зведення. В центральній та більш південній частині схилу східного краю городища чітко виділяються дві ділянки. Нижня — із стрімкими майже вертикальними стінками, які значною мірою зайняті відкритими відслоненнями ґрунту. Її глибина від підшви валу в центральній частині складає 7 м. І верхня частина, яка більш похила і відділяється від нижньої чітким різким зломом. Вірогідно, верхній край схилу городища, який починається від нижньої підшви зовнішнього краю оборонного валу являє собою залишки первинного рову, а нижня частина схилу утворилася внаслідок розвитку ерозійних процесів, які призвели до утворення яру, що перерізав вглиб значну частину рову. Глибина верхньої частини схилу від підшви валу до різкого зламу становить 3,6 м, що вірогідно і відображає глибину валу в даному місці. Відстань між підшвою валу і протилежним краєм яру (рову) становить 16 м. Вірогідно, що початкова ширина рову могла бути менших розмірів.

Закінчуючи опис північного та східного краю городища слід відзначити, що саме тут мала знаходитись первинна перемичка, що з'єднувала мис із корінним плато. Приблизно в цьому ж місці припускав її місце знаходження і Б.А. Звіздецький. На жаль, сильні антропогенні впливи новітнього і сучасного періодів призвели до виразних і добре візуально пізнаваних змін, що значно ускладнюють (чи навіть роблять їх практично неможливими) пошуки решток оборонного рову. Певною мірою заповнити цю прогалину можна використавши дані абсолютних розмірів та морфологічних показників оборонного валу, який можливо розглядати як приблизний «негатив» рову.

Спираючись на ці показники ми не зможемо точно визначити абсолютні розміри, проте напевно можемо визначити місце найбільшої штучної глибини і ширини рову, що має відповідати місцю розташування первинної природної перемички між мисом та плато. Виходячи із того, що максимальна висота і ширина частин валу, які збереглися знаходяться в північно-східній та центрі східної частини городища, приблизно в цьому місці мала знаходитись і природна перемичка між мисом та корінним берегом.

Оборонний вал городища розташований в його східній та північно-східній частині. Він на сьогоднішній день представлений трьома окремими частинами: північною, центральною та південною. Північна частина має максимальну висоту в східній частині — 2 м і в західній частині сходить нанівець. Довжина відрізка близько 20 м. Ширина становить 6—8 м. В центрі відрізка валу добре

Рис. 4. Фото заповнення оборонного рову на майданчику городища

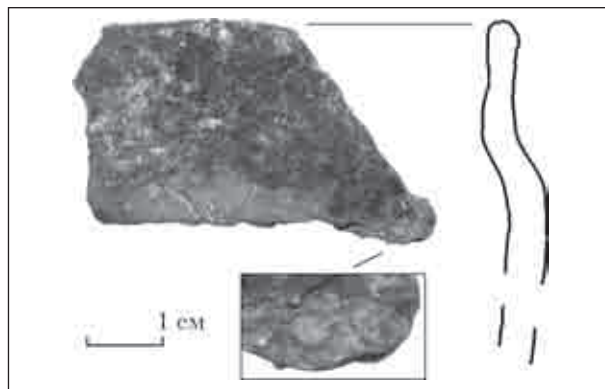

Рис. 5. Вінець ліпної посудини із заповнення рову на майданчику городища

помітна заплила западина шириною 2 м і довжиною 4 м при глибині 0,5 м, яка вірогідно являє собою рештки траншеї перетину валу, зробленого в 1987 р. Б.А. Звіздецьким. Проміжок між центральною ділянкою та північною ділянкою валу утворився в другій половині XX ст., оскільки на схемі П.М. Третьякова, досліджена і описана в статті С.В. Павленка у цьому збірнику. Ширина розриву становить 8—14 м.

Центральна частина валу має ширину 18 м та довжину 9—10 м. В її центрі з північного боку вибрано ґрунт траншеєю довжиною 8 м та шириною 4 м. Глибина траншеї 1,5 м. Висота валу з напільного боку становить 3 м, а з внутрішнього 1,4—1,2 м. З південного боку вал перерізаний котлованом господарчої споруди поміщиків Гжицьких.

Південний відтинок валу має ширину 5—9 м і довжину 12 м. Висота з напільного боку від підшви валу становить 1,5—3 м, з внутрішнього боку 1,5—2 м. В південній частині добре помітний перетин валу траншеєю Б.А. Звіздецького 1987 р., яка має опливші стінки. Довжина траншеї 6 м, ширина 2 м. Відстань між південним та центральним відтинком валу становить 6 м. Відзначимо, що, південний край південного відрізка валу плавно заокруглений і відстоїть від південної кромки майданчику городища на 3 м, а не примикає до неї впритул.

Виходячи із особливостей форми та розташування південного відтинку валу можна припустити, що саме в південно-східній частині майданчика городища на південь від краю валу знаходився в'їзд на городище. Подібні розміри в'їзду і його розташування на місці примикання оборонного валу до берегової кромки мисових городищ відзначено на городищі в м. Олевськ, дитинці Північного городища літописного Возвягеля та барбакані північного городища літописного Возвягеля та ін. Співпадає також із означеними городищами і напрямом підйому не по прямій а на півколом знизу нагору за ходом годинникової стрілки. Ширина доріжки підйому іноді становить до 0,5 м. Подібні розміри шляху підйому на майданчик городища та його форма і напрям не дозволяв застосувати підхід до в'їзної брами великої кількості нападників. Навпаки, вони могли дістатися брами лише витягнувшись довгою вузькою колоною поодиноці підставляючись охоронцям городища правим незахищеним боком (переважна більшість людей тримають захисний щит в лівій руці).

Припущення про розташування в'їзду в центральній частині оборонного валу, де він має найбільшу потужність не знаходять свого підтвердження серед оборонних споруд на території Древлянської землі.

Зазначимо, що в результаті довготривалого і ретельного пошуку в архівах та послідовного аналізу польової документації П.М. Третьякова, проведеного С.В. Павленко, встановлено, що котлован, який перетинає майданчик городища зі сходу на захід в своїй основі являє залишки господарського складу поміщицької родини Гижицьких, який був спалений на початку ХХ ст., про що також свідчать багато чисельні знахідки виявлені в ході зачистки його південної та північної стінок в 2016 р. Котлованом перерізано як майданчик городища так і оборонний вал. Найбільш важливі спостереження щодо стратиграфії городища була зроблені як раз під час зачистки південної стінки котловану.

У тілі валу під час зачистки було зафіксовано знахідки, які датуються не пізніше Х ст. Проте зважаючи на його висоту до 3 м з внутрішнього та до 6 м із зовнішнього краю його спорудження варто віднести до кінця XII — XIII ст. (рис. 2). Подібні параметри оборонних валів характерні саме для городищ XIII ст. на території Древлянської землі (городища Звягеля, Гульська, Олевська та ін.). Подібної висоти оборонні споруди Х ст. зафіксовані лише у столиці древлянської землі Іскоростені. До того ж в основі валу лежить потужний шар із великою кількістю деревного вугілля та знахідок Х ст., який може бути співвіднесений із залишками оборонних споруд саме Х ст. Додатковим підтвердженням цього може бути зафіксований під валом і перекритий валом раніший оборонний рів (рис. 3). Можна припустити, що виявлені в основі валу культурні нашарування та виразні залишки оборонного рову перекритого валом як раз і являють собою рештки оборонних споруд, які були знищені в середині Х ст.

Абсолютною несподіванкою під час зачистки стінки котловану на майданчику городища виявилось відкриття ще одного оборонного рову. В основній частині заповнення рову, яка може розглядатися як така, що утворилась безпосередньо після припинення його експлуатації зафіксовано знахідки грубої ліпної кераміки, яка має безпосередні аналоги серед верхніх горизонтів поселення Розтоки і може мати верхню дату не пізніше VIII ст. (рис. 4; 5). Відповідно саме із цією датою можна пов'язувати на сьогоднішній день формування найбільш ранньої оборонної споруди і, відповідно, час формування самого городища, яке може бути віднесене до найбільш ранніх міських комплексів Східної Європи.

Гончаров В.К. Лука Райковецкая // МИА. — 1963. — Вып. 108. — С. 310—311.

Звіздецький Б.А. Малинське городище древлян // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 119—125.

Кучера М.П. Поселения Среднего Поднепровья // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К., 1984. — С. 20—34.

Третьяков П.Н. Древлянские грады // Академику Б.Д. Грекову ко дню 70-летия. — М., 1952. — С. 64—68.

А. В. Петраускас, М. В. Хададова

РАСКОПКИ ДРЕВЛЯНСКОГО ГОРОДИЩА VIII ст. В г. МАЛИНЕ

В статье рассматривается история исследования городища, которое стало одним из основных памятников развития теории раннего формирования городов на территории южных земель Киевской Руси. Подробно рассмотрены наиболее масштабные археологические исследования Б.А. Звиздецкого в 1987 г. Проведен анализ полученных археологических материалов, стратиграфических наблюдений и датировки памятника. На основе тщательного изучения историографии исследования памятника и материалов, которые были получены во время полевых археологических раскопок 2016 г. сделан вывод о формировании городского центра не позднее VIII в.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Малин, городище, древности, генезис города.

A. V. Petrauskas, M. V. Hadadova

EXCAVATIONS OF THE DREVLANY HILLFORT IN MALYN

The article reviews the history of the hillfort research, which became one of the main sites of the theory of the early formation of the cities in the southern lands of Kyiv Rus'. The article deals with the details about the most extensive archaeological research carried out by Bohdan Zvizdetsky in 1987. Based on a careful historiography research and materials that were obtained during the archaeological excavations in 2016 has been made a conclusion about city center formation — at the latest 8th century.

K e y w o r d s: Malyn, excavations, antiquities, genesis of the city.

Одержано 12.09.2016

УДК: 904.4(477.41)''19/20''

В. Ю. Непомящих

ВИВЧЕННЯ ТА ДАТУВАННЯ КУЛЬТУРНИХ НАШАРУВАНЬ БІЛГОРОДА КИЇВСЬКОГО

У статті викладена історія вивчення стратиграфії літописного Білгорода. Увага приділена результатам систематичної обробки археологічного матеріалу, що виокремлено у маркери для датування культурних нашарувань, які використані для виділення будівельних періодів Білгорода Київського. Це дозволило прослідкувати історію розвитку не тільки літописного міста, а пам'ятки в цілому.

Ключові слова: Білгород Київський, культурний шар, стратиграфія, датування, дитинець, посада.

За результатами археологічних розкопок літописного Білгорода встановлено, що культурний шар розповсюджуються на території пам'ятки нерівномірно. Наприклад, із західного боку городища рівень материкової поверхні вищий і понижується у східному, південному та північному напрямках у глиб плато, тут культурний шар залягає на 0,7—2 м від рівня сучасної денної поверхні. Біля східного валу потужність культурного шару досягає 1,7—2 м, а в західній частині городища перевищує 1 м, але зафіксовано також випадок коли він не більше 0,30 м. Тоді, як на території посаду ця відмітка менше одного метра.

Результати дослідження пам'ятки у 1909—1911 рр. являються важливими з огляду багатьох питань, втім, вони малоінформативні щодо стратиграфії городища. На північній ділянці дитинця, неподалік від розкопок В.В. Хвойко у 1947 р. були проведені дослідження під керівництвом Д.І. Бліфельда, де площа розкопаної території складає 264 м². Зафіксована стратиграфія тут представлена в першу чергу верхнім орним шаром, що становить 0,3 м. Він насичений знахідками XVII—XVIII ст. і пізнішого часу XIX—XX ст. Далі залягає гумусований шар 0,8—1,25 м завтовшки, в якому зафіксовано знахідки пізньосередньовічного часу,

але разом з ними виокремлюється незначна кількість матеріалів давньоруського періоду. Автор розкопок наголошує, що «чистий» культурний шар Київської Русі відсутній так само, як і пам'ятки цього періоду, за виключенням південної частини дослідженої ділянки. Материк виявлено на глибині 1,25 м [Бліфельд, 1947, с. 4].

У 1968—1969 рр. Г.Г. Мезенцева дослідила східну частину території дитинця поблизу центрального в'їзду (розкоп «В») [Мезенцева, 1968, с. 4]. Під дерном було зафіксовано шар гумусу, в якому зафіксовано знахідки XIX—XX ст. Шар ґрунту темно-сірого кольору завтовшки 0,40 м репрезентують знахідки XVII—XVIII ст. На глибині 1 м зафіксовано прошарок в якому знайдено матеріали XIII—XV ст. Культурні нашарування епохи Київської Русі в не порушеному стані знайдені у пласті ґрунту сіро-жовтого кольору 40—45 см завтовшки. Материковий лес знайдено на глибині 1,45 м від рівня сучасної денної поверхні. Ці дані було поточено в результаті археологічних досліджень у 2008—2009 рр. під керівництвом В.Ю. Непомящих [Непомящих, 2008; 2009]. Ділянка розташована в місці головного в'їзду на дитинець впритул до східного оборонного валу, обабіч дороги, де розкоп зорієнтовано з північного заходу на південний схід, в метрі від розкопу «В» 1968 р. Тут зафіксована складна стратиграфія пам'ятки, яка в поєднанні із внутрішньою структурою оборонних споруд представляє цілу систему культурних нашарувань. Вони в свою чергу умовно поділені нами на чотири періоди будівництва Білгорода, три з яких відносяться до давньоруської доби. Перший період представлений шаром коричнево-чорного гумусованого сутлінку, що зафіксовано на відмітці (1,4—1,5)—(1,65—1,7) м від рівня сучасної поверхні. Він розповсюджен-

© В.Ю. НЕПОМЯЩИХ, 2016

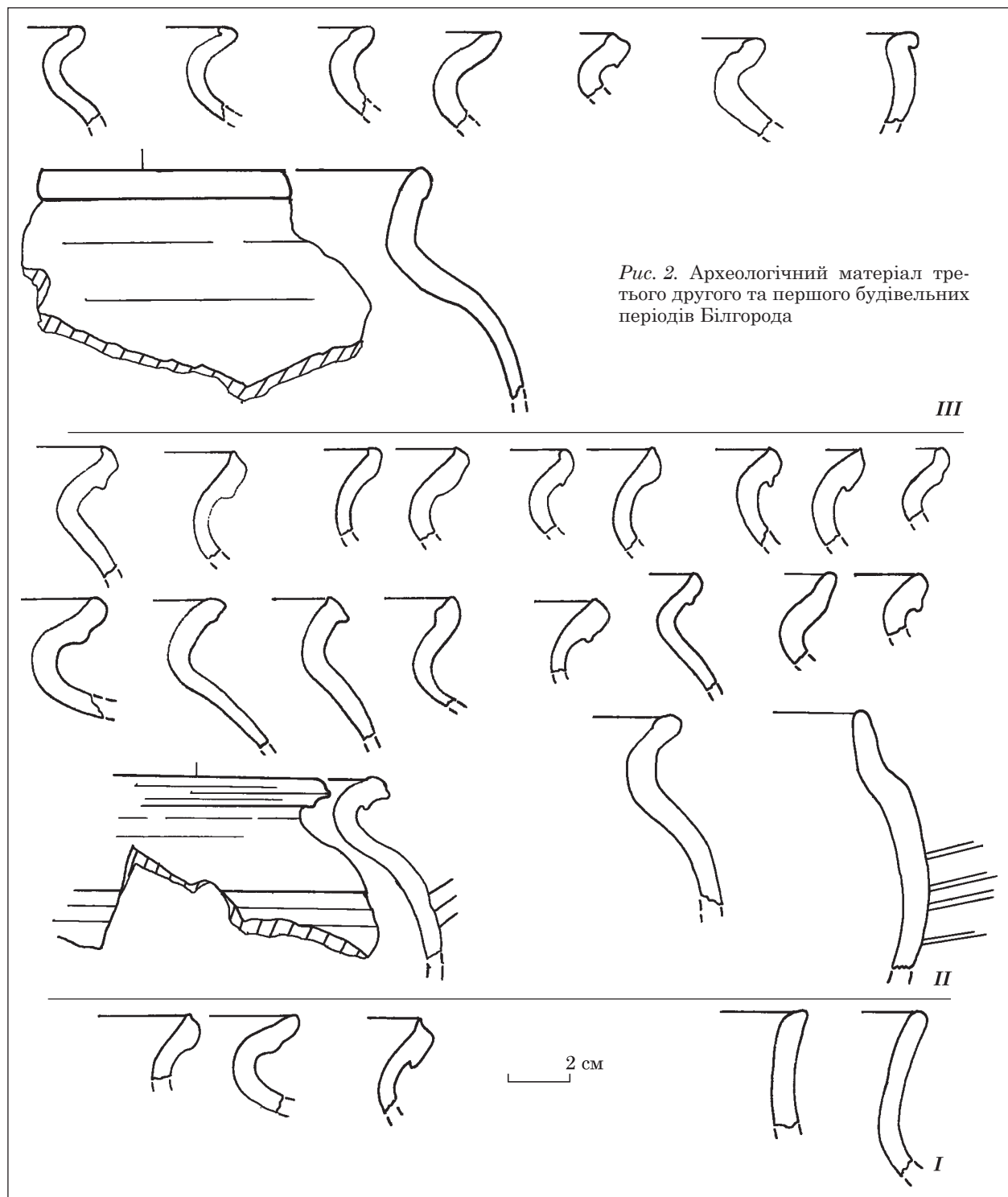
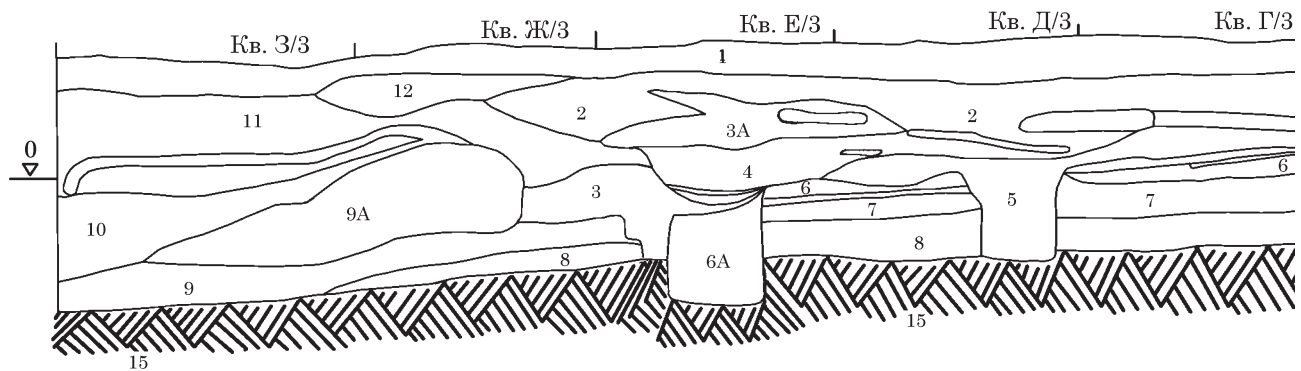
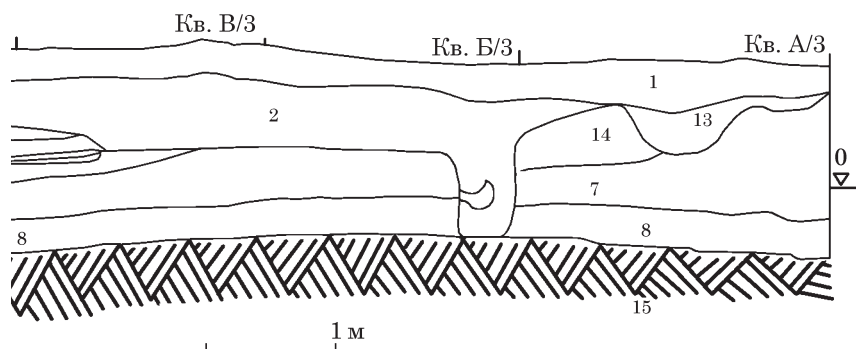

Рис. 2. Археологічний матеріал третього другого та першого будівельних періодів Білгорода

Періоди будівництва Білгорода

- I — шар 8
II — шари 3, 6, 6А, 7 і 9, 9А, 10, 11
III — шари 3А, 4, 5
IV — шари 1, 2, 13, 14

Умовні позначки

- 1 — орний шар
2 — сірий супісок
3 — сіро-жовтий супісок з попелом та вугликами
3А — сіро-жовтий рихлий з включеннями вугликів і попелу
4 — сірий супісок
5 — світло-сірий супісок з вугликами та попелом
6 — сіро-коричневий суглинок
6А — сіро-коричневий з попелом та вугликами
7 — коричневий суглинок
8 — коричневий суглинок з чорноземом

- 9 — глей
9А — глей — засипка городні
10 — темно-коричнева глина
11 — жовта глина
12 — світло-сірий супісок з великою кількістю попелу
13 — світло-сірий спресований плямистий суглинок та вугликів
14 — жовтий супісок
15 — материк

Залишки оборонних укріплень східного в'їзду Білгорода

Рис. 1. Стратиграфія профілю південно-західної стінки розкопу 1 2008—2009 рр. з позначеними будівельними періодами пам'ятки (за В.Ю. Непом'ящих)

ний нерівномірно, має пологий схил в східному напрямку, в якому плавно зменшується до рівня материка. Знахідки із заповнення цього шару не чисельні, репрезентовані фрагментами вінець та стінок горщиків давньоруського часу кінця Х — початок ХІ ст., трапляються крем'яні знаряддя праці, антропоморфні статуетки, уламки ліпного посуду Трипільської культури (С1 — 3600—3700 рр. до н. е.) (рис. 2, Д). Даний культурний шар зберігся фрагментарно здебільшого з внутрішнього боку оборонних укріплень в'їзду Білгорода понад дорогою, в інших квадратах розкопу він порушований нашаруваннями наступних періодів. З огляду на виявлений археологічний матеріал культурний шар першого будівельного періоду утворився на рівні давньої поверхні, яку у другій половині IV тис. до н. е. обжили носії трипільської культури. В давньоруський час, а саме у кінці Х ст., населення городища функціонує на рівні цього горизонту до моменту зведення оборонних укріплень, відома літописна згадка 991 р., в результаті будівництва яких формується і виникає новий культурний шар, що відрізняється

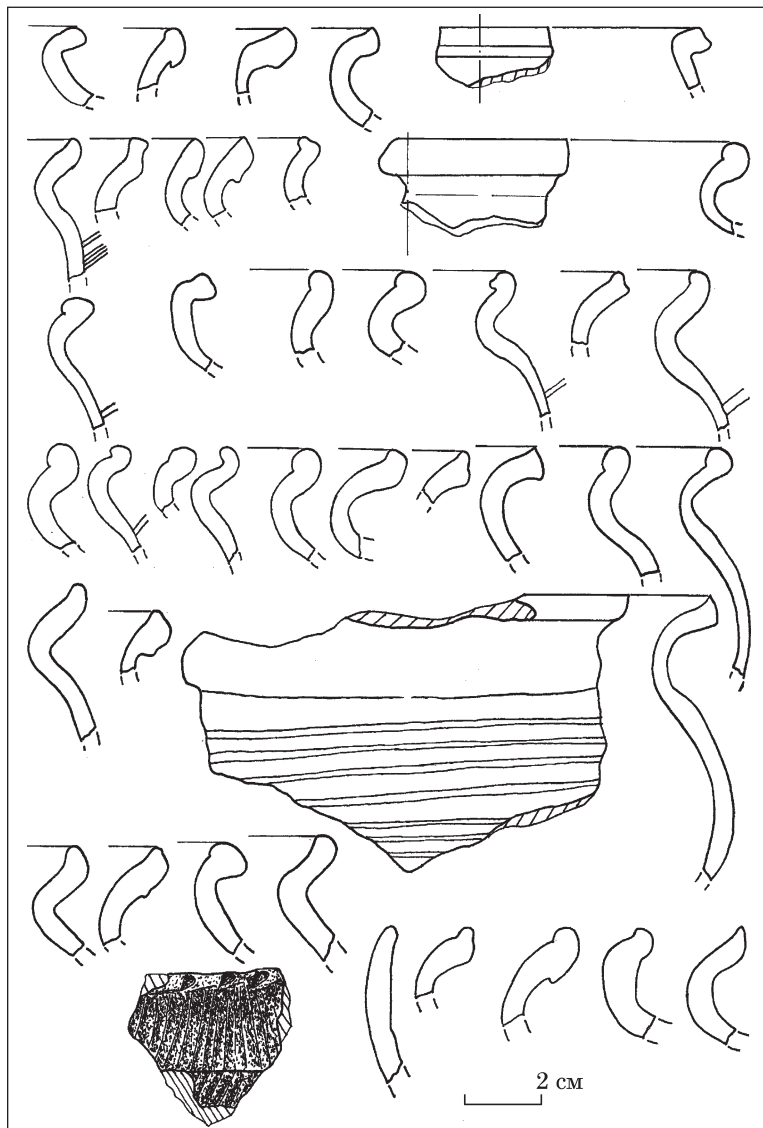

Рис. 3. Археологічний матеріал виявлений у культурних нашаруваннях четвертого будівельного періоду Білгорода Київського

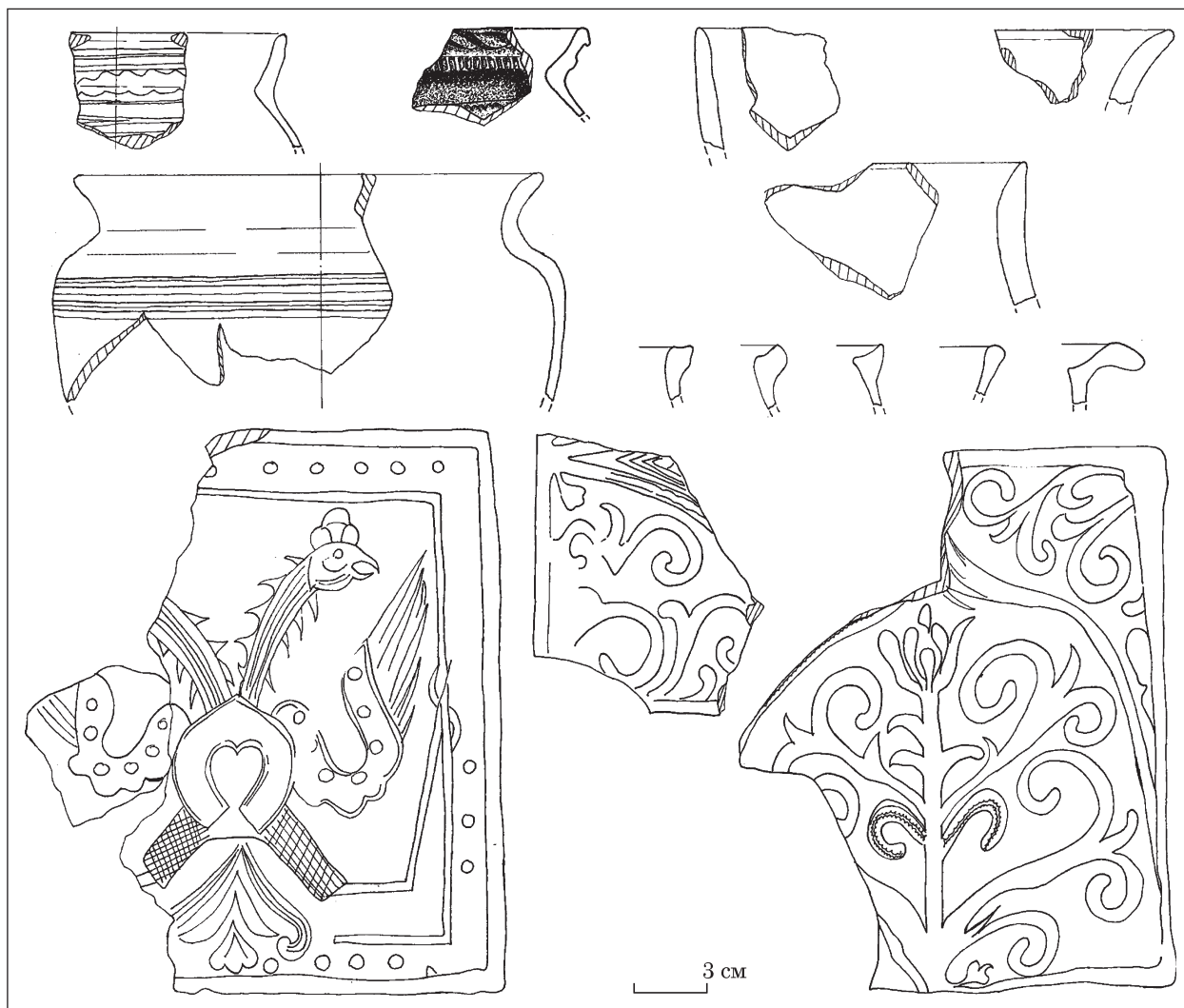

Рис. 4. Кахлі та вінця пізньосередньовічного часу та вінця ліпного посуду трипільської культури з нашарувань четвертого будівельного періоду

кольором та насичений більшою кількістю археологічного матеріалу.

Другий період будівництва міста представлений в першу чергу ґрунтовими пластами, що утворюють заповнення городень. А саме, шар глею темно-сірого кольору, що розташовується безпосередньо на горизонті першого періоду будівництва, за допомогою якого було вирівняно площу, де встановлювалися зруби. Зверху цього шару знаходиться засипка, із глею з глиною темно-жовтого кольору, що використана для забутівки дерев'яних споруджень чотирьохстінної конструкції залишки яких зафіксовано у вигляді зітлілих плах. Які, в свою чергу зверху засипані шаром жовтої глини (рис. 1). Археологічні матеріали виявлені у засипці городень датуються кінець X — початок XI ст. Щодо культурних нашарувань, що безпосередньо репрезентують цей період, то вони відносяться до зазначеного рубежу століть та безпосередньо XI ст. Зокрема, сіро-жовтий супісок розташовується біля залишків укріплень в'їзду (0,9—1,25—1,6 м від сучасної поверхні), насичений фрагментами вінця, стінок, денець горщиків XI ст.; коричневий

суглинок (1,1—1,2 м від сучасної поверхні) та сіро-коричневий супісок (1,3—1,4 м від сучасної поверхні) з відповідним матеріалом; сіро-коричневий шар з попелом та заповнення господарської ями середини XI ст. (1,20 м від сучасної поверхні) (рис. 1, II; 2, II).

Третій період будівництва представлений культурними нашаруваннями: сірий супісок та виявленим в його заповненні матеріалом кінець XI — початок XII ст. (0,8—1 м від сучасної поверхні); світло-сірий супісок з включенням вугликів та попелу і матеріалом знайденим в його заповненні XII ст., кінець XII — перша половина XIII ст. (0,9—1,1 м від сучасної поверхні); сіро-жовтий супісок з включенням попелу та вугликів і печини із матеріалом рубежу XI—XII ст. (0,4—0,7 м від сучасної поверхні) (рис. 1, III; 2, III).

Четвертий період будівництва, який датується пізньосередньовічним часом XV—XVIII ст., представлений у стратиграфії верхніми шарами ґрунту. Він виділяється на території дитинця Білгорода та частково присутній на західних ділянках схилу порізаного мисовими виступа-

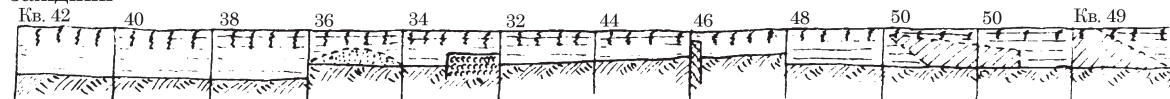
ми північного посаду відомого в історіографії як окольний град. Отже, шари цього періоду репрезентують: сірий супісок (0,3—0,8 м від сучасної поверхні (тут і далі)); орний шар (темно-сірого кольору) (0—0,3 м) (рис. 1, IV; 3; 4).

Уточнено стратиграфію пам'ятки під час досліджень західної та північно-західної частини території дитинця у 1969—1974 рр. силами Білгородської експедиції під керівництвом Г.Г. Мезенцевої. Так у профілі стінки розкопу «Д», що знаходиться в самій північній частині дитинця, культурні шари знаходяться під десяти сантиметровим шаром гумусу. Сірий ґрунт 0,3 м завтовшки із мішаним матеріалом давньоруського та пізньосередньовічного часу, очевидно перевідкладений культурний шар. Під ним зафіксовано пласт стерильного піску жовтого кольору 0,6 м завтовшки. Далі знаходиться чорнозем на глибині 1 м і його потужність досягає 1,1 м, материковий лес зафіксовано на відмітці 2 м від сучасної денної поверхні. Інший розкоп «Д-7», що розташовується ближче до центру дитинця переважно відрізняється за станом стратиграфії від вище розглянутих (рис. 5). Зокрема, перші 0,2 м представляє гумусний шар, під ним зафіксовано ґрунт сірого кольору потужністю 0,2—0,4 м на нижньому рівні якого виявлено залишки глинобитних площадок Трипільської культури та фрагменти ліпного глиняного посуду, який датується пізнім періодом СІ 3600 р до н. е. і відноситься до так званого лукашівського типу [Кириленко, Непомятих, 2011, с. 73—77]. На інших ділянках цього розкопу зафіксовано шар ґрунту сірого кольору потужністю 0,2—0,4 м із знахідками матеріалу XVII—XVIII ст. Який перекривав пласт жовтого суглинку завтовшки 0,2 м.

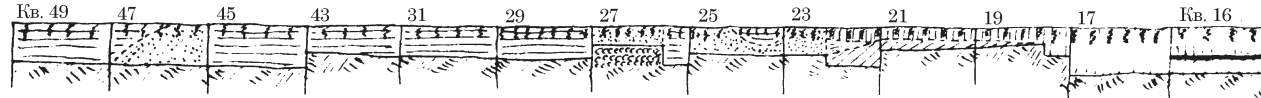
Таким чином, територія дитинця свого часу зазнала перепланування, як це видно із перевідкладеного культурного шару на розкопі «Д». В давньоруський час територія, що простягається від західного схилу і ближче до центру активно використовувалась населенням міста, коли далі до центру дитинця жодних пам'яток цього періоду не виявлено, крім матеріалів XVII—XVIII ст., очевидно відсутність монументальних споруд та об'єктів іншого характеру свідчить, що, очевидно, ця частина території була своєрідною площею для масових заходів на кшталт торгівельного майданчика, збору віче тощо.

У 1969 р. археологічні дослідження дитинця у північно-західній його частині проводилися під керівництвом академіка Б.О. Рыбакова. Розкоп «П» займав частину дитинця біля самого схилу над заплавою р. Ірпін'я і розташовувався перпендикулярно залишкам західного валу городища. За результатами стратиграфічних профілів стінок розкопу встановлено, що верхній орний шар постійно використовується місцевим населенням під городину його потужність 0,2 м. Під ним йшов другий пласт ґрунту завтовшки 1,2—1,3 м із знахідками уламків гончарного посуду XVII—XVIII ст. — XX ст., а також зустрічалися фрагменти горщиків давньоруського часу. Третій і четвертий прошарки кожний 0,2 м завтовшки, густо насичені матеріалом давньоруського часу XII—XIII ст., а також уламками ліпного посуду. П'ятий пласт репрезентують матеріали періоду Київської Русі із ліпною керамікою, після нього йде материк [Рыбаков, 1969, с. 10—13]. Проте, з огляду плану-креслення стратиграфії профілів стінок розкопу, то виділяється основні чотири шари: орний, темно-коричневий, світло-

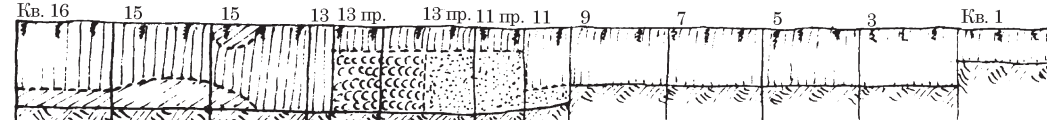
Профілі західний

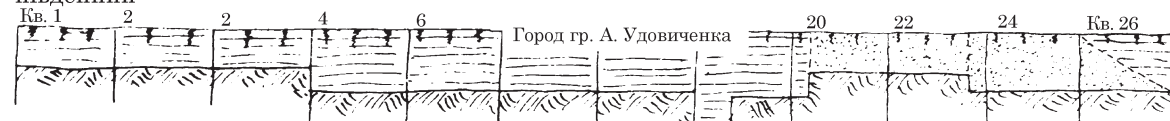
північний

східний

південний

південний

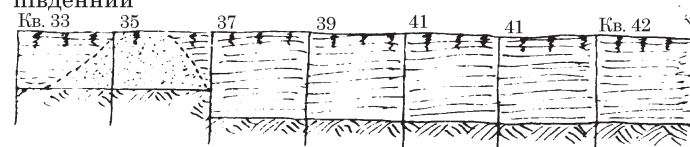

Рис. 5. Стратиграфія розкопу Д-7 розташованого із західного боку дитинця Білгорода (за Г.Г. Мезенцевої)

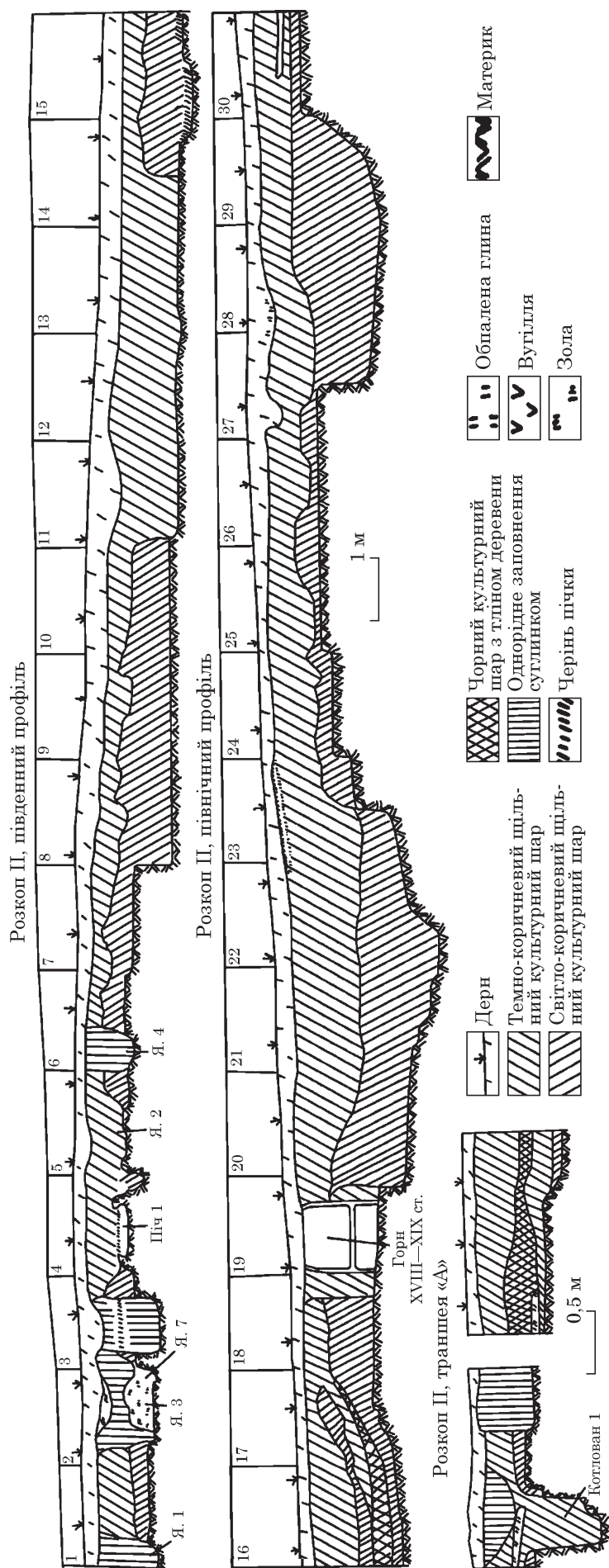

Рис. 6. Стратиграфія профілів стінок розкопу ІІ (за Б.О. Рибаківим)

коричневий, чорний культурний шар з деревним тліном (рис. 6).

Ще один розкоп «Д-9» під керівництвом Є.А. Ліньової, було закладено на території дитинця у південно-східній його частині, за межами залишків валу першого будівельного періоду на території де був посад вказаного часу. В свою чергу, наголосимо про важливість цих даних, адже вони не були введені у науковий обіг, тому що звітна документація за результатами робіт 1991 р. не була здана до наукового архіву ІА НАН України. Натомість, археологічні матеріали, їх польовий опис, плани-креслення зберігаються на кафедрі археології та музеєзнавства Київського національного університету і використовуються вперше. Культурні нашарування на вказаній частині Білгорода мають потужність від 1,3 до 2 м від рівня сучасної денної поверхні. За кресленням профілю східної стінки розкопу виділено орний шар, під яким розташовується сіро-коричневий з уламками кераміки, горілого дерева, нижче знаходиться пласт ґрунту темно-сірого кольору. Південна стінка розкопу «Д-9» представлена орним шаром, який перекриває сіро-коричневий з уламками кераміки, печини, горілого дерева. Під ним розташовується горілий ґрунт чорного кольору, нижче нього знаходиться піщана засипка. І нарешті північна стінка і стратиграфія квадратів 6—8, має орний шар, нижче нього прошарок піску, який перекриває пласт сірого кольору з будівельним сміттям, горілим деревом. Нижче знаходиться передматерик і материк (рис. 7).

Отже, стратиграфію дитинця представляють нашарування усіх чотирьох будівельних періодів. Відмінність глибини залягання культурних шарів підкреслює нерівномірне заселення в той чи інший будівельний період цієї території. Слабо збережений пласт першого періоду ілюструє короткий відрізок часу та мало інтенсивну життєдіяльність населення. Натомість утворення пластів другого етапу будівництва Білгорода засвідчує реформаторську діяльності князя Володимира Святославича та порівняно із попереднім періодом, він набагато триваліший. І нарешті, найбільш вираженим і потужним для давньоруського

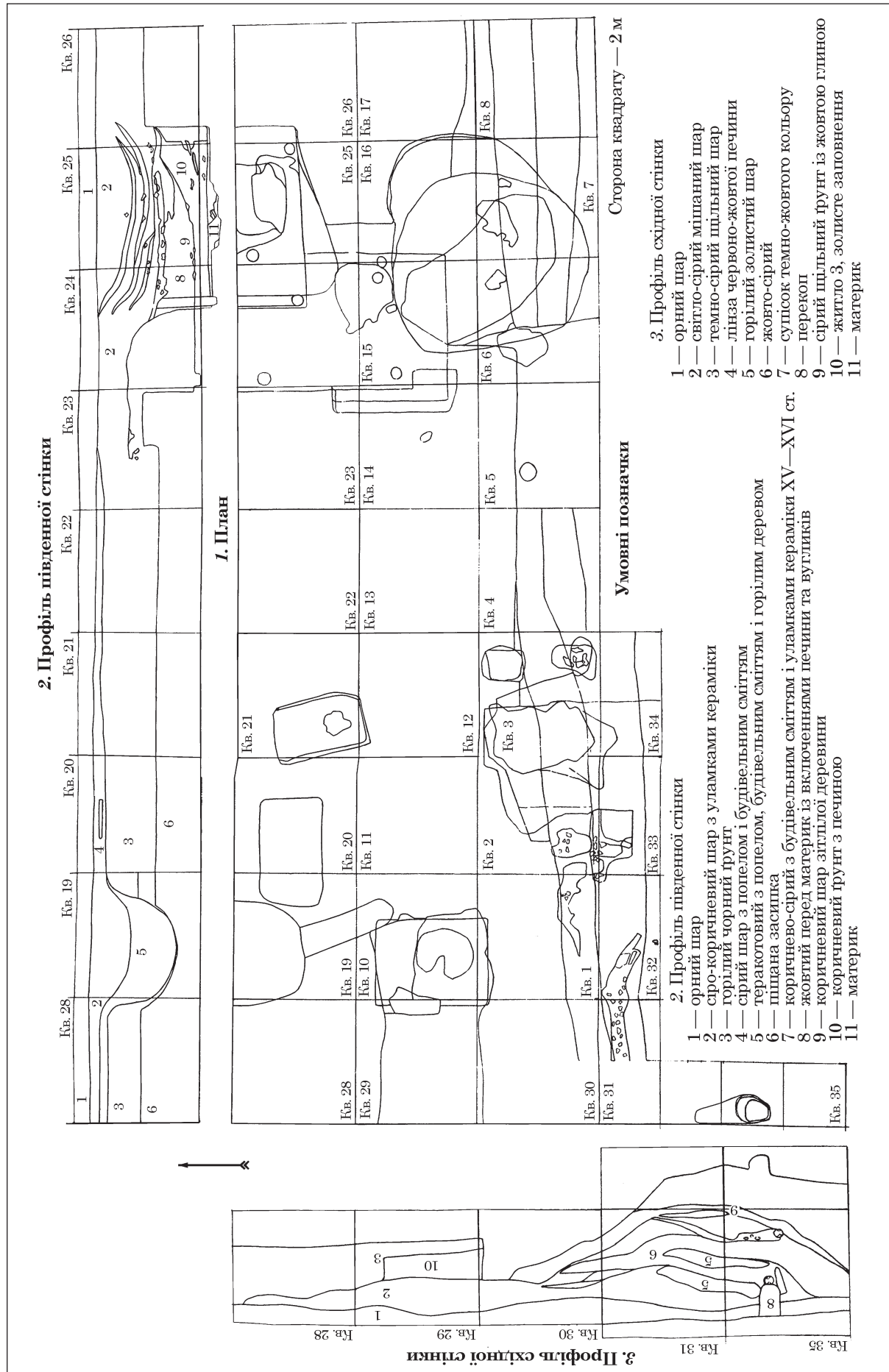

Рис. 7. Розкоп Д-9 та зафіксована стратиграфія профілів його стінок (за С.А. Ліньовою)

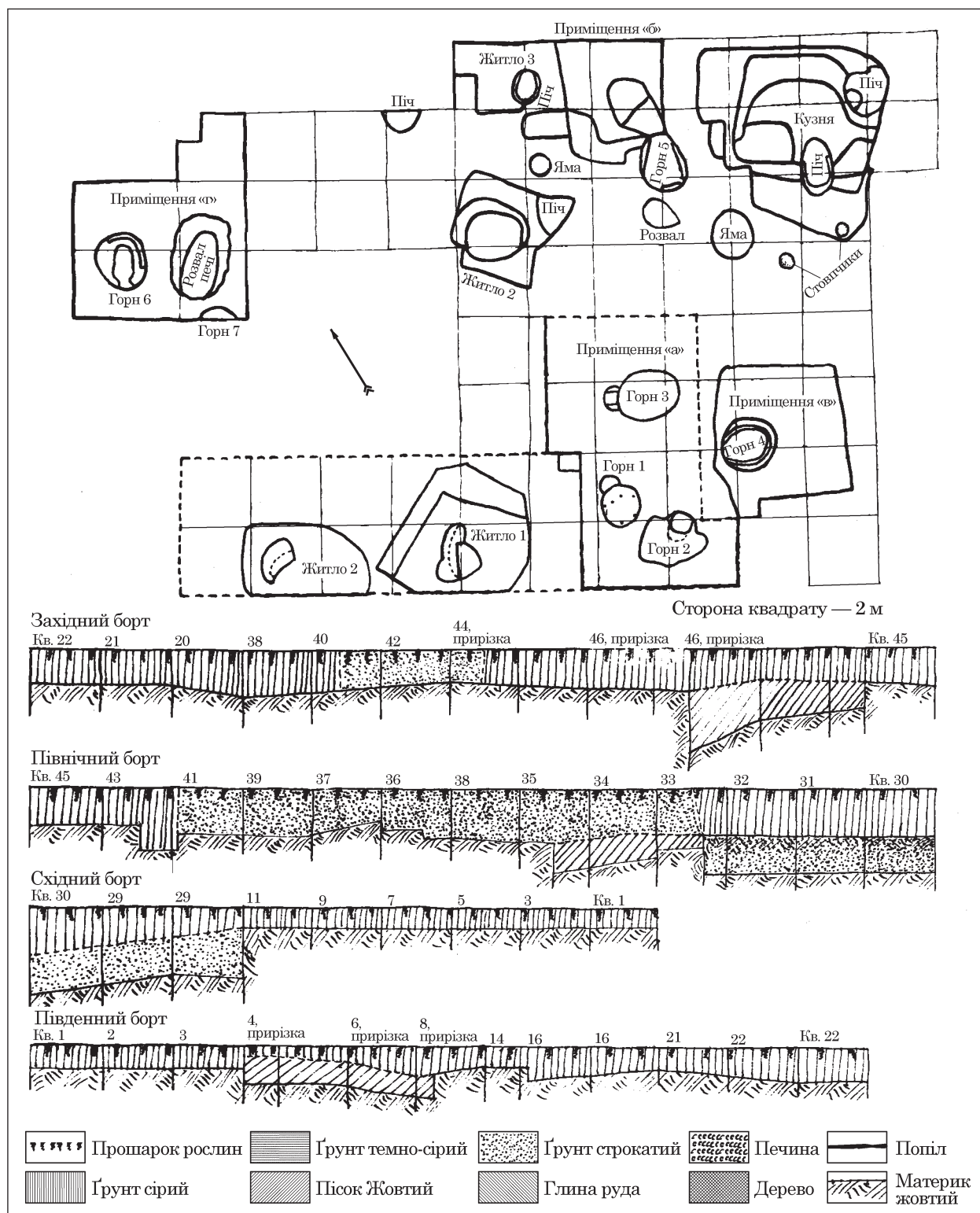

Рис. 8. Розкоп П-14 на посаді Білгорода та зафіксована стратиграфія профілів його стінок (за Г.Г. Мезенцевою)

часу характеризується третій будівельний період. Основна активність розвитку та існування Білгорода представлена прощарками XII та першою половиною XIII ст., в багатьох випадках пам'ятки цього періоду руйнують культурні нашарування попередніх століть. І це не дивно, тому що в цей час Білгород існує як центр самостійного удільного князівства який постійно фі-

гує у збройних конфліктах міжусобних війн, тут розвивається гончарне та ковальське ремесло, формується культурний осередок тощо. На користь цієї думки свідченням є згадки у літописі, зокрема, наведемо статистику: шість разів Білгород згадується в період що датується кінцем X ст., в XI ст. лише один раз, у XII ст. — 21 повідомлення, а в першій половині XIII ст. три.

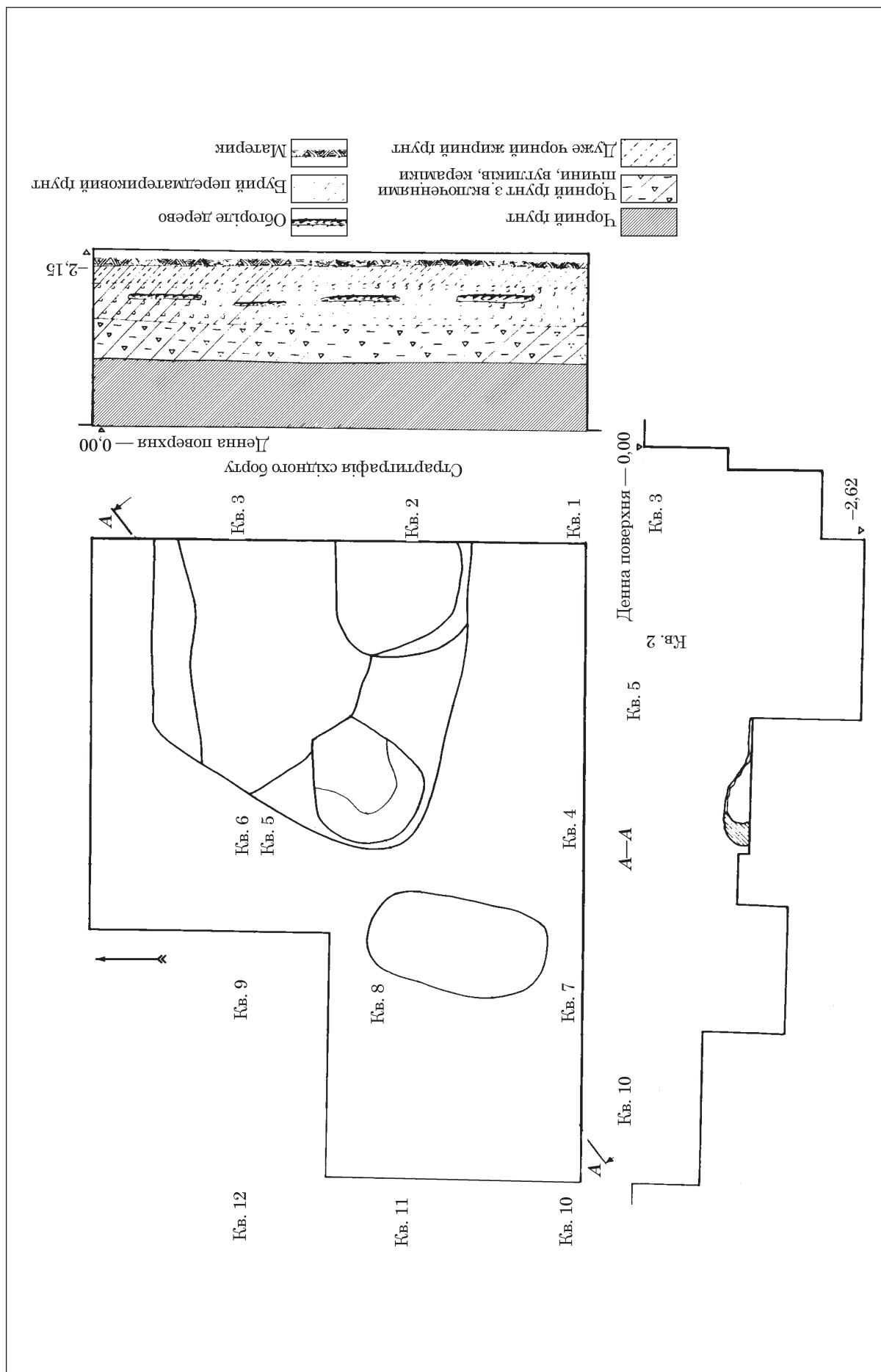

Рис. 9. Розкоп С-5 та зафіксована стратиграфія профілю східної стінки (за Є.А. Лінковою)

Четвертий і останній період представлений культурним шаром пізньосередньовічного часу часто характерний перевідкладеними пластами попередніх періодів у зв'язку із їх руйнуванням під час будівництва споруд, господарських і сміттєвих ям тощо.

Не все однозначно так із територію посаду, на відміну від дитинця. В першу чергу, посад Білгорода розділений поперечним валом на дві частини, які ми умовно поділили на північну та південну. Південна частина представляє собою закритий комплекс, зокрема, матеріали пізніше першої половини XIII ст. тут в культурному шарі не виявлено. Тому стратиграфія цієї частини міста, де вона була досліджена протягом 1968—1976 рр., представлена трьома пластами: орний шар, темно-сірий ґрунт, жовто-глинистий або другий і третій періоди будівництва. Натомість, північний посад становить виключення, зокрема, мисоподібні виступи понад заплавою р. Ірпінь що розташовується із західного боку, де археологічні дослідження проводились у 1991 та 2007 рр., представлені всіма чотирма періодами. А південно-східна частина цієї території, яка межує поруч із поперечним валом та досліджувалась у 1982—1983 рр., характеризується пам'ятками XI ст. які приналежать другому періоду.

Виділені нами будівельні періоди Білгорода яскраво характеризують динаміку розвитку міста. Ці дані свідчать, що життя на території дитинця існувало безперервно з кінця X ст. до сьогодення. Територія міста була створена за короткий проміжок часу, про що свідчить виділений перший будівельний період, його стан збереженості і насиченість знахідками. Єдина система оборонних укріплень та безпосередня пов'язаність із шарами XI ст., що виокремлені у другий етап будівництва Білгорода, яскраво ілюструють будівельну діяльність започатковану князем Володимиром. Крім того археологічно підтверджує активну життєдіяльність міського населення, на відміну від літопису. Третій будівельний період характеризує потужні нашарування, що в більшості випадків відповідні археологічні об'єкти руйнують попередній шар і відносяться до XII — першої половини XIII ст. Четвертий період відноситься хронологічно до XIV—XX ст. в ньому зустрічаються також перевідкладені матеріали давньоруського часу. Таким чином, проведена робота відіграє важливу роль для подальшого дослідження пам'ятки. В такий спосіб буде дуже просто і швидко орієнтуватися у ситуації не тільки під час теоретичної роботи, але і в польових умовах.

Бліфельд Д.І. Дослідження древнього Білгорода // АП УРСР. — Т. III. — К., 1952. — С. 29—36.

Мезенцева Г.Г. Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордена Леніна державного університету ім. Т.Г. Шевченка в 1968 р. / НА ІА НАН України. — 1968/52.

Кириленко О., Непомящих В. Керамічний комплекс трипільської культури з городища в с. Білогородка // Археологія: спадок віків. — 2011. — С. 73—78.

Непомящих В.Ю. Звіт про охоронно-рятувальні розкопки в с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. по вул. Поштова, 2 у 2008 р. / НА ІА НАН України. — 2008/113.

Непомящих В.Ю. Звіт про охоронно-рятувальні розкопки в с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. по вул. Поштова, 2 у 2009 р. / НА ІА НАН України. — 2009/52.

Рыбаков Б.А. Отчет об археологических раскопках на Белгородском городище / НА ІА НАН України. — 1969/38.

В. Ю. Непомящих

ИЗУЧЕНИЕ И ДАТИРОВКА КУЛЬТУРНЫХ СЛОЕВ БЕЛГОРОДА КИЕВСКОГО

В связи с более чем столетним изучением памятника древнерусской археологии Белгорода был обозначен один из важных вопросов данного процесса. Он касается непосредственно пристального изучения культурного слоя, а также его датировки. В основе научного исследования лежит анализ и систематизация в первую очередь археологического материала и полевых чертежей, составленных учеными в тот или иной период археологических изысканий на территории Белгорода Киевского. В результате проведенной работы, автором данной статьи, был сопоставлен массив находок по культурным слоям и идентификация их на планах стратиграфии из раскопок исследователей разных годов. В итоге получены интересные материалы, которые в единой системе характеризуют мощность слоя, его датировку, а также дают возможность вычлениить, пусть условно, но строительные периоды города не только в великокняжескую эпоху, но и более позднее время.

Ключевые слова: Белгород Киевский, культурный слой, стратиграфия, датировка, дитинец, посад.

V. Yu. Nepomyschikh

STUDY AND DATING OF OCUPATION LAYERS OF BILHOROD OF KYIV

In connection with the more than centenary study of monument of Ancient Rus' archaeology of Bilhorod marked one of important questions of this process. He touches the intent study of cultural layer, and also his dating directly. Scientific research an analysis is the basis of and systematization first of all of the archaeological material and field drafts, made scientists in one or another period of archaeological researches on territory of Bilhorod of Kyiv. As a result of the conducted work, by the author of this article, the array of finds on cultural layers and authentication of them was confronted on the plans of stratigraphy from excavations of researchers of different years. Interesting materials, that in the single system characterize power of layer, his dating, are got in the total, and also give an opportunity to isolate, let conditionally, but building periods of city not only in a the grand epoch but also more later.

Key words: Bilhorod of Kyiv, occupation layer, stratigraphy, dating, citadel, extramural territory.

Одержано 16.08.2016

С. В. П а в л е н к о

ДОСЛІДЖЕННЯ МАЛИНСЬКОГО ГОРОДИЩА У 40-х роках ХХ століття

У статті вводяться до наукового обігу результати археологічних досліджень Малинського городища під керівництвом П.М. Третякова в 1940 та 1949 рр. Матеріали робіт не були опубліковані. Польова документація зберігалася в Рукописному відділі Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури РАН (м. Санкт-Петербург) і була не відома широкому колу дослідників.

К л ю ч о в і с л о в а: Слов'янська (Дніпровська) археологічна експедиція, городище біля с. Городище, Малин, городище, давньоруський час, археологічні дослідження, курганна група, архівні матеріали.

Малинське городище, або «городище біля с. Городище»¹, відоме у фаховій літературі із середини ХІХ ст. [Фундуклей, 1848, с. 41; Похилевич, 1864, с. 187—188; Несколько ..., 1872; Антонович, 1895, с. 8]. Досліджувалося Слов'янською (Дніпровською) археологічною експедицією під керівництвом П.М. Третякова в 1940 та 1949 рр., обстежувалося розвідковими роботами М.П. Кучери в 1973 р. [Кучера, 1973/18, с. 1—4; 1979, с. 63—64; Древнерусские ..., 1984, с. 33], С.В. Павленка та А.П. Томашевського у 2011 р. [Томашевский, 2014, с. 449], К.М. Капустіна у 2011 р. [Капустин, 2011/19, с. 7—8]. У 1987 р. Б.А. Звіздецьким були проведені досить значні за обсягом дослідження городища та його оборонних споруд і неукріпленого поселення (посаду?), розташованого в 300 м на захід від пам'ятки [Звіздецкий, 1987/146; Звіздецкий, 2006, с. 122; 2010].

Якщо останні дослідження досить добре документовані й опубліковані, то про роботи, здійснені

П.М. Третяковим на Малинському городищі відомо лише з коротких повідомлень у його публікаціях [Третяков, 1946, с. 41; 1952, с. 65]. Матеріали цих досліджень із невідомих причин не були ним опубліковані, хоча завжди викликали зацікавлення у науковців, що займалися дослідженням укріплених поселень древлянського племінного союзу й Київської землі-князівства Х—ХІІІ ст. Серед наукової спільноти побутує стале переконання про значні масштабні роботи здійснені М.П. Третяковим на Малинському городищі.

З 2016 р. новітні дослідження городища розпочато Житомирською експедицією ІА НАН України під керівництвом А.В. Петраускаса, що також змусило нас звернутися до пошуку матеріалів дослідження П.М. Третякова.

Польова документація археологічних досліджень 1940-х рр. зберігається в Рукописному відділі Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури РАН (м. Санкт-Петербург)². Завданням цієї публікації, є введення до повноцінного наукового обігу результатів робіт на Малинському городищі 1940 та 1949 рр. під керівництвом П.М. Третякова.

Дослідження 1940 р. Наприкінці 1930-х рр. в секторі Давньої Русі і Східної Європи дофеодалного і феодального суспільства ПМК АН СРСР (м. Ленінград) під керівництвом П.Н. Третякова розпочалися дослідження етногенезу слов'ян та їх найближчих сусідів — фіно-угрів і балтів [Академическая ..., 2013, с. 200]. На виконання цієї тематики для пошуку слов'янських пам'яток у Середньому Подніпров'ї була створена спіль-

1. Городище знаходилося на західній околиці колишнього с. Городище, приблизно в 2 км на схід від Малина. Село включене до меж м. Малина 3 березня 1973 р. [Адміністративно-територіальний ..., 2007, с. 249].

© С.В. ПАВЛЕНКО, 2016

2. Принадібно щиро дякую колегам, співробітнику Державного Ермітажу Д.Д. Йолшину та співробітнику ПМК РАН О.Є. Мусіну за допомогу в пошуках матеріалів робіт П.М. Третякова.

на експедиція Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та Інституту археології АН УРСР. Роботи Дніпровської (Слов'янської) експедиції 1940 р., першого року польових досліджень, були зосереджені у двох частинах Середнього Подніпров'я: на Лівобережжі — в середній течії р. Ворскли та на Правобережжі — в області Київського й Житомирського Полісся. Правобережною групою експедиції, до якої входили в основному співробітники ПМК АН СРСР, були обстежені: правий берег Дніпра від Вишгорода до гирла Тетерева, узбережжя Тетерева від с. Городське до місця впадіння в Дніпро, узбережжя р. Здвиж від м. Брусилова до гирла, узбережжя р. Ірпінь від с. Жорнівки до гирла, та вододіл Здвижжя й Ірпеню в районі їх середньої течії. Співробітниками ІА АН УРСР були проведені роботи в межах Києва, на горі Киселівка (В.Є. Козловська) та Коростеня (В.Й. Довженко та В.К. Гончаров) [Третьяков, 1941, с. 121, 122—123; НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1940, д. 13, лл. 3, 5—7].

Серед вітчизняної наукової спільноти поширена думка, що всі матеріали досліджень Слов'янської експедиції 1940 р. в Середньому Подніпров'ї були втрачені під час II світової війни. Насправді документація цих робіт, а саме попередній звіт, польові щоденники з рукописними картами маршрутів і обстежених районів та планами-схемами пам'яток, інвентарні описи знахідок, польові креслення, зберігається в Рукописному відділі Наукового архіву ПМК РАН [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1940, д. 13—26]. Опис досліджень Малинського городища, яке передусім нас цікавить, міститься в щоденнику А.В. Дмитрієвської й займає 7 рукописних сторінок. Окрім опису, до щоденника додано один аркуш, розмірами зі сторінку шкільного зошита, з окомірним планом городища та аркуш міліметровки з кресленнями профілів шурфів [Там же, д. 23, лл. 1—7, 15, 17].

Дослідження в Малині й околицях проводив окремий загін експедиції, який очолювала, очевидно, А.В. Дмитрієвська¹ (принаймні їй належить польовий щоденник виконаних робіт). До складу загону входили: Ф.Д. Гуревич — на той

час науковий співробітник сектору Давньої Русі і Східної Європи дофеодалного і феодального суспільства ПМК АН СРСР, у майбутньому — відомо дослідниця пам'яток залізного віку Південно-Східної Прибалтики та середньовічних старожитностей Білоруського Понемання [Академическая ..., 2013, с. 213—214, 343] та Н. В. Геппенер (Лінка)² — на той час завідувач відділом «Київська Русь» Центрального історичного музею м. Київ (нині — Національний музей історії України) [Інститут археології, 2015, с. 496].

Прибули учасники експедиції до Малина 10 вересня 1940 р., після завершення етапу розвідкових досліджень у середній течії р. Ірпінь (в околицях сіл Бучі й Білогородки) і проводили дослідження на городищі та в його околицях протягом трьох днів [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1940, д. 23, лл. 1—7]. Цілком ймовірно, що керівник експедиції не був особисто присутній під час досліджень 1940 р., принаймні записи про його участь чи відвідини в ці дні городища в щоденнику відсутні. Серед документації експедиції зберігається особистий польовий щоденник П.М. Третьякова, датований 23.08—07.09.1940 р., а його польова діяльність протягом 8—25 вересня 1940 р. ніяк не документована.

У перший день досліджень було проведено огляд пам'ятки, визначено ступінь її збереженості, створено перший науковий опис топографії та укріплень городища³, уперше знято його окомірний план (рис. 1, 1).

Описуючи топографію, дослідники зазначали, що укріплення займає високий мис лівого берега р. Ірші, відокремлений від корінної тераси із заходу глибоким і широким обводненим яром, зі сходу — глибоким, очевидно порівняно молодим, яром. Між ними, на думку дослідників, було прокопано штучний рів, у північно-східній частині якого залишено перемичку, що з'єднує майданчик городища із плато корінної тераси.

Як повідомляє А.В. Дмитрієвська, площадка городища мала форму близьку до овалу, витягнутого зі сходу на захід, розмірами приблизно 80 × 60 кроків. Із східної та північної сторони

1. Ангеліна Василівна Дмитрієвська (Дмитревська), учениця В.О. Городцова. У 1940 р. працювала в складі Слов'янської (Дніпровської) експедиції (на жаль, нам не вдалося знайти інформацію про її наукову діяльність і місце роботи в довоєнний період). Проводила дослідження на Малому Городському городищі (Коростишівський р-н, Україна) в 1940 і 1946 рр. Працювала в ПМК АН СРСР протягом 1942—46 рр., згодом — співробітник Орловського державного літературного музею І.С. Тургенева [Академическая ..., 2013, с. 345]. Пізніше стала послідовницею, духовною дочкою та опікункою орловського святого старця, блаженного (юродивого) Афанасія (А.А. Сайко), розділяючи всі тяготи його життя аж до смерті останнього (див.: [Житие ..., 2003]). Доля та життєвий шлях, археологічні дослідження та наукова діяльність А.В. Дмитрієвської, на нашу думку, потребують окремої спеціальної наукової розвідки.

2. Н.В. Геппенер (Лінка) залишила після себе досить докладні спогади, які лише частково опубліковані і зберігаються у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки [ОР РГБ, ф. 218, картон 1403, д. 10]. Можливо в них згадується про її участь у роботі Слов'янської експедиції 1940 р., й, відповідно, про дослідження на Малинському городищі.

3. Дослідники XIX ст. обмежувалися лише констатацією, що в с. Городище розташовується «довольно обширное древнее замковище, окруженное валом», «87 сажень в окружности» [Фундуклей, 1848, с. 41; Похилевич, 1864, с. 187—188; Антонович, 1895, с. 8]. Досить дивно, що В.Б. Антонович, який проводив дослідження курганної групи поблизу городища й мав змогу його оглянути й описати, обмежився лише короткою згадкою. Очевидно, що більш докладний опис пам'ятки слід шукати серед матеріалів архіву вченого в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (див. напр.: [ІР НБУВ, ф. І, сп. 7873; 7802]).

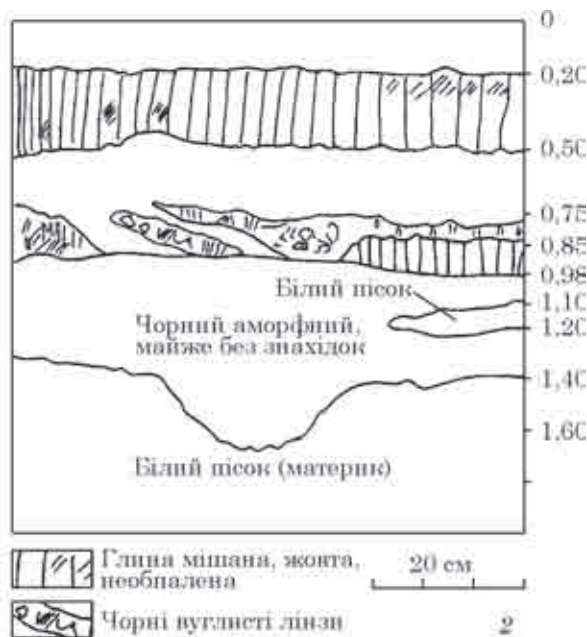
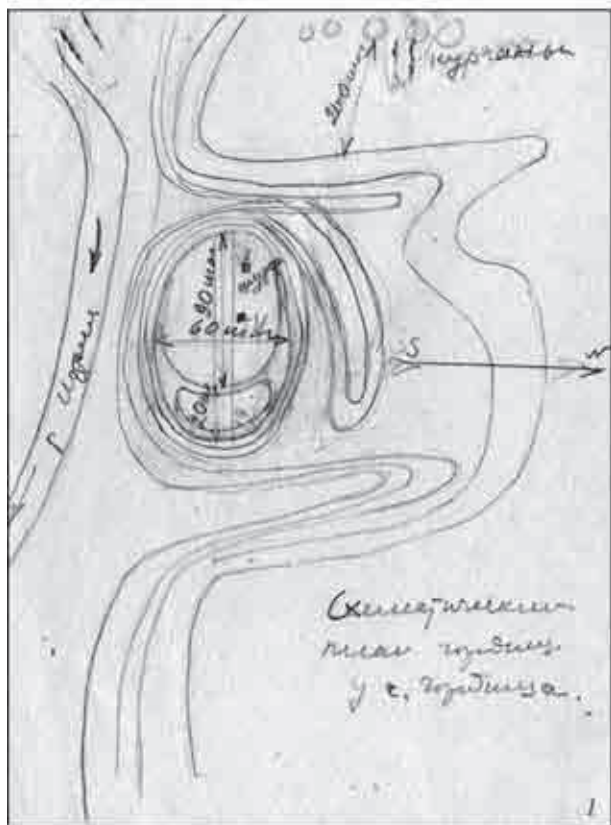

Рис. 1. Окопний план Малинського городища 1940 р., б. м. (1) (за А. В. Дмитрієвською) [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1940, д. 23]; розріз північної стінки шурфу 1 1949 р., прорисовка (2) (за П. М. Третьяковим) [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 128, л. 44]

майданчика проходив вал дугоподібної форми, що мав найбільші розміри (ширина до 18—20 кроків) зі східного боку й поступово знижувався в північній частині. Стрімкі і круті схили з південної та західної сторони майданчика городища, обернені відповідно до заплави Ірпі та західного яру, укріплення не мали. В обриві схилу в південно-західній кінцевій частині городища було зафіксовано оголення культурного шару, сірого кольору, потужністю до 0,5 м із південного боку та 0,6—1,2 м — із західного, які підстилав материк жовтого кольору¹. Висота мису над заплавою, глибина ярів та штучного рову, висота валу в різних його частинах у щоденнику не вказані. Також не згадується розрив (місце в'їзду?) у лінії валу в північно-східній частині, навпроти перемички, який наявний нині [Там же, лл. 1—2, чертеж на л. 17].

Згідно з записами, площадка городища не була рівною, і мала легкий нахил на захід. Північно-західна частина майданчика сильно понижена й понівечена ямами. Такі ж ями, «следи раскопок прежних лет», також були зафіксовані біля краю схилу в південній частині майданчика². Через городище, на всю його довжину, проходила широка

і глибока «канава» (орієнтована за лінією схід—захід, розміри в щоденнику не вказані), що збереглася і у наш час. Траншея розділяла майданчик на дві частини, північну й південну, і розрізала вал у східній частині городища (рис. 1, 1). За словами місцевих мешканців, занотованих дослідниками, «канава» була вирита у попередні роки поміщиком для льоху, поверх якого стояв магазин, котрий згорів за десятиліття до часу проведення розвідок. Викидів і відвалів землі, що повинні були утворитися під час риття льоху, зафіксовано не було. Площа городища, напевно, на момент дослідження не була заліснена, на відміну від сьогодення, оскільки в щоденнику не згадуються насадження й чагарники [Там же, лл. 2—3].

Для встановлення потужності культурних нашарувань на майданчику городища було поставлено два шурфи. Шурф 1, розмірами 1 × 1 м, закладено в північній частині городища, на рівній ділянці біля північного краю льоху (напевно він позначений на плані городища, див. 1, 1). Шурф було опущено до глибини 1,2 м і у західній та південній бровці зафіксовано таку стратиграфію: зверху залягав сірий культурний шар, товщиною до 35 см; нижче йшов дуже твердий прошарок сірого ґрунту, товщиною до 15 см, насичений шматками обпаленої глини, цегли й вугілля, який навіть довелося «разбивать топором»; під ним містився тонкий, до 7 см, прошарок білого обпаленого (?) піску; ще нижче — шар сірого й жовтого піску, товщиною до 23 см, з прошарками глини; під ним залягав темний культурний шар, товщиною 40 см, що світлішав донизу; його під-

1. У публікації 1952 р. М.П. Третьяков вказує, що в цих оголеннях були виявлені матеріали VIII—X ст. [Третьяков, 1952, с. 65], у польовому щоденнику А.В. Дмитрієвської така інформація відсутня.

2. М.П. Третьяков вважав, що ці ями залишилися від розкопок місцевих поміщиків-скарбошукачів, яких приваблювало городище, пов'язане з ім'ям древлянського князя Мала [Третьяков, 1952, с. 65].

стилав, очевидно материковий, «массив сероватого желтого песка» ... «загрязненный грунтовой песком», наскільки твердий, що подальше поглиблення шурфу довелося зупинити.

Для закладки шурфу № 2 використали прямокутну яму, розмірами $0,70 \times 2$ м, розташовану в кінцевій, сильно пониженой південно-західній частині майданчика, «за канавою»¹. Шурф дав таку стратиграфію (західна та південна стінки): зверху йшов сірий культурний шар із прошарками світлого білуватого піску, потужністю до 50 см; нижче залягав прошарок із включеннями обпаленої глини, вугілля та піску в сірому культурному шарі товщиною 20—27 см; під ним знаходився темний культурний шар із вкрапленнями обпаленої глини й вугілля та піску, товщиною 50—65 м, нижче зафіксовано темний шар із прошарками глини та вкрапленнями вугликів, що світлішав донизу, потужністю 93—115 см. У цьому шарі, на глибині приблизно 2 м від поверхні, у західній та південній стінці зафіксовано сліди дерев'яної плахи («доски»), що лежала горизонтально. Підстилав цей прошарок шар материкового яскраво-жовтого суглинку (або в'язкого піску). Загальна глибина шурфу становила 2,35 м.

Дослідники зазначили схожість стратиграфічних розрізів обох шурфів, а різницю в кольорі й твердості ґрунту, пояснювали різницею глибин залягання подібних шарів [Там же, лл. 3—4, чертеж на л. 17].

У верхніх шарах обох шурфів знайдено незначну кількість кераміки, яку було датовано в межах XI—XII ст., у нижніх — фрагменти горщиків попередньо датованих IX ст. (замальовки верхніх профільованих датуючих частин кераміки (вінець) та опис керамічних знахідок у щоденнику відсутні). Щоправда, як зазначають автори робіт, окремі фрагменти «ранньої кераміки», були знайдені у верхньому шарі, а в нижніх нашаруваннях траплялися поодинокі екземпляри більш пізньої кераміки [Там же, л. 5]. Цікаво, що М.П. Третьяков у пізнішій публікації згадує тільки один шурф (розкоп) — «у склона обращенного к реке» (шурф 2, 1940 р.). Дослідник зазначав, що в цьому розкопі культурні нашарування були перемішані й матеріали VIII—X ст. знаходилися на різній глибині разом із матеріалами XI—XIII та XVI—XVII ст.² [Третьяков, 1952, с. 65].

1. М.П. Кучера, під час досліджень 1973 р., зафіксував, що мисова південно-західна частина городища, на довжину орієнтовно до 10 м, обвалилася вниз до підніжжя. Місце зсуву досить чітко показано на плані М.П. Кучери й відсутнє на плані 1940 р. [Кучера, 1973/18, с. 1, табл. II, рис. 4]. Цілком можливо, що саме на цій ділянці розміщувався шурф 2 1940 р., а зсув схилу й частини майданчика міг бути викликаний прокопкою шурфу на глибину до 2,35 м.

2. М.П. Кучера заперечував наявність на городищі матеріалів XI ст. Під час досліджень 1973 р. в культурних горизонтах городища ним були зафіксовані фрагменти ліпної кераміки VIII ст., ранньогончарної IX ст.,

Окрім дослідження власне городища були обстежені і прилеглі до нього території, у результаті вперше виявлені й досліджені прилеглі неукріплені поселення. Нечисленні фрагменти кераміки, синхронні знахідкам на городищі, були зафіксовані на городах корінної тераси на північ від городища (з напільної частини) та на схід від пам'ятки (певно за будинком поміщиків Гижицьких). На захід від городища, на сусідньому плато тераси лівого берега Ірші, відділеному від укріпленого мису ярмом, на ріллі було знайдено велику кількість фрагментів кераміки, датованої дослідниками IX—X ст. Була проведена шурфівка поля. У результаті зафіксовано мішаний піщаний «культурний» шар потужністю до 60 см із рідкими знахідками керамічних уламків [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1940, д. 23, л. 6—7].

За цим селищем, близько 200 м на захід від городища, дослідниками було оглянуто й обстежено курганий могильник. Група складалася із п'яти курганів розташованих дугоподібно. Три з них були пошкоджені ямами в центрі насипів (розкопані колодязем?)³, ще два — майже повністю розорані. У щоденнику наведено розміри найбільшого кургану: висота — близько 2 м, довжина окружності насипу — 43 м. За розповідями колгоспників, курганів у цьому місці було значно більше. Один із них був розритий селянами для підсипки землею з насипу фундаменту під будівлю. У кургані було знайдено людський кістяк. Поряд із небажчиком виявили: залізний виріб, округлий у перетині, довжиною приблизно 1,15 м, з гострим кінцем з однієї сторони й поперечиною на загнутому кінці з іншого боку; наконечник залізного листовидного (?) списа та шило. Також місцеві мешканці згадували про розкопки великої групи курганів в іншому місці [Там же, л. 5—6].

Під час огляду могильника учасники експедиції отримали інформацію про наявність курганів в околицях с. Пенязевичі (сучасне — Українка). 12 вересня було проведено невелику розвідку в околицях сіл Пенязевичі та Ялцівка. На місці сільського цвинтаря в с. Ялцівка учасниками експедиції виявлено курганну групу, що складалася з 20 насипів. Кургани висотою 1—2 м, довжиною окружності насипів до 25 м, були значно попсовані тогочасними сільськими могилами. Місце розташування ще однієї групи, з трьох великих, але вже на той час розораних курганів, показали місцеві селяни: кургани знаходилися на полі «верхней коренной террасы у с. Ялцевки

гончарної XII—XIII ст. і кераміка XVII—XVIII ст. [Кучера, 1973/18, с. 2—3; 1979, с. 63—64]. Подібний набір (ліпна й ранньогончарна кераміка VIII — першої половини X ст., давньоруська кружальна кераміка XII—XIII ст. та різноманітні типи кераміки XVI—XVIII ст.) зафіксовані й дослідженнями Б.А. Звіздецького [Звіздецький, 2010, с. 535—538].

3. У 1980-х рр. дослідження цієї курганної групи проводив В.Б. Антонович: ним було розкопано 3 з 5 насипів (див.: [Антонович, 1893, с. 75—76]). Вірогідно, що згадані ями — сліди цих досліджень.

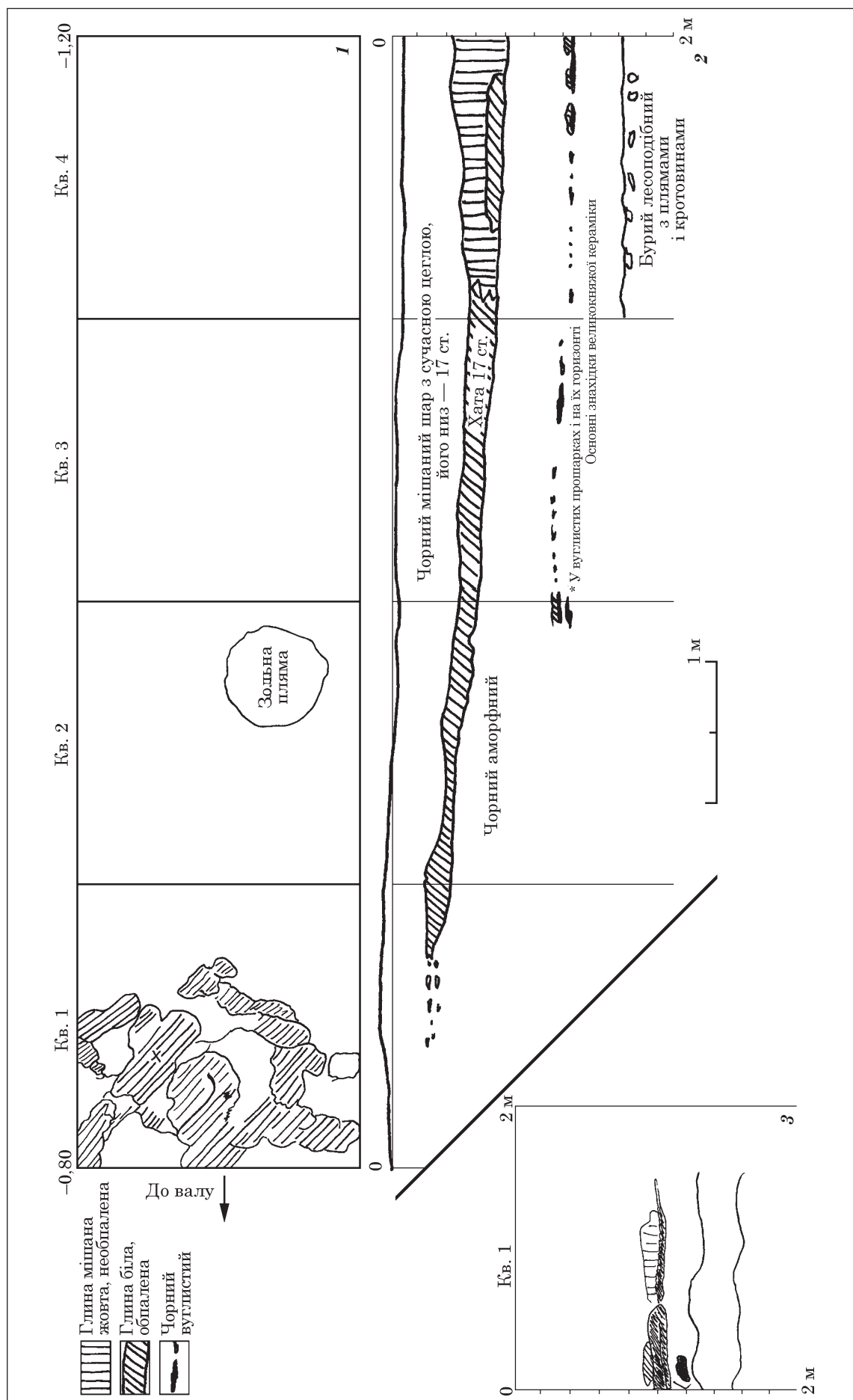

Рис. 2. Креслення розкопу 1 1949 р. (за П. М. Третяковим): 1 — план розкопу, на глибині 0,80—1,20 м від денної поверхні, після зняття верхнього штика давнього культурного шару [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 128]; 2 — профіль західної стінки розкопу [Там же]; 3 — профіль західної стінки розкопу у кв. 1 (за матеріалами поденника) [Там же, д. 127, л. 43]

в сторону к с. Пенязевичи» (на західній околиці с. Ялпівка). За розповідями, на місці цієї групи було знайдено ріг із монетами [Там же, л. 6—7].

13 вересня дослідники відпочивали й робіт не проводили, а наступного дня виїхали до Радомишля (для пошуку городища літописного Мицеська) та Городська (на Малому городищі були проведені невеликі дослідження, під час яких були виявлені залишки напівземлянки XI ст. та трипільський «очаг») [Там же, л. 7—14; Дмитревская, 1946/25, с. 1; Третьяков, 1941, с. 123].

Дослідження 1949 р. Дослідження цього року, що в основному були зосереджені в басейні річок Случі та Горині, стали продовженнями робіт Слов'янської експедиції в Середньому Подніпров'ї 1940 та 1946 рр. Загальним завданням досліджень було обстеження пам'яток I тис. н. е. з метою вирішення питань пов'язаних із проблемою походження слов'ян. Окрім вказаних робіт були також проведені дослідження в Коростені та Малині¹ [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 126, л. 1]. Документація робіт 1949 р., а саме: рукописний звіт і польовий щоденник П.М. Третьякова та міліметровка з польовими кресленнями Малинського городища зберігається в Рукописному відділі Наукового архіву ІМК РАН [Там же, ф. 35, оп. 1949, д. 126—128].

На жаль, дослідження в Малинського городища 1949 року гірше документовані. Рукописний звіт П.М. Третьякова включає тільки виключно результати розвідкових робіт у басейні Случі та Горині, а саме перелік і опис виявлених й обстежених пам'яток [Там же, д. 126, лл. 2—10].

Польовий щоденник містить: характеристику верхніх шарів розкопу 1, лаконічний конспективний перелік об'єктів та знахідок у культурному шарі розкопу за штиками і квадратами (на глибині 0,55—0,60 — 1,4 м, три штики шару), план-схему з описом місця знахідки жорна у кв. 1, схему стратиграфії кв. 1 розкопу 1, креслення профілю зачистки скарбощукацької ями та стратиграфію північної стінки шурфу № 1 1949 р. [Там же, д. 127, лл. 37—44]. Опис стану пам'ятки, завдання досліджень, початок і завершення робіт, місце розташування розкопу 1, окремого шурфу та зачистки скарбощукацької ями, докладна характеристики речових знахідок тощо у щоденнику не відображені. Щоправда, між сс. 36 та 37 щоденника залишився акуратно обрізаний корінець сторінки або декількох сторінок. Сторінки вилучені із щоденника ймовірно ще до здачі документації до архіву, оскільки всі аркуші мають суцільну нумерацію. Цілком вірогідно, що

саме ці сторінки містили записи про початок робіт на пам'ятці. Цікаво, що зі щоденника вилучені й декілька аркушів з описом досліджень давнього Іскоростеня (між сс. 33 і 34).

Ще одним документом, що стосується досліджень Малинського городища, є окремий аркуш міліметровки, на якому наявні креслення розкопу № 1: план розкопу, на глибині 0,80—1,20 м від поверхні, після зняття верхнього штика давнього культурного шару; розграфлена заготовка, що залишилася порожньою й не заповненою, для плану розкопу на рівні материка; креслення профілю західної стінки розкопу (креслення не закінчене, зокрема не прорисована стратиграфія нашарувань у кв. 1, і частково кв. 2) [Там же, д. 128] (рис. 2, 2).

Роботи на городищі проведені 12—14 жовтня. Напевне в північній або північно-східній частині майданчика, як зазначає сам дослідник «в протилежній частині городища» від розкопу 1940 р. [Третьяков, 1952, с. 65], ним було закладено розкоп № 1, розмірами 8 × 2 м². Розкоп було орієнтовано за лінією схід—захід, і розбито на 4 квадрати розміром 2 × 2 м, нумерація квадратів — зі сходу на захід (рис. 2).

Зверху в розкопі знаходився чорний гумусований («чорноземний») мішаний шар, товщиною від 20 см у кв. 1—2 до 45 см у кв. 3—4, насичений уламками новітньої цегли й залізних цвяхів. У його нижніх горизонтах знайдені уламок шаблі та фрагменти кахель XVII ст.

Під ним у кв. 2—4 залягав прошарок жовтої мішаної глини, потужністю, судячи з креслення, від 8—10 см у кв. 2 до 40 см у кв. 4 (рис. 2, 2). У кв. 4 зафіксована обпалена глина білого кольору. У кв. 1 подібний шар глини не виявлений. На думку М.П. Третьякова, цей прошарок — залишки житлової споруди XVII ст. з піччю [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 127, лл. 37].

Нижче цієї верстви, з глибини 0,40—0,80 м, лежав чорний супіщаний культурний шар давньоруського часу («великокняжеского періода»), який автор досліджень датував XI—XIII ст. [Третьяков, 1952, с. 65].

Розчистка цього шару й фіксація знахідок проводилася за штиками. Під час прокопки першого штика (глибина 0,55—0,80 м у кв. 1 — 0,8—1,05 м у кв. 4) було виявлено фрагменти гончарної кераміки, у тому числі й орнаментовані, 2 невеликі уламки жорен, 2 точильних (?) бруска, фрагмент мідної (?) оковки, значні фрагменти металургійних шлаків, уламки печини. У великій кількості знайдені кістки домашньої худоби (корови, свині, коня, вівці), щелепи хижаків та дикого кабана [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 127, л. 38].

2. М.П. Кучера, а слідом за ним і Б.А. Звіздецький, пов'язували із дослідженнями М.П. Третьякова 1949 р. прямокутну в плані западину, розмірами приблизно 7 × 7 м, розташовану в північній частині городища, перед в'їздом [Кучера, 1973/18, с. 2; Звіздецький, 2010, с. 534; 2006, с. 158, рис. 33].

1. Той факт, що в 1949 р. П.М. Третьяков повторно, вже особисто, проводить додаткові дослідження на Малинському городищі, ймовірно підтверджує висловлене нами вище припущення, що він не був присутній під час обстежень пам'ятки в 1940 р. На нашу думку, дослідник прагнув власноруч перевірити наявність на пам'ятці ранніх слов'янських шарів (VII—IX ст.).

Після зняття першого штика цього шару, у північній і центральній частині кв. 1, на глибині 0,80—1,20 м від поверхні, зафіксовано завал глини (інтерпретований як розвал глинобитної печі), товщиною від 10—15 до 20 см. Надалі, ймовірно за все, квадрат 1 прокопувався окремо. У кв. 2 на глибині 1,05—1,15 м виявлена зольна пляма, діаметром близько 50 см, потужністю до 10 см (рис. 2, 1) [Там же, д. 128, план]. Під час прокопки другого штика (глибина до 1,05 м у кв. 2 — 1,2 м у кв. 4), окрім фрагментів кераміки знайдено уламок жорна, розміром 30 × 15 см, 2 фрагменти залізних предметів, уламки скляних браслетів, 2 цвяхи, кістки домашньої худоби (корова, вівця, свиня), кістки риби, шматки печини й вугілля [Там же, д. 127, л. 39].

Третій штик (глибина до 1,2 м у кв. 1 — 1,4 м у кв. 4). Після розборки верстви глини у кв. 1, під нею, зафіксовано по всій площі квадрату прошарок вугілля й золи, товщиною 5—10 см. У ньому, на глибині близько 1,2 м, знайдено половину жорна, діаметром 53 і товщиною 5 м та кам'яне пряслице. Такий же зольно-вугільний прошарок простежувався і в інших квадратах розкопу, на глибині 1,2—1,3 м (див.: рис. 2, 1—3). М.П. Третьяков спеціально зазначив на кресленні профілю стінки розкопу, що саме в цьому вугільному прошарку й горизонтах над і під ним спостерігалася найбільша насиченість шару знахідками кераміки давньоруського часу. Окрім кераміки тут також знайдені уламки скляних браслетів [Там же, д. 127, л. 41—43; д. 128, профіль].

Очевидно нижче, до лесоподібного материка бурого кольору з темними плямами і кротовинами, який зафіксований на глибині 1,57 см у кв. 1 й на глибині 1,8 м у кв. 4, йшов такий же темний однорідний шар із меншою концентрацією знахідок (опис цього шару від глибини 1,2—1,4 м і нижче в щоденнику відсутній) [Там же, д. 127, л. 44; д. 128, профіль].

Давнього шару, сучасного, як пише П.М. Третьяков, князю Малу, тобто VIII—X ст., у розкопі не зафіксовано: на думку дослідника, його було сплановано забудовою XI—XIII ст. [Третьяков, 1952, с. 65].

Додатково на городищі було закладено шурф 1, розміром 2 × 2 м. Місце розташування шурфу не вказане. У щоденнику збереглося креслення профілю його північної стінки, без письмового опису нашарувань (рис. 1, 2). За подібними умовними позначеннями на інших кресленнях спробуємо встановити/відновити його стратиграфію. Зверху, на 20 см вглиб від денної поверхні, йшов сірий мішаний шар; під ним — мішаний прошарок жовтої необпаленої глини, товщиною до 30 см; нижче, на глибині від 50 до 75 см залягав, очевидно, темний культурний шар давньоруського часу; нижче нього позначені лінзи зольно-вугільного або глиняного прошарку, потужністю від 10 до 20 см; у східній частині, на 40 см у довжину від східної бровки, ці лінзи підстилав прошарок жовтої глини, товщиною 10—13 см; з глибини 95—98 см і до

білого піщаного материка, який залягав на глибині 1,4 м, йшов однорідний шар чорного кольору «почти без находок». На кресленні, у профілі стінки, майже посередині вичитується заглиблений у материк до 30 см об'єкт (господарча яма?), розмірами (діаметром) до 80 см (рис. 1, 2) [НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 127, л. 40].

Окрім розкопу та шурфу в південно-західній частині городища була зроблена зачистка однієї зі «скарбошукацьких» ям. Стратиграфія зачистки така: від рівня денної поверхні до глибини 50 см йшов чорний мішаний шар із фрагментами печини; нижче залягав чорний однорідний шар з уламками каміння такої ж потужності; на глибині близько 1 м зафіксована тонка лінза плям глини; нижче неї знову йшов чорний однорідний шар, товщиною до 40 см; коричнево-сірий лесовий материк залягав на глибині 1,4 м [Там же, д. 127, л. 40].

* * *

Підводячи підсумки зауважимо, що дослідження Малинського городища 1940 та 1949 рр. не були масштабними й мали радше розвідковий характер. Основне завдання, яке передбачалося здійснити на початку робіт, а саме виявити культурні горизонти слов'янського часу (VIII—X ст.), виконано було лише частково. Тим не менш, у результаті робіт на городищі вперше створено план пам'ятки і здійснено її науковий опис, встановлено складну стратиграфічну картину культурних нашарувань, зафіксовані матеріальні рештки трьох культурно-хронологічних епох: слов'янської доби VIII—X ст. давньоруського часу XII—XIII ст. та пізнього середньовіччя XVII—XVIII ст., виявлені й обстежені неукріплені присілки та курганна група, проведені невеликі розвідкові дослідження в найближчій окрузі городища.

Можливо, що інші додаткові матеріали досліджень на Малинському городищі, які дозволять докладніше розглянути деякі аспекти розвідок 1940-х рр., вдасться відшукати в особовому фонді П.М. Третьякова [НА ИИМК РАН, РА, ф. 89], який нині перебуває в процесі науково-технічної обробки [Фонды НА ИИМК РАН, Личные фонды, № 112]. Колекції знахідок експедиції, на нашу думку, слід шукати серед археологічних фондів Ермітажу (Санкт-Петербург).

Викладені матеріали, в сукупності з документацією розвідок В.Б. Антоновича, М.П. Кучери, Б.А. Звіздецького та інших, наближають нас до створення комплексної картини різночасових археологічних досліджень Малинського городища («городища біля с. Городища»). Перспективи вирішення наявних непростих проблем стратиграфії, планіграфії, датування, атрибуції, ідентифікації цієї пам'ятки лежать також в площині проведення подальших новітніх фахових археологічних досліджень з детальною фіксацією отриманих результатів.

Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини. 1795—2006 роки: Довідник. — Житомир, 2007. — 620 с.

Академическая археология на берегах Невы (от РАИМК до ИИМК РАН, 1919—2014 гг.). — СПб., 2013. — 416 с.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. «Древности»). — М., 1895. — 139 с.

Антонович В.Б. Раскопки в стране древлян // МАР. — СПб., 1893. — № 11. — 78 с.

Дмитревская А.В. Отчет о раскопках Малого Городского городища 1946 года / НА ІА НАН України. — 1946/25.

Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М.П. Кучера, О.В. Сухобок и др. — К., 1984. — 196 с.

Житие Христа ради юродивого Афанасия Андреевича Сайко / Сост. Г.В. Карпушина // Вера отцов. — 2003. — № 10—12 (59—61). — Электрон. ресурс; режим доступа: <http://www.sbs-orel.ru/old/gazeta/g2003-10.html#5> (01.06.2016).

Звіздецький Б.А. Отчет о раскопках в Малине за 1987 г. / НА ІА НАН України. — 1987/146.

Звіздецький Б.А. Городища IX—XIII ст. на території літописних древлян. — К., 2008. — 176 с.

Звіздецький Б.А. Малинське городище древлян // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 534—540 (АДІУ. — Вип. 1).

Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014. — К., 2015. — 668 с.

ІР НБУВ, ф. І, сп. 7802, 7 арк. Антонович В.Б. Радомышльський уезд (реєстри для археологічної карти курганів, знахідок та ін. археологічних вказівок).

ІР НБУВ, ф. І, сп. 7873, 18 арк. Антонович В.Б. Реєстри городищ на Київщині і Волині.

Капустін К.М., Федорченко Н.В., Черната Ю.О. Звіт про археологічні розвідки на території Малинського, Олевського та Радомышльського районів Житомирської області у 2011 р. / НА ІА НАН України. — 2011/19.

Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі // Археологія. — 1979. — Вип. 29. — С. 62—72.

Кучера М.П. Звіт про обстеження городищ на Волині й Поділлі у 1973 р. / НА ІА НАН України. — 1973/18.

НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1940, д. 13,9 + 4 л. Третьяков П.Н. Предварительный отчет о работах экспедиции на территории Киевской и Полтавской обл. в 1940 г.

НА ИИМК РАН, РА, ф. 35, оп. 1940, д. 23, 17 л. Дмитриевская А.В. Дневник разведок городища у с. Городище Машенского ¹ района и поселений близ Радомысла в 1940 г. с приложением планов городищ.

НА ИИМКРАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 126, 10 л. Третьяков П.Н. Отчет об археологических разведках в Житомирской и Каменец-Подольской областях в 1949 г.

НА ИИМКРАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 127, 44 л. Третьяков П.Н. Дневник полевых работ.

НА ИИМКРАН, РА, ф. 35, оп. 1949, д. 128, 1 л. Третьяков П.Н. Чертеж городища Малинское.

Несколько слов о м. Малине и дер. Городище в Радомышльском уезде / С. В. П // Киевские губернские вести. — 1872. — № 137.

ОР РГБ, ф. 218, картон 1403, д. 10.

Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, истори-

ческие и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. — К., 1864. — V, 764 с.

Томашевский А.П., Павленко С.В. Городища и укрепления средневековой Овручской волости // Міста Давньої Русі: Зб. наук. пр. пам'яті А.В. Кузи. — К., 2014. — С. 470—512.

Третьяков П. Н. Восточно-славянские племена в свете археологических исследований последних лет // КСИИМК. — 1946. — Вып. XIII. — С. 39—44.

Третьяков П.Н. Древлянские «градь» // Академику Б.Д. Грекову ко дню семидесятилетия. — М., 1952. — С. 64—68.

Третьяков П.Н. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г. // КСИИМК. — 1941. — Вып. X. — С. 120—124.

Фонды Научного архива ИИМК РАН. — Электрон. ресурс; режим доступа: <http://www.archeo.ru/struktura-1/nauchnyi-arhiv/fondy-nauchnogo-arhiva-iimk-ran> (01.06.2016).

Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. — К., 1848. — 124 с.

С. В. Павленко

ИССЛЕДОВАНИЕ МАЛИНСКОГО ГОРОДИЩА В 40-х ГОДАХ XX ВЕКА

В публикации вводятся в научный оборот материалы археологических работ под руководством П.М. Третьякова в 1940 и 1949 гг. на средневековом городище возле г. Малин Житомирской области, которые ранее не публиковались. Документация исследований хранилась в Рукописном отделе Научного архива Института истории материальной культуры РАН (г. Санкт-Петербург) и не была известна широкому кругу исследователей.

Ключевые слова: Славянская (Днепровская) археологическая экспедиция, городище возле с. Городище, Малин, городище, древнерусский период, археологические исследования, курганная группа, архивные материалы.

S. V. Pavlenko

INVESTIGATIONS ON A TERRITORY OF MALYN HILLTOP FORTIFIED SETTLEMENT IN THE '40s OF THE 20th CENTURY

The results of archaeological investigations on a territory of Malyn hilltop fortified settlement are presented in this paper. These excavations were provided by P.N. Tretiakov in 1940 and 1949. Work material was not published. Documents from field excavations were stored in a Manuscript department of scientific archival depository in Institute for the History of Material Culture Russian Academy of Sciences (St. Petersburg) and were not known for the wide circle of investigators.

Keywords: Slovianska (Dniproska) archaeology expedition, hillfort near Horodyshe village, Malyn, Ancient Rus' period, archaeology investigations, tumuli group, archival materials

Одержано 15.06.2016

1. Так у назві справи. Очевидно, помилка упорядника фонду (правильно — Малинського). На титульному аркуші поденника назва: «Дневник разведок 10/IX.40 г. — 17/IX.40 г.».

С. Ю. Демидко

АРХЕОЛОГІЧНІ МІКРОРЕГІОНИ «ІЗЯСЛАВЛЯ»-ІЗЯСЛАВА ТА «ІЗЯСЛАВЛЯ»-ГОРОДИЩА

У статті наведено перелік і короткий опис археологічних об'єктів на території м. Ізяслав Хмельницької обл.

Ключові слова: Ізяславль, Городище, городище, поселення, місцезнаходження, курган, курганна група, мікрорегіон.

Після появи відомої статті М. Кагера [Каргер, 1965] перед археологами повстала дилема: яку саме пам'ятку слід інтерпретувати як «давньоруський Ізяславль» — городище «Рогнеда» у м. Ізяслав чи городище «Вали» поблизу с. Городище Шепетівського р-ну? Обидві думки мають своїх прихильників і, відповідно, опонентів. Окрема частина дослідників взагалі заперечує існування Ізяславля як населеного пункту, намагаючись прив'язати зазначені археологічні об'єкти до інших літописних (і до цього часу не локалізованих) міст — Городця, Кам'янця та ін. [Терещук, Терещук, 1995; Осадчий, 2011]. Схоже, що сумна констатація історика: «*Nie ma podobno drugiego miasta na Wołynju, ktryegoby początek był mniej jasny niż Zastawia, i o ktyremby kronikarze więcej w zdaniach swych różnili się*» [Stecki, 1868, s. 304] виявилась пророчою не тільки щодо суто історичних досліджень...

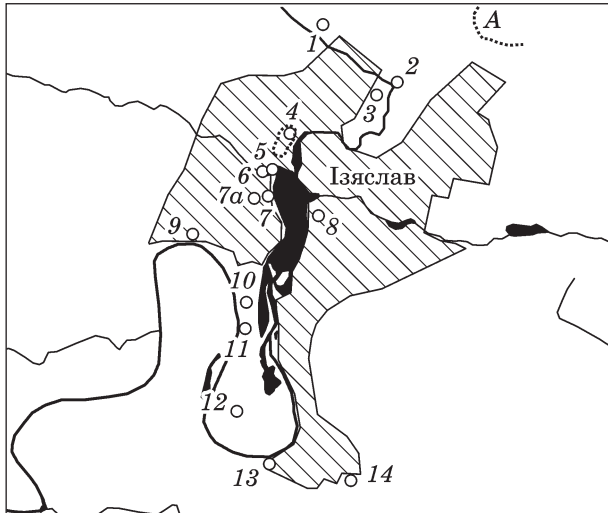
Розмаїття думок і поглядів щодо цих двох пам'яток наводить на думку, що вирішення таких проблем суто історичними (палео- та історіографічними, джерелознавчими) методами досягти неможливо. Вирішення, на нашу думку, полягає у проведенні багаторівневого аналізу виключно археологічних даних. У цьому зв'язку зазначимо, що до цього часу до уваги брались матеріали лише самих городищ «Рогнеда» і «Вали». Визначення археологічного оточення (мікрорегіонів) кожної

з пам'яток, тобто процесу освоєння територій загалом і формування структури заселення у давньоруський час зокрема залишались поза увагою. Спробуємо певною мірою заповнити цей вакуум — «мікрорегіональну» складову проблеми.

Результати обстеження місцевості навколо с. Городище Шепетівського р-ну були висвітлені достатньо докладно [Раппопорт, 1983, с. 12—15; Демидко, 2008; 2010; Пескова, 2008]. Для порівняння наведемо матеріали розвідкових та стаціонарних досліджень у м. Ізяслав, що були проведені наприкінці XIX—XX ст.

Згідно наявної інформації (польові звіти експедицій, публікації, матеріали з фондів, архівів тощо) на території м. Ізяслав (Хмельницька обл.) та безпосередньо поблизу міста станом на сьогодні виявлено або передбачається наявність 17 різночасових археологічних об'єктів. Різного обсягу стаціонарні дослідження проводились лише на 5 з них: городищі «Рогнеда» (інакше — «Замок», № 5 згідно наведеного нижче переліку), так зв. «кургани Радзімінського» (№ В), пізньопалеолітичний стоянці поблизу цегельного заводу (№ 9), трипільському поселенні Ізяслав-Остроня 1 (№ 10), курганній групі в уроч. Остроня (№ 12). Решта пунктів обстежені розвідково.

1. Поселення Бабина гора 1 розташоване на правому березі р. Горинь між уроч. Бабина гора та с. Путринці (рис. 1, 1). Підйомний матеріал виявлено на пологому схилі першої надзапальної тераси біля північної частини урочища (частина пам'ятки знищена кар'єром). Ґрунт супіщаний, насичений уламками кременю, конкреціями. На площі 500 × 150 м зібрано матеріали трипільської культури, доби бронзи, скіфського часу: фрагменти різночасового

Археологічні об'єкти м. Ізяслав Хмельницької обл.: 1 — поселення Бабина гора; 2 — курган Бабина гора («Могила»); 3 — місцезнаходження Ізяслав-Старе місто 1; 4 — посад? городища «Рогнеда»; 5 — городище «Рогнеда»; 6 — посад (окольний град?) городища «Рогнеда»; 7 — поселення Ізяслав-Старе місто 2; 7а — ймовірне місце розташування могильника черняхівської культури; 8 — городище Новозаславське; 9 — пізньопалеолітична стоянка; 10 — поселення Остроня 1; 11 — місцезнаходження Остроня 2; 12 — курганний могильник в уроч. Остроня; 13 — поселення Ізяслав-Климівка; 14 — курган в уроч. Побойна; А — курганний могильник (24) в уроч. «Бабина гора»

ліпного посуду, знаряддя з глини, кременю, у т. ч. — черешкова двошпична крем'яна стріла [Демидко, 1994, с. 5, 6].

2. Курганоподібне підвищення (пагорб) розташоване у північній частині міста над поймою правого берега р. Горинь у підніжжя уроч. Бабина гора (рис. 1, 2). Висота насипу понад 2 м, у плані — овальний 20 × 15 м [Демидко, 1994, с. 5]. Походження підвищення невідоме, приналежність його до археологічних об'єктів велими сумнівна, проте серед місцевого населення воно відоме як «Курган» або «Могила».

3. Місцезнаходження Ізяслав-Старе місто 1 з матеріалами ймовірно другої половини I тис. н. е. (ранньослов'янськими?) виявлене на лівому березі р. Горинь за ≈0,6 км на схід від монастиря бернардинів. Знахідки: поодинокі фрагменти ліпного посуду, виготовленого «з глини з домішкою значної кількості крупного шамоту та просіяного піску. Поверхня заглажена, кольору світлої охри... За сукупністю ознак матеріал може бути датований умовно у межах другої половини I тис. н. е.» [Демидко, 1994, с. 5]. Фрагменти обмазки або печини на розораній або частково задернованій поверхні не простежені. Площа поширення матеріалу — понад 100 × 30 м (рис. 1, 3).

4. Посад?, або селища-супутники? городища «Рогнеда»: об'єкт, розташований на плато і схилах лівого берега р. Горинь у північній частині Старого міста. Площа поширення археологіч-

ного матеріалу не визначена. За висновками М.М. Нікітенка, у давньоруський час територія заселення була доволі значною: «Люди жили також на сусідньому¹ пагорбі, і далі на північ по лівому берегу Горині, майже до Бернардинського монастиря» [Нікітенко, 1996, с. 22], що перевищує 6 га. Дані польових звітів фіксують дещо відмінну від задекларованої ситуацію: матеріали XII—XIII ст. (окремі фрагменти кераміки, сокира) були виявлені лише у двох, доволі віддалених один від одного шурфах [Нікітенко, 1983, с. 2—3; 1984, с. 2]. Як виглядає, обстеження прилеглих територій і пошук підйомного матеріалу не проводились, тому позначена на рис. 1—4 загальна площа ймовірного заселення потребує суттєвої корекції.

5. Городище «Рогнеда» розташоване у Старому місті на останці над лівим берегом р. Горинь (рис. 1, 5) на північ від устя р. Сошенка (Сошна). Згідно В.Б. Антоновича «У впадения р. Сошны в Горынь есть городище, в котором помещается Крестовоздвиженская церковь; сохранились фундаменты бывшего замка» [Антонович, 1900, с. 103]. Вперше обстежене М.К. Каргером: «В 1954 году, обследуя район Погорынь в связи с подготовкой плана работ формировавшейся Галицко-Волынской экспедиции, городище обследовал автор настоящего отчета» [Каргер, 1957, с. 2, 3]. Відповідний звіт у науковому архіві ІА НАН України відсутній. Стаціонарні дослідження у південній частині останця протягом 1981—1992 рр. проводив загін НДІ «Укрпроектреставрація» під керівництвом М.М. Нікітенка (резюме робіт 1981—1992 рр. і часткова бібліографія у [Нікітенко, 1996, с. 21—24]). У 1994 р. дослідження на площадці дитинця провела спільна експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (І.С. Винокур), Хмельницького обласного краєзнавчого музею (С.Ю. Демидко) і Хмельницького обласного інституту удосконалення вчителів (О.І. Журко) [Винокур, Журко, Демидко, 1994; 1996, с. 26—27]. Загальна хронологія виявленого матеріалу: трипільська культура (періоди В, С), середня бронза (тшинецька культура), скіфський час, черняхівська культура, давньоруський час, післямонгольський час (друга половина XIII — початок XIV ст.), пізніє середньовіччя (впевнено датовані знахідки — з XVI ст. і пізніше). За 20 м на північний схід від існуючої будівлі (так званого замку Заславських або «скарбниці») розвідковими траншеями 1994 р. розкрито 6 стовпових фундаментів розмірами в середньому 1,0 × 1,2 м по верхніх площинах. Глибина залягання підосів стовпів — не більше — 1,50 м від рівня сучасної поверхні. У плані стовпи розташовані у 2 ряди [Винокур, Журко, Демидко, 1994, с. 1—2].

1. На північ від городища «Рогнеда».

6. Посад (окольный град?) городища «Рогнеда» розташований на лівому березі р. Сошенка перед її впадінням до р. Горинь (рис. 1, 6). Площа поширення археологічного матеріалу не визначена [Нікітенко, 1996, с. 22].

7. Багатошарове поселення розташоване на пологому схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Горинь у Старому місті між районною лікарнею та устям р. Сошенка (рис. 1, 7). На площі 150 × 50 м зібрано численні фрагменти ліпного та гончарного посуду черняхівської культури, XII—XIII, XVI—XVIII ст. Територія пам'ятки відведена під городи, щорічно розростається [Демидко, 1994, с. 4].

На плато над поселенням може знаходитись ґрунтовий (без зовнішніх рельєфних ознак) могильник черняхівської культури (рис. 1, 7а).

8. «Городище Новоизяславське»¹ розташоване на мисоподібному виступі плато при впадінні у Горинь її правої притоки — р. Понорка (Понора) (рис. 1, 8). Вперше описане В.Б. Антоновичем [Антонович, 1900, с. 103]. Не виключено, що первинні укріплення (XVII ст. згідно П.А. Ричкова і Є.П. Олійника [Ричков, Олійник 1996, с. 46]) були суттєво переплановані під час спорудження палацового комплексу Сангушків у сер. XVIII ст. На час обстеження 1994 р. зовнішніх ознак західних бастіонів не простежено. До залишків фортифікацій можуть бути віднесені лише 2 фрагменти рову у західній частині комплексу та ескарповані схили берегів Горині і (частково) Понори.

9. Рештки пізньопалеолітичної стоянки частково досліджені співробітниками ХОКМ М. Кондиревим, Н. Нечепорук і В.І. Якубовським у 1973 р. (рис. 1, 9). Місцезнаходження розташоване на території колишнього кар'єру «на західній околиці Ізяслава, недалеко від р. Горині на території цегельного заводу» [Справка ..., 1973]. На глибині 15 м від сучасної поверхні виявлено рештки споруди: «несучі конструкції були складені із кісток мамонта». У заповненні — «пластини типу леваллуа, різноміснні сколи, в основному, не леваллуа, які типологічно датуються раннім палеолітом, можливо, пізнім ашельом. Всі вони виготовлені з сірого кременю, на поверхні наявні сліди білої патики» [Справка ..., 1973]. Речовий матеріал з цих розкопок у групі зберігання «Археологія» наших фондів відсутній.

10. Поселення Остроля 1 розташоване в уроч. Остроля за 0,3 км на південь від міста на високому лівому березі р. Горинь (рис. 1, 10). Площа поширення підйомного матеріалу 600 × 100 м. На поверхні — численні фрагменти ліпного посуду, відщепи та знаряддя з кременю, плями-скупчення перепаленої глини. Досліджено залишки зруйнованої бульдозером споруди IV—III тис. до н. е. Розчисткою розкрити

кутова частина підпрямокутної напівземлянки, перекрита завалом глиняної обмазки. Під завалом виявлено розвал розписного горщика, скупчення крем'яних нуклеусів та знарядь праці, у т. ч. 2 відбійники.

Крім того, у осипу стінки кар'єра (північно-західна частина поселення) виявлено фрагмент верхньої частини «гончарного горщика XIII ст.» [Демидко, 1994, с. 3, рис. 16, 54]. Висловлене у звіті припущення, що присутність давньоруського фрагменту у цій частині меандру Горині може бути пов'язана «з існуючим колись в уроч. Остроля могильником» виглядає не зовсім доречним як з точки зору хронології підкурганних поховань (фрагмент належить горщику другої половини XIII ст.), так і просторово: від місця знахідки до могильника — близько 1,2 км (див. № 12).

Ґрунт темний супіщаний, підстелений материковим піском з домішкою крем'яного щебеню. Західна частина поселення руйнується кар'єром [Демидко, 1994, с. 2—3].

11. Місцезнаходження Остроля 2 розташоване в уроч. Остроля за 1 км на південь від міста на лівому березі р. Горинь (рис. 1, 11). Крем'яні відщепи та знаряддя праці — різець та 2 пластини — знайдено у стінці кар'єру на глиб. до 1,2 м від сучасної поверхні. Площа поширення матеріалу не визначена. Вироби виявлені у шарі супіщаного ґрунту, який залягає на смугі крем'яного щебеню потужністю до 3,0 м [Демидко, 1994, с. 3].

12. Курганний могильник в уроч. Остроля (наприкінці XIX ст. зберігалось 17 насипів) частково досліджений М. Біляшівським у 1888 (?) р.: «Местность здесь довольно низменна и покрыта старым дубовым лесом. В этом то лесу, в восточной его части, и сосредоточены могильные насыпи. Их всех 17; они также поросли лесом и расположены над самым прилегающим к реке лугом. Могильник заключает в себе курганы двух видов, различающиеся величиной. К первому относятся насыпи окружностью приблизительно в 80 метров и высотой до 3-х мет. Они куполообразной формы и их всего 3. Остальные 14 имеют вид небольших расплывшихся бугорков, окружностью доходящих до 25 метр. и высотой до 1 м. Почва здесь черноземная и курганы насыпаны из черной земли. Подпочву составляет желтая глина.

Могильникъ начинается большим курганомъ (№ 1), затемъ къ северу идутъ малые и заключается могильникъ также большим курганомъ... Третий большой курган расположен в стороне от могильника по направлению къ западу.» [Беляшевский, 1888, с. 31; Беляшевский, 1889, с. 197]. Стисло хронологію поховань наведено у В. Антоновича. Серед іншого автор зазначив: «... из числа последних Беляшевский раскопал 8. Один заключал похороны каменного века: истлевший скелет, гнезда угля и каменный полированный топор-молот с про-

1. Визначення В.Б. Антоновича: [Антонович, 1900, с. 103].

Таблиця 1. Хронологія археологічних об'єктів м. Ізяслав

Пункт	Pt	Tr	Br	Sk	ЧК	РС	1/2 XIII	2/2 XIII	ПСв
Поселення Бабина гора	—				—	—	—	—	—
Курган? Бабина гора	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Курганний могильник (24)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Курганний могильник(?) (2)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
М/з Старе місто 1	—	—	—	—	—		—	—	—
Посад? «у бернардинів»	—	—	—	—	—			—	—
Городище «Рогнеда»	—					—			
Посад? на р. Сошна	—	—	—	—	—	—		—	—
Поселення Старе місто 2	—	—	—	—		—		—	
Городище Новозаславське	—	—	—	—	—	—	—	—	
Поселення «Кар'єр»		—	—	—	—	—	—	—	—
Курган С.Л. Радзими́нського	—	—	—	—	—	—	?	—	—
Поселення Остро́ня 1	—		—	—	—	—	—	?	—
Місцезнаходження Остро́ня 2		—	—	—	—	—	—	—	—
Кург. могильник Остро́ня (17)	—	—		—	—		?	—	—
Поселення Ізяслав-Кли́мівка	—	—	—		—	—		—	—
Курган Кли́мівка (Побо́йна)	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Примітки. Тут і в табл. 2: Pt — палеоліт, Tr — трипільля, Br — епоха бронзи, Sk — скіфський час, ЧК — черняхівська культура, РС — ранні слов'яни, 1/2 XIII — до середини XIII ст., 2/2 XIII — з середини XIII ст., ПСв — пізні середньовіччя.

Таблиця 2. Хронологія археологічних об'єктів с. Городище

Пункт	Pt	Tr	Br	Sk	ЧК	РС	1/2 XIII	2/2 XIII	ПСв
Городище «Вали»	—	—	—	—		—			—
Поселення Пашуки 1	—	—	—	—	—	—			—
Поселення Пашуки 2	—	—	—	—	—	—		—	—
Поселення Пашуки 3	—	—	—	—	—	—		—	—
Поселення Пашуки 4	—	—		—	—	—		—	
Поселення Пашуки 5	—	—	—	—	—	—		—	—
Поселення Пашуки 6	—	—		—	—	—	—	—	
Поселення Пашуки 7	—	—	—	—	—	—		—	
Поселення Пашуки 8, 9	—	—	—	—	—	—		—	—
Поселення Пашуки 10	—	—	—	—	—	—		—	—
Поселення Городище 1	—	—	—	—	—	—		—	—
Поселення Городище 2, 3	—	—	—	—	—	—		—	—
Поселення Городище 4, 5	—	—	—	—	—	—		—	—
Поселення Городище 6	—	—	—	—	—	—		—	—
Поселення Городище 7	—	—	—	—	—	—	—	—	
Поселення Городище 8	—	—	—	—		—	—	—	
Городище «Мале»	—	—	—	—	—	—	—	—	—

сверлиною; другой — погребальный обряд сожжения и 6 славянские могилы волинского погребального типа» [Антонович, 1900, с. 103].

Могильник був розташований на лівому березі р. Горинь у її меандрі (рис. 1, 12). Частина курганів зберігалась у нерозораному, або частково розораному стані до середини 1980-х рр., 3 з них позначені на топографічній карті 1 : 10000, 1 висотою до 2 м — на карті 1 : 100000 [Генеральний ..., 1987]. На середину 1990-х рр. територія могильника інтенсивно розорювалась, була відведена під дачні ділянки [Демидко, 1994, с. 3].

13. Поселення Ізяслав-Кли́мівка займає схил правого берега р. Горинь (уроч. Парк Кли́мівка) за 0,5 км на північний захід від розгалуження доріг Ізяслав-Білогірська та Ізяслав-Антоніни (рис. 1, 13). На задернованій поверхні зібрано нечисленні фрагменти ліпного посуду ймовірно скіфського часу і гончарного — XII—XIII ст. [Демидко 1994, с. 4] Для визначення повної площі необхідно провести більш ґрунтовне обстеження.

14. Курган розташований за 2,5 км на південь від міста, за 0,4 км на схід від розгалу-

ження доріг Ізяслав-Антоніни та Ізяслав-Білогородка (рис. 1, 14). Насип висотою до 2,5 м, діаметром близько 30 м, частково ушкоджений оранкою [Демидко, 1994, с. 4]. Входяв, можливо, до групи з 30 курганів, описаної В. Антоновичем (уроч. Парк Климівка, Побойна: [Антонович, 1900, с. 103]).

Крім вищезазначених, поблизу та на території м. Ізяслав наявні ще кілька археологічних об'єктів, серед яких на першочергову увагу заслуговують:

А. Курганний могильник в уроч. «Бабина гора» виявлений С. Гамченком у 1928 р., дещо пізніше обстежений В. Кочубеєм. Могильник розташований за $\approx 1,5$ км на північний схід від міста в лісовому уроч. Бабина гора, на захід від шосе Ізяслав—Славута. Згідно щоденника В. Кочубея могильник складався з 24 насипів різного розміру та ступені збереженості. Розміри насипів: № 1 — висота 0,5 м, діаметр $\approx 5,5$ м; № 2 — висота 0,75 м, діаметр ≈ 6 м; № 3 — висота не визначена, діаметр ≈ 7 м; № 4 — висота не визначена, діаметр ≈ 4 м; № 5 — висота 0,46 м, діаметр $\approx 4,5$ м, № 6 — висота 1,14 м, діаметр ≈ 8 м; № 7 — висота не визначена, діаметр $\approx 5,5$ м (південна частина насипу зруйнована); № 8 — висота 0,75 м, діаметр ≈ 8 м; № 9 — висота 0,33 м, діаметр ≈ 4 м; № 10 — висота 1,4 м, діаметр ≈ 7 м; № 11 — висота 1,85 м, діаметр $\approx 7,5$ м; № 12 — висота 0,66 м, діаметр $\approx 5,5$ м; № 13 — висота 1,11 м (? — цифри нерозбірливі), діаметр ≈ 16 м; № 14 — висота 0,38 м, діаметр $\approx 4,5$ м; № 15 — висота 0,46 м, діаметр $\approx 4,5$ м; № 16 — висота 1,5 м, діаметр ≈ 9 м; № 17 — висота 0,32 м, діаметр $\approx 3,5$ м; № 18 — висота 0,27 м, діаметр ≈ 4 м; № 19 — висота 0,91 м, діаметр ≈ 6 м; № 20 — висота 1,17 м, діаметр ≈ 8 м; № 21 — висота 1,08 м, діаметр $\approx 7,5$ м; № 22 — висота 1,18 м, діаметр ≈ 9 м (південно-східний край насипу зруйновано); № 23 — висота 1,09 м, діаметр ≈ 9 м; № 24 — параметри нерозбірливі [Кочубей ВУАК, с. 30; Кочубей, 1929, с. 4]. Пам'ятка повторно не обстежена (місце розташування умовно — рис. 1, А).

Б. Курганний могильник «Бабина гора» 2 розташований на вододільній частині плато між рр. Понорка і Горинь за 1,75 км на північний схід від міста, за $\approx 0,75$ км на схід-південний схід від шосе Ізяслав — Славута поблизу східного краю лісового урочища Бабина гора. До складу могильника входить 2 кургани висотою до 2 м [Генеральный ..., 1987]. Пам'ятка повторно не обстежена.

В. Курган Радзимінського: «В 1899 г. Радзиминский раскопал 1 курган в самом городе; нашел кучу пережженной глины и в ней: уголь, глиняные черепки горшков, обломки костей человека и лошади и несколько обломков железа» [Антонович, 1900, с. 103]

Таким чином, на даний час на території та у найближчих околицях м. Ізяслав виявлено 11 різночасових поселень та місцезнаходжень,

6 курганів або курганных могильників. Знахідки з більшості обстежених протягом 1980—90-х рр. об'єктів репрезентують практично всі археологічні періоди від кам'яного віку (пізній палеоліт) до пізнього середньовіччя (табл. 1). На цьому тлі відносно сталістю заселення виразно виділяється лише уроч. «Рогнеда», де виявлено матеріали майже всіх періодів.

Що ж стосується зони освоєння XII—XIV ст. — мусимо констатувати відсутність більш-менш цілісної картини не тільки у головному питанні: розмірах давньоруського ареалу та щільності його заселення, але й у інтерпретації (визначенні рангу) вже відомих його складових — так званих посадів Рогнеди (№ 4, 6). Додамо, що якість опису досліджених у XIX ст. підкурганных поховань не дозволяє безсумнівно віднести хоча б одне з них до давньоруських.

Ситуація поблизу с. Городище доволі суттєво відрізняється від ізяславської: а) просторово пункти розміщені доволі компактно — не далі 3 км від городища «Вали»; б) у їх доволі вузькому та «пунктирному» хронологічному діапазоні (доба бронзи — 3 пункти, черняхівського часу — 2, Русь — 14, пізніє середньовіччя — 5) кількісно домінують саме давньоруські пам'ятки (табл. 2). Складається враження, що ця агломерація у другій половині XII ст. формується цілеспрямовано (одномоментно?). На користь відносно пізньої її дати опосередковано свідчить повна відсутність курганных могильників у межах прилеглої території.

Як бачимо, за існуючого рівня дослідженості Ізяславського мікрорегіону проводити будь-які співставлення з агломерацією городища «Вали» було б передчасно. Подальші дослідження необхідно спрямувати на якомога повніше виявлення нових археологічних пунктів і одночасно — на уточнення просторових параметрів вже відомих «ключових» об'єктів: «Рогнеди» та її так зв. «посадів», на аналіз вже виявлених знахідок та визначення хронологічних індикаторів серед загальної маси наявного речового матеріалу тощо. Інакше ми так і залишимося у стані «*Nie ma podobno drugiego miasta na Wołynju, ktyregoby początek był mniej jasny niż Zaslavia...*».

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии: Отдельный оттиск из Тр. XI АС. — М., 1900.

Беляшевский Н. Могильник в урочище Остроля, близ г. Заславля Волынской губ. // КС. — 1888. — № 10. — С. 31—35.

Беляшевский Н. Могильник в урочище Остроля, близ г. Заславля Волынской губернии // Древности: Тр. императорс. Московс. археол. об-ва. — М., 1889. — Т. 13, вып. 1. — С. 197—201.

Винокур І., Журко О., Демидко С. Звіт про археологічні розкопки в м. Ізяславі Хмельницької області влітку 1994 р. / Архів автора. Польовий звіт спільної експедиції про розкопки 1994 р. у м. Ізяслав у наукових архівах ІА НАНУ і ХОКМ відсутній.

Винокур І., Журко О., Демидко С. Волинський Ізяславль — перлина на Горині. Нові археологічні дослідження // Дивокрай. Хмельниччина волинська: Науково-краєзнавчий альманах. — Хмельницький, 1996. — Вип. 1. — С. 25—31.

Генеральный штаб. Карта 1 : 100000 М-35-66 Славута — М., 1987.

Демидко С.Ю. Звіт про археологічні дослідження 1994 р. в Ізяславському районі Хмельницької обл. / НА ІА НАН України. — 1994/35.

Демидко С.Ю. Давньоруський «Ізяславльський» мікрорегіон // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 105—112.

Пескова А.А. Большое и Малое древнерусское городища у села Городище близ Шепетовки // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 2. — С. 74—79.

Демидко С.Ю. Нові дані щодо археологічного оточення давньоруського городища — так зв. «стародавнього Ізяславля» // Літопис Хмельниччини—2010: Краєзнавчий збірник. — Хмельницький, 2010. — С. 36—47.

Каргер М.К. Отчет о раскопках Галицко-Волинской археологической экспедиции ИИМК АН СССР и ЛГУ в 1957 году / НА ІА НАН України. — 1957/27а.

Каргер М.К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957—1964 гг. // Тез. докл. совет. делегации на Междунар. конгр. слав. археологии. — М., 1965. — С. 39—41.

Кочубей В. Регістрація археологічних першоджерел на Шепетівщині В.І. Кочубеєм: Польовий щоденник / НА ІА НАН України. — ВУАК. — № 530.

Кочубей В. До реєстрації археологічних першоджерел на Шепетівщині (окремий відбиток) — Шепетівка, 1929.

Никитенко М.М. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях Фарного костела в г. Изяслав Хмельницкой обл. в 1983 году / НА ІА НАН України. — 1983/107.

Никитенко М.М. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. — Кафедрального костела в г. Изяславе Хмельницкой обл. / НА ІА НАН України. — 1984/154.

Нікітенко М.М. Де, ким і коли був заснований Ізяслав // Дивокрай. Хмельниччина волинська: Науково-краєзнавчий альманах. — Хмельницький, 1996. — Вип. 1. — С. 21—24.

Осадчий Є. Ще раз про проблему історичних назв волинських міст, згаданих у статті 1240 р. Іпатівського літопису // Ruthenika. — К., 2011. — Вип. X. — С. 78—90.

Раппопорт П.А. Отчет Владимиро-Волинского отряда архитектурно-археологической экспедиции ЛОИА АН СССР в 1983 г. / НА ІА НАН України. — 1983/107.

Ричков П., Олійник Є. Замок-палац Заславських-Сангушків в Ізяславі (історико-архітектурний нарис) // Дивокрай. Хмельниччина волинська: Науково-краєзнавчий альманах. — Хмельницький, 1996. — Вип. 1. — С. 45—51.

Справка о результатах командировки ст. научных сотрудников Хмельницкого областного музея тт. Кондырева М.Ф., Нечепорук Н.В. и археолога Якубовского В.И. в Изяславский район с 6 по 14 октября 1973 года / НА ХОКМ. — О-57.

Терещук К.І., Терещук Л.К. На міжнародному шляху // Дивокрай: Науково-краєзнавчий альманах. — Хмельницький, 1995. — Вип. 1: Хмельниччина волинська. — С. 32—35.

Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. — Lwow, 1868. — Cz. 2: Statystyczno-historyczny opisy powiatu Zasławskiego. — S. 283—385.

С. Ю. Демидко

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ МИКРОРЕГИОНЫ «ИЗЯСЛАВЛЯ»-ИЗЯСЛАВА И «ИЗЯСЛАВЛЯ»-ГОРОДИЩА

Сакраментальный вопрос: который из памятников мы можем интерпретировать как «древнерусский Изяславль» — городище «Рогнеда» в г. Изяслав или городище «Валь» у с. Городище Шепетовского р-на? Обе точки зрения имеют своих и защитников, и оппонентов. Отдельная группа исследователей вообще отрицает существование Изяславля в качестве летописного древнерусского населенного пункта привязывая эти памятники к другим, пока не локализованным волинским городам — Городцу, Каменцу и др.

Интересно, что в качестве аргументов кроме летописных статей привлекаются также и археологические материалы, материалы исключительно самих городищ «Рогнеда» и «Валь». Фактор археологического окружения (микрорегиона) каждого этих объектов оставался «вне зоны внимания». Процесс освоения территорий вообще и формирование структуры заселения в древнерусское время в частности игнорировались. Попытка заполнить «микрорегиональный» вакуум вокруг Изяслава показала наличие на этой территории 17 разновременных (в диапазоне от позднего палеолита до позднего средневековья) объектов: 11 поселений и 6 курганов или курганных могильников. Анализ данных показал, что при существующем уровне исследованности территории для XII—XIV вв. мы не можем реконструировать более-менее достоверную картину не только по главному вопросу: размах древнерусского ареала и плотности его заселения, но и частях, например определении рангов уже известных его составляющих, прежде всего — так наз. «посадов» Рогнеды. В этих условиях проведение любых сравнений с агломерацией городища «Валь» было бы преждевременным.

К л ю ч е в ы е с л о в а : Изяславль, Городище, городище, поселение, местонахождение, курган, курганная группа, микрорегион.

S. Yu. Demidko

ARCHAEOLOGICAL MICROREGIONS OF «IZIASLAVL»-IZIASLAV AND «IZIASLAVL»-HORODYSHCHE

The perennial question is: which site we can interpret as Iziaslav' of Ancient Rus' Time — Rohneda hillfort (Iziaslav city) or Valy hillfort (Horodyshe village, Shepetivka region)? Some of researchers are denied Iziaslav' existence as annalistic settlement of Ancient Rus' Time, and linked those sites to Volyn' towns Horodets', Kamianets' and others which had not yet localized.

The factor of archeological surrounding (microregion) of Rohneda and Valy hillforts was not followed up. The process of territories development and settling structure formation were ignored. The attempt to fill in the microregional vacuum around Iziaslav revealed that there were 17 multi-temporal sites dating from Late Paleolithic age to Late Medieval (11 settlements and 6 tumuli or mound groups). An analysis indicated that in the study of the current research level for the 12th—14th centuries we cannot reconstruct the reliable situation for the main matter: the size of Ancient Rus' Time area of the site and population density. In addition, we cannot determine its ranks (Rohneda's trading quarters). Under these conditions it would be premature to make any decision in compare with agglomeration of Valy hillfort.

К е у w o r d s : Iziaslav', Horodyshe, hillfort, settlement, location, tumuli, mound group, microregion.

Одержано 15.06.2016

О. О. Тарабукін

ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ СХІДНОЇ ВОЛИНИ У МАТЕРІАЛАХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА В ЕКСПОЗИЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ ВОЛИНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО МУЗЕЮ (1919—1931 pp.)

У статті висвітлюється діяльність археологічного відділу Волинського центрального науково-дослідного музею у вивченні давньоруських старожитностей на теренах Східної Волині, а також побудови на основі зібраних матеріалів експозиції музейної секції відділу, присвяченій історії краю за доби Київської Русі. Наводяться результати польових досліджень, відомості про виявленні об'єкти і окремі знахідки.

Ключові слова: Східна Волинь, Волинський центральний науково-дослідний музей, археологічний відділ, дослідження, старожитності, об'єкти, знахідки, музейна секція, експозиція

У першій третині ХХ ст. важливе місце у вивченні старожитностей на теренах Східної Волині посідав археологічний відділ Волинського центрального науково-дослідного музею (далі ВЦНДМ). У 1919 р. з метою виявлення і реєстрації об'єктів археологічної спадщини («першоджерел») краю від кам'яного віку до пізнього середньовіччя включно при відділі було створено секцію археологічних розшуків [Статистический эскиз, арк. 1]. Під час проведення польових досліджень співробітники відділу у різних кутках краю виявляли пам'ятки давнини, збирали відомості про цікаві знахідки, частину яких можна пов'язати із старожитностями давньоруського періоду Х—ХІІІ ст. Наслідки вивчення цих об'єктів, збору матеріалів, за винятком стислих описів окремих пам'яток, що зустрічаються в спеціальній фаховій літературі, в науковий обіг здебільшого не вводилися, досі залишаються невідомими багатьом науковцям і краєзнавцям, які цікавляться середньовічною історією краю. Тривалий час залишається відкритим питання щодо долі зібраних співробітниками відділу матеріалів. Нічого невідомо й про те, що частину предметів, які після польових досліджень надхо-

дили до відділу, було використано при створенні музейної секції, зокрема, тієї її частини, в якій висвітлювалася історія краю за доби Київської Русі. Маємо на меті, ґрунтуючись переважно на архівних матеріалах, зібрати і узагальнити відомості про діяльність археологічного відділу ВЦНДМ у галузі вивчення старожитностей давньоруського періоду на території Східної Волині, ввести в науковий обіг результати польових досліджень, дати описи об'єктів і окремих знахідок цього періоду, а також розглянути тематичну структуру розділу музейної секції, присвяченого історії краю за доби раннього і розвинутого середньовіччя. Описи пам'яток, місцезнаходжень, відомості про окремі знахідки подаємо за текстами дослідників з деякими уточненнями, що стосуються місця розташування і сучасних назв населених пунктів із залученням матеріалів сучасних досліджень, що підтверджують датування пам'ятки.

На початковому етапі діяльності відділу, виходячи з інтересів С.С. Гамченка, основну увагу було прикуто до Житомира. У 1919 р. він продовжив розпочаті ще наприкінці ХІХ ст. дослідження. Головною метою було з'ясування найдавнішої точки заселення міста. В результаті проведених робіт, уважного вивчення рельєфу і знахідок вчений встановив, що давній населений пункт розташовувався не на р. Тетереві, як до цього вважалося, а на р. Кам'янці (район Замкової гори і прилеглі до неї території). З ним він передусім пов'язував городище. Саме в його межах, як вважав С.С. Гамченко, розміщався давній Житомир. На його думку городище охоплювало простір між струмком Рудавкою на півночі, р. Кам'янкою на заході і Любарським струмком на півдні. Проміжок між гірлами Рудавки і Любарського струмка на сході був захищений валом із зовнішнім ровом. Сліди укріплення, незважаючи на то-

гочасне планування вулиць, простежувалося у вигляді пагорбків наприкінці Кафедральної вулиці за 20—25 м від Олександрівської площі (нині Соборний майдан), на Малій Бердичівській західніше перетину нею Театральної вулиці. Подібний вал захищав підступи вздовж усього периметру городища. В межі городища входили тогочасні Базарна площа, вулиці Кафедральна, Замкова, Басейна, Рибна, нагірна частина Чуднівської, Малої Чуднівської, Малої Бердичівської і Любарської вулиць, провулки Замковий, Тюремний, а також сітка дрібних провулків великого ринку, садиб Кафедрального костелу, Воздвиженської церкви і старої синагоги.

Початкове городище, обмежувалося винятково територією Замкової гори. Розміщення його у цій місцевості з точки зору оборони була дуже вигідна і доцільна, чому сприяли круті скелі, лесові урвища, яружні системи із стрімкими крутими схилами. С.С. Гамченко припускав, що городище крім того могло використовуватися як пункт для спостереження за р. Тетеревою — важливим транзитним водним шляхом з Волині до Києва.

Поступово населений пункт розширювався, розростався у різних напрямках, переважно вздовж шляхів сполучень на Київ, Звягель, Чуднів і Коростень. Поетапно з'явилися 2—5 лінії зовнішніх укріплень. Перша на теперішній замковій окраїні, друга від Замкової вулиці до будівлі в'язниці, третя від вулиці Рибної до Басейної, четверта від будівлі колишньої в'язниці до південного кінця попереднього валу і п'ята по верху від Любарського яру до Чуднівського спуску (вул. Черняхівського, колись Чуднівська). Можливо, що вали по верху додатково укріплювалися палісадами. В'їзди до городища простежувалися з трьох сторін. Перший з півночі з боку Рудавки, другий зі сходу від Олександрівської площі, а третій із заходу (вірніше південь, південний захід) по Чуднівському спуску. Потужний шар лесу на площі городища був зручним для будівництва печерних камер, житлових ям, землянок і наступних форм надземного житла. На поверхні лесу і в чорноземі знаходили порівняно частіше черепки слов'янського часу, типу горщиків, мисок гончарної роботи, з вдавленим круговим бороздчатим і городковим орнаментом, короткі односторонні залізні ножі, скляні різнокольорові, посріблені, позолочені та сердоликові намистини, залізні оковки і дужки від дерев'яних відерців, ковальські залізні цвяхи квадратного і прямокутного перетину з круглими, овальними, квадратними, прямокутними шлямками або без них, уламки мідних і срібних кілець.

С.С. Гамченко відмітив, що північному в'їзду в городище відповідав Мальованський некрополь. Займав ділянку розмірами 400 × 300 м (близько 12 га), складався з близько 500 курганів, від яких у 1886 р. залишилося не більше 280. Внаслідок планувальних робіт і забудови кургани колись потужного некрополю з часом були вщент зруйновані. У 1919 р. вчений зро-

бив спробу відшукати бодай якісь сліди давнього могильника, але безрезультатно [Гамченко, спр. 45, арк. 8—15, ф. с. 2—9, 11, 12, рис. 4—6].

У 1920 р. С.С. Гамченко розширює свої пошуки на прилеглі до Житомира території, здійснює розвідки по басейнам річок Тетерева і Кам'янки. Оглянувши раніше відомі укріплення в околицях сіл Псищі (тепер Зарічани), Соколова гора і Станишівка, склав детальні описи і плани пам'яток, зробив обміри, зібрав підйомний матеріал.

Поблизу с. Псищі вчений обстежив городище, яке займало пологий мисоподібний виступ правого берега р. Тетерів. Городище конфігураційного плану, яйцеподібного перетину, витягнуте з північного заходу на південний схід. З північного сходу та південного заходу захищено крутими урвищами лесу і гнейсограніту. Південно-західна частина відокремлена від лесового масиву побережжя двома валами і двома зовнішніми ровами. Розміри: 100 × (35—45) м (близько 0,45 га). Місцеві мешканці нічого не знають про цю пам'ятку, називають її городищем, перекази відсутні. На поверхні і по його схилам вдалося зібрати декілька черепків ліпного посуду світло-коричневого кольору грубої техніки з домішками жорстви без орнаменту, що нагадує за формою та іншими ознаками кераміку місцевих полів поховальних урн. Лесові урвища яру городища при розкопках дали б багато цікавого і нового [Гамченко, спр. 45, арк. 29—36, рис. 7, 9—15].

У межах с. Станишівки, на відстані 3,5—4 км від Житомира, на одному з лесових пагорбів висотою близько 30—40 м, у місцевості, що мав назву «Попівка» розташоване городище. В плані кругле, площею 0,5 десятин (35—40 м), захищене по периметру подвійною лінією валів і ровів. Внутрішня площа крім валів розорюється. Вали висотою 1—1,25 м, ширина основи 2,5—4 м, глибина ровів 0,48—0,75 м. Західний вал має обріз, в якому спостерігається сліди будівель (укріплення скатів), шар каміння з рештками деревини, печини, вугілля і золи. Вхід з півдня по вузькому перешийку між ярами. На поверхні зібрані уламки посуду з бороздчатим і хвилястим орнаментом слов'янського типу. В ямі, особливо у північно-східній, багато роздрібнених кісток домашніх тварин (корова, свиня, вівця) і черепків слов'янського посуду. Культурний шар — гумус, потужністю до 2,5 м. Розкопки дадуть змогу проявити культурні нашарування пам'ятки, а здобутий інвентар, скласти тверде судження про походження цього цікавого археологічного першоджерела. У 1973 р. пам'ятку обстежив М.П. Кучера і встановив, що укріплення з'явилося у цій місцевості у XII—XIII ст. [Гамченко, спр. 45, арк. 37—38, рис. 27—29; Кучера, 1979, с. 63].

На відстані 5—6 км від Житомира по лівобережжю Кам'янки на лесовому масиві лапчастої конфігурації, на горбкуватій невеличкій площі підвищення рельєфу гнейсограніту, на куті впадіння Крошенки в Кам'янку, біля старого шляху на Звягель, знаходиться урочище Соколова гора. На

конічно-усіченому підвищенні розташоване городище круглого плану діаметром 85,2 м. З півночі, заходу, півдня і північного сходу гора урвиста. Зі сходу, з боку Крошні, до гори підходить пологий отрог лесового масиву. Висота гори неоднакова, з півночі вона складає близько 40 м, а сходу — лише 14 м. З цього ж боку помітний вхід до городища шириною близько 4,25 м. По периметру захищене подвійною лінією концентрично розташованих кільцевих валів і ровів. Висота валів в межах 4 м. Гребінь внутрішнього валу перевищує гребінь зовнішнього на 12 м. Зовнішній вал із заходу майже осів і зливається з дном зовнішнього рову. Глибина ровів від 2 (внутрішній) до 6 (зовнішній) метрів. У внутрішній частині збереглися сліди невеличкого квадратного плану ровика розмірами близько 20 м, що оточує курганоподібний пагорб у північній частині городища. Народна пам'ять пояснює наявність цього ровика тим, що тут колись був колодязь, який з часом заплив. У XIX ст. (30—80-х рр.) гора була покрита дубняком, у свій час тут росли вікові у декілька обхватів дуби, які в подальшому були зрублені. На поверхні у межах городища зібрані черепки грубого ліпного посуду невизначеної форми з домішками жорстви, світло-коричневого і рожевого кольорів, багато дрібних уламків крем'яних знарядь, а на поверхні валів, у ровах і прилеглий площі багато невеличких, очевидно, металевих каменів. Під дерном зустрічалися шматки печини. Кількість культурних шарів невідома. Дослідження городища може пролити світло й на навколишні археологічні першоджерела. У 1973 р. пам'ятку обстежив М.П. Кучера і встановив, що укріплення з'явилося у цій місцевості у XII—XIII ст. [Гамченко, спр. 45, арк. 40—41, рис. 31—33; Кучера, 1979, с. 67].

У 1921 р. С.С. Гамченко перемищає роботи у західному і південно-західному напрямках від Житомира охоплюючи басейни річок Тетерева, Лісової Кам'янки, Нопаті і Бобрівки, обстежує місцевості, території і околиці 22 населених пунктів. Варті уваги окремі пункти, відомості про які дослідник наводить у своїх матеріалах. В їх числі 7 городищ, 5 курганних груп і 2 місця окремих знахідок. Давні укріплення зафіксовані поблизу хут. Генрихівка, в околицях с. Буки. Оглянуте також розташоване поза межею зони досліджень городище в околицях с. Сингури.

За повідомленням мешканця хут. Рудковського Г.І. Ристака, поблизу хут. Генрихівка, між с. Ульянівкою і хут. Рудковського, на лівобережжі р. Бобрівки, в урочищі «Висока гора» (пагорб на основі кристалічних порід до 20 м висотою, покритий могутнім чорноліссям (листяний ліс)), на вершині спостерігаються сліди городища круглого плану з валом і ровом [Гамченко, спр. 45, арк. 97, 99].

Під час рекогносцировки місцевості у нижній течії р. Бобрівки і на берегах р. Тетерів в околицях с. Буки С.С. Гамченко виявив групу з 5 городищ. Три з них розміщалися на берегах р. Бобрівка (1 на правому і 2 на лівому), а два інших

на правому березі р. Тетерева. Під час робіт були зроблені обміри, складені описи, плани і розрізи пам'яток. На жаль ці цікаві в археологічному плані об'єкти після С.С. Гамченка ніхто ніколи не досліджував, а тому відомості і плани наведені в матеріалах вченого стануть у нагоді сучасним дослідникам, спонукають до нових пошуків. Слід також відзначити, що в районі с. Буки відомі поселення і кургани могильники періоду раннього середньовіччя і Київської Русі [Русанова, 1967, с. 43—44; 1971, с. 46—51; Кучера, 1988/156, арк. 5—7]. Можливо, до цієї групи пам'яток належать і описані нижче укріплення.

Городище 1 на правому урвистому березі р. Бобрівка в уроч. «Городище» або «Окоп». Відоме також під назвою «Гніздо» або «Пасіка». Під береговою лінією осипу скелястий вихід гнейсограніту прикритий лесом з урвистими краями до річки. Два сусідні глибокі яри майже з крутими обрізами перпендикулярно за сторонами городища, що врізаються у висоти бережжя і є природним захистом з півночі і півдня. Із заходу городище має глибокий, природного походження рів, кінці якого виходять до ярів. Внутрішній захист городища складає підковоподібний безперервний вал по краю річкового обриву і обривів ярів та прямий вал із заходу, що пролягає до рову цієї сторони. Підковоподібний вал утворений з виїмки лесу з внутрішньої сторони. Городище за своїм типом конфігураційне (від будови рельєфу місцевості), по плану замкнуте підковоподібне. Середина його трикутного плану, випукла. Проміри: внутрішня площа довжиною із заходу на схід — 17,5 м, шириною (основа трикутника із заходу, північ—південь напрямку) — 21,4 м і довжина кожної з дуг північної і південної по 34,08 м. Підковоподібний вал шириною в основі 7,5—8,5 м, висотою 1,5—2,5 м. Підковоподібний рів шириною по верху 7—8 м, глибиною 1,5—1,75 м. Західний або прямий вал шириною в основі 8—10 м, висотою близько 4 м. Західний рів шириною по верху 9—10 м, глибиною 6,5 м. Глибина ярів: північного на виході в долину близько 12 м, південного на гирло 12—13 м. Городище підвищене над рівнем води приблизно на 17—18 м (з яких на лесове урвище припадає близько 6 м, а решта на скелю і осип). Вхід в городище можливий по дну північного яру і його південному відкосу. Городище задерноване, поросло чагарником, молодняком берези і дуба та горіховими купцями. Переказів місцева народна пам'ять не зберегла. Ніяких культурних решток на поверхні не виявлено [Гамченко, спр. 45, арк. 108—109].

Городище 2 на лівому березі р. Бобрівки нижче за течією на 240—250 м, на урвистому підвищенні, основу якого складає гнейсограніт прикритий шаром лесу. Підвищення з трьох сторін (північний схід—південний захід) омивається водами Бобрівки, а 4-ї (схід—південь) відокремлене глибоким яром (промоїною, вірніше рукавом Бобрівки) від іншого прибережного підвищення. По типу городище конфігураційне, по плану овальне. З боку Бобрівки, крім крутих урвищ (17—19 м) є

вал, який осів і з'їхав в річку. Рештки його більш яскравіше збереглися місцями на північному та південно-західному краях у вигляді бугрів площею 5—7 м² при висоті близько 2 м. З боку яру (колишнім рукавом Бобрівки) є вал більш високий на північному сході ніж на південному заході з пониженням на третину загальної його довжини з останньої сторони. З північного сходу в середину городища врізається (на 8—9 м) новий яр, що утворив урвисту дугу хорди, що осипається близько 15 м, від краю якої і вихідна точка яру знаходиться на відстані лише 3—4 м. Напрямок яру йде по магістралі внутрішньої овально-видовженої западини площі городища, поділяючи її на третину і дві третини. Розміри: внутрішня площа довжиною біля 110, шириною біля 70 м. Внутрішня улоговина довжиною 25,5 м, шириною 13,25 м, глибиною близько 1 м. Внутрішній вал: ширина основи 8—9 і висота біля 2,5 м. Площа городища, не враховуючи улоговини, мабуть осідання і потім її розчленування, не штучного, а природного походження випукла. Поверхня городища над рівнем води Бобрівки на 19—20 м, добре задернована, поросла дубовим молодняком і рідкими старими соснами. Вхід в городище ускладнений і ймовірно був з південної сторони, але нині і тут урвистий укіс. Народна пам'ять не зберегла не тільки переказів про це городище, але не має для нього й особливої назви. На поверхні культурних залишків не виявлено [Гамченко, спр. 45, арк. 109—110].

Городище 3 за 0,75 км від попереднього, на скелястому виступі лівобережжя Бобрівки, прикритого лесом. В плані овальне, всередині випукле. Бобрівка омиває крутість, полегшену осипом, з південної сторони. З інших сторін городище огинає глибокий рів, вихідні кінці якого круто спускаються в річкову долину. За зовнішнім ровом вал, що охоплює городище по краю всієї його внутрішньої площі. За ним знаходиться широкий рів, що оперізує підвищену середину городища, яка видовжено-овального плану, з двома підвищеннями на кінцях, роз'єднаних седловинкою. Розміри: загальна довжина городища близько 45, ширина на західній треті біля 25, а східній біля 35 м, окружність його по валу біля 125 м. Зовнішній рів: ширина вгорі 7—11, глибина 6—9 м. Вал: ширина основи 5—6, висота 1—2 м. Внутрішній рів: ширина вгорі 8—10, глибина 1—1,5 м. Підхід до городища зі сходу, де почавшись, піднімається по відкосі, огинаючи городище з півдня і виходить в проміжок валу із заходу. Городище щільно задерноване, поросло напівчагарником і одинокими кущами ліщини, берези і дуба. На внутрішньому підвищеному майданчику городища, майже посередині, дві скарботукацькі дрібні ями (круглого плану, діаметром біля 2 м). Третя яма по сусідству з першими, на внутрішньому схилі валу (майже такого ж розміру, як і дві попередні). Народна пам'ять не зберегла ніяких переказів про це городище. Немає й особливої назви йому. З по-

верхні не знайдено ніяких культурних залишків [Гамченко, спр. 45, арк. 110—111].

На думку місцевого вчителя І.Я. Ковтуна давні укріплення на берегах Бобрівки слід пов'язувати з курганными могильниками в урочищі «Циганські ліски» [Гамченко, спр. 45, арк. 108].

Городище 4 на підвищенні правого берега р. Тетерів, підстелене гнейсогранітом и прикрите лесом крутизна в напрямку до річки (північний захід). З північного сходу обмежене старою задернованою лукою. Городище конфігураційного плану, в плані нагадує прямокутний трикутник з округленими гострими кутами. Середина випукла і похилена до півдня. Захист його по периметру складає вал з ровом. Має два входи: один з південного заходу, а інший з півдня, де вал осів. З південно-західної сторони городище огинає тракт на Чуднів. Розміри: внутрішній майданчик довжиною біля 150, шириною, в південній половині, біля 75 м. Оточуючий вал: довжина біля 0,5 км, ширина 120, в основі 3—4, висота 1,5—2 м. Внутрішній рів: ширина вгорі 3—4, глибина 0,5—1 м. Зовнішній рів: ширина вгорі 2,42, глибина біля 1,5 м. Городище добре задерноване, поросло дубами, липами (300—400 рр.), молодняком берези, граба, дуба і липи. В народній пам'яті немає назви цьому городищу. Переказують, що тут «колись» було село і в ньому «церква», яка «запала», а на її місці тепер струмок, що впадає в Тетерів. На поверхні ніяких культурних залишків не виявлено [Гамченко, спр. 45, арк. 111—112].

Городище 5 за 1,5 км на схід від попереднього, на підвищенні р. Тетерів, основу якого складає гнейсограніт і товща лесу. До Тетерева крутизна урвиста, усипана скелями, камінням, щебенем, осипом. З південно-західної і північно-східної сторін підвищення обмежують яри. З південно-східної сторони схил пологий, за ним тракт на Чуднів. Городище конфігураційного типу, в плані прямокутний трикутник із зрізаними гострими кутами. Внутрішня частина випукла, з ухилом на південний і західний боки. Захист представляє вал і внутрішній рів, а з південно-східної сторони безпосередньо за валом зовнішній рів. Розміри внутрішньої площі: довжина 125, ширина в північно-західній третині біля 100, а в південно-східній 175 м. Вал: довжина біля 0,5 км, ширина в основі 3—3,5, висота 1,5—2 м. Внутрішній рів: ширина вгорі 4—6, глибина 0,5—1,5 м. Зовнішній рів: ширина вгорі 7—8, глибина 2—2,5 м. Вхід в городище простежується на кутку валу з південного краю. Городище добре задерноване, покрите віковим чорноліссям, чагарниками ліщини і напівчагарниковими рослинами. В народній пам'яті про це городище не збереглося ніяких переказів. Немає йому й народної назви. На поверхні ніяких культурних залишків не виявлено [Гамченко, спр. 45, арк. 112—113].

Досліднику випадково вдалося побувати в с. Сингури південніше Житомира, де оглянув городище. Розташоване на домінуючій лесовій висоті (підстеленій гнейсогранітом) правого берега

р. Сінгурки і оточене останньою з трьох сторін (південний захід, північний захід і північний схід), займає площу біля 2 десятин. Представляє собою півострів округлого плану, що з'єднується перешийком з південного сходу із сусіднім підвищенням. В плані округлий чотирикутник. Вали і рови не збереглися: зплили або були сплановані. Культурний шар в чисельних ямах і провалах не примітний, вірніше, дуже змішаний з пізнішими, потужністю 1,5 м (де тонше, де товще). У ньому знайдені черепки глиняного посуду різних часів, уламок ручки скляного посуду або крученого скляного браслету. У змішаному культурному шарі (нижче лес) якби декілька епох: вище епоха слов'янська («бороздчатые» черепки), нижче епоха давнього заселення (крем'яні скалки і черепки з жорствою) і литовсько-польське ще вище. Можна припустити, що на городищі, яке сплановане будівлею замку у XV—XVII ст., був опорний пункт давнього заселення. У 1973 р. пам'ятку обстежив М.П. Кучера і встановив, що укріплення з'явилося у цій місцевості в XII—XIII ст. [Гамченко, спр. 45, арк. 123—124, рис. 175—180, Кучера, 1979, с. 63].

Декілька курганных груп, в яких під час розкопок були зафіксовані поховання давньоруського часу, було виявлено західніше с. Денеші в урочищі «Циганські ліски». С.С. Гамченко з метою уточнення отриманих даних рекогносцирував увесь простір урочища і встановив, що на його території знаходиться ціла курганна система, яка складалася з трьох підгруп і низки рядових курганів, які тягнулися з деякими перервами один від другого доволі пересічної місцевості урочища з обох сторін р. Бобрівки. Перша група розташовувалася на правому, а друга і третя — на лівому берегах р. Бобрівки. У трьох групах загалом було виявлено 52 кургани. У першій групі дослідник розкопав 2, а в третій 3 насипи. Розкопки проводилися центральним колодязем або охоплювали усю площу насипу з пошаровою зйомкою штиками, напівштиками із зачисткою. Кургани 4 та 5 третьої групи, в яких виявлені поховання за обрядом трупоспалення празько-корчацької культури введені в обіг В.П. Петровим [Петров, 1963, с. 30—32]. Інтерес становлять кургани 1—3 третьої групи, де виявлені поховання і предмети давньоруського часу і які раніше в обіг не вводилися.

Курган 1 (за планом № 1) у нижній частині схилу біля прибережної дороги від лісника до с. Буки. По периметру кільцевий ровик, більш примітний із півночі і заходу. З південного сходу перерваний перешийками. На вершині з південного заходу скарбошукацька яма розмірами $2,5 \times 1,5 \times 0,27$ м. Розміри: окружність основи — 22, криві-утворюючі 13,79—14, висота 0,48—0,57 м. Довжина перешийків від 2,24 до 3,5 м. Ширина ровика 1,78—2, глибина 0,13—0,57 м. Пробна яма на північний схід: рослинний шар 0,13—0,17 м, нижче жовтий пісок. На глибині 0,53 м у північно-східному секторі знайдені два черепки гончарної роботи, горщика з домішками дрібного піску, з давленим лінійно-бороздчатим орнамен-

том по верхньому боку, з місцевої білої з синім відтінком глини. На глибині горизонту були дубові вуглики з грудками золи. Продовження розкопок під горизонт дало неперушені шари. Судження. Курган, очевидно, вміщував трупопокладення на горизонті, пошкоджене скарбошукачами.

Курган 2 (за планом № 7) найбільший, розташований майже в центральній частині південного схилу. Кільцевий ровик чіткий, перерваний з північного сходу перешийком. Щільно задернований, поріс грабом і кущами горішника. Сповзання насипу на південь. На вершині по схилам із заходу і сходу скарбошукацькі ями розмірами $1,78 \times (1,5—1,12) \times (0,54—0,78)$ м. Промір характерних ліній: окружність основи — 55, криві-утворюючі: північ-південь — 31, захід-схід — 29,75, висота — 1,19, ширина ровика — 3,4, глибина 0,13—0,71, ширина перешийка — 2,23 м. Пробна яма з півночі: рослинний шар 0,27—0,30, білий пісок 0,26 м і нижче жорства гнейсограніту з домішками суглинку. На різних глибинах зустрічалися черепки горщиків, очевидно слов'янського типу, окремі дубові вуглики з дрібними грудками золи. Роботи проводилися до шару неперушеної жорстви. Судження. Можливо, поховання на горизонті, яке знищене коріннями дерев і скарбошукачами.

Курган 3 (за планом № 3) за 11 м східніше попереднього. Добре задернований. Навколо кільцевий ровик. Сповзання насипу на південь. Проміри характерних ліній: окружність основи — 21,3, криві-утворюючі: північ-південь — 13, захід-схід — 12,3, висота — 0,44, ширина ровика 1,62—1,73, глибина 0,32—0,39 м. Для розгляду шарів слугувала пробна яма попереднього кургану. На глибині 0,35 м в центральній частині знайдено овальну пляму орієнтовану по лінії південний захід—північний схід. Нижче, на рівні горизонту виявлені рештки скелету. Положення його: на спині, ноги витягнуті, руки нижче ліктя не спостерігалися, голова на правій скроні, нижня щелепа на своєму місці. Головою на південний захід, ногами на північний схід. Кістяк дуже низького стану збереження (збереглися краще частина черепа і стегнові кістки, залишаючись у різних ступенях розпаду). Біля голови, на рівні шиї, знайдені два спіральні срібних кільця, дві срібні і частинку гранованої сердоликової намистини. Увесь інвентар представляє звичайне слов'янське поховання. Біля правого стегна два дубові вуглики і зола. Судження. Поховання із трупопокладенням жінки з прикрасами. Про домовину спостережень не має [Гамченко, спр. 45, арк. 99—105].

Датування окремих поховань давньоруським періодом в курганах зазначеної пам'ятки підтверджують матеріали розкопок І.П. Русанової. У 1961—1963 рр. в 1 групі розкопано 7 курганів, в яких були виявлені поховання за обрядом трупопокладення. У складі інвентарю уламки кружального посуду, залізні цвяхи, ножі, калачеподібне кресало і кремінь до нього, пластинчастий перстень, скляні зелена і позолочені, а

також сердолікова призматична намистини, вісочні кільця, у тому числі одне з нанизаною зернистою намистою, які дослідниці датую XI—XII ст. [Русанова, 1967, с. 43—44].

Окремі предмети, орієнтовно давньоруського часу, були виявлені у межах курганних могильників поблизу сіл Шиєцька Буда і Буки. Зокрема, в околицях с. Буки, на правому березі р. Бобрівки, у лісі, поблизу урочища «Лихотвора» (пов'язується із садибою А.І. Лихотвора) була невеличка курганна група з низьких насипів. Під час оранки у цій місцевості знаходили залізні кинджали, ножі і вістря до списів з нерозбірливими написами [Гамченко, спр. 45, арк. 93—94].

За повідомленням В.М. Горая близько 1 км на захід від с. Шиєцька Буда, на підвищенні поблизу Галого або Вовчого болота, років 30 тому (орієнтовно 1891 р.) була група невеличких курганів, розташованих неподалік один від одного. Курганів цих було багато, допоки їх покривав ліс. Вони були круглого плану, висотою близько 1 м. Після порубки лісу і багатолітньої оранки від курганів нічого не залишилося, в чому переконався С.С. Гамченко коли обстежив це місце. Лише серед березини вдалося відшукати рештки могильника з 10 насипів круглого плану, висотою близько 1, окружністю основи 40—50 м. По профілю низький обрізок шару з пласкою ледь округлою вершиною з кільцевими ровиками. Відомості про цю пам'ятку і результати розкопок одного з курганів наводить В.П. Петров, але неповно, обмежуючись винятково даними, які стосувалися об'єктів і знахідок празько-корчацької культури [Петров, 1963, с. 30]. У тексті С.С. Гамченка, крім наведеного, знаходимо інформацію про те, що раніше під час скарбощукацьких розкопок у цій місцевості, знаходили уламки глиняного посуду, пряслиця і залізні сокирки. Останні взагалі невластиві празько-корчацьким комплексам. Цілком можливо, що серед курганів ранньослов'янського часу, як в урочищі «Циганські ліски», могли бути окремі поховання періоду Київської Русі [Гамченко, спр. 45, арк. 95—96].

С.С. Гамченко під час робіт зібрав також відомості про місця окремих знахідок, де було знайдено ряд цікавих артефактів, можливо, давньоруського часу. Так, неподалік с. Шиєцька Буда (тепер с. Заможне) І.Т. Врублевський під час оранки на своєму полі знайшов залізний широкий меч довжиною близько 1 м. Подібні, прямі мечі та інші знахідки (уламки глиняного посуду, залізні кинджали тощо) були виявлені під час оранки на підвищенні, розташоване наприкінці хут. Рудковського поблизу дороги на с. Новий Завод [Гамченко, спр. 45, арк. 95, 98—99].

У 1922 р. С.С. Гамченко завершує обстеження окремих ділянок на правобережжі р. Тетерів (на ділянці Фрисарка-Вили), Лісової Кам'янки та р. Хинівки і переміщає зону досліджень у південно-західному напрямку від Житомира, охоплюючи басейни річок Глибочка, Кошці, нижньої

Гнилоп'яті і Гуйви, Коденки та П'ятки, обстежує місцевості, території і околиці 33 населених пунктів. У 9 пунктах дослідник виявив сліди давніх укріплень, в одному пункті окремо знахідку.

Давні оборонні споруди виявлені за 1,5—2 км від с. Великі Коровинці (нині Чуднівського р-ну), біля водоймища «Вовчик» в урочищі з промовистою назвою «Вали». У 1973 р. М.П. Кучера обстежив і підтвердив наявність у цьому місці решток городища і навколишнього селища XII—XIII ст. [Гамченко, спр. 45, арк. 139; Кучера, 1979, с. 66].

За 0,5 км на південний схід від с. Глибочок у північній частині долини однойменної річки виявлене пласке підвищення штучного походження овального плану з навколишнім ровом площею біля 0,25 десятин. На оранці знаходять фрагменти глиняного посуду, уламки печини, шматки дерева і вугілля. С.С. Гамченко припускав, що це залишки городища або іншого захисного пункту [Гамченко, спр. 45, арк. 141].

В околицях с. Троянів, поблизу млина на р. Гнилоп'яті, в урочищі «Царина», на вершині пагорбу виявлене городище площею біля 1 десятини, оточене валом і ровом [Гамченко, спр. 45, арк. 163].

На території с. Слободище (нині Бердичівського р-ну) увагу дослідника привернуло урочище «Замко» — пагорб острівного типу, оточене по колу водами р. Гнилоп'яті. Вважав, що пагорб представляв собою рештки спланованого городища, що мав вал і внутрішній рів. На його місці пізніше було збудовано замок, на площі якого згодом з'явилася уніатська церква. Коли копали землю знаходили черепки давнього посуду, кам'яні знаряддя праці, людські кістяки та інше [Гамченко, спр. 45, арк. 166].

Порівняно невеличкі укріплення були виявлені в околицях сс. П'ятка (нині Чуднівського р-ну) і Пряжів (нині Житомирського р-ну). В першому пункті городище круглого плану площею 0,5 десятин, оточене валом із зовнішнім ровом, розташовувалося на південний захід від «Святих гір», на пагорбі, в урочищі «Городисько». В другому пункті городище на пагорбі, на кутку річок Коденка і Гуйва, в урочищі «Майдан», округлого плану з валом і ровом, площею біля 0,25 десятин. Вал сильно осів, а рів, який зберігся, дуже заплів [Гамченко, спр. 45, арк. 174, 175].

Досить значне за розмірами укріплення виявлене на західній околиці с. Городище (нині Житомирського р-ну). Займало високе підвищення на вигині р. Коденки. Городище овального плану, площею біля 5 десятин, орієнтоване довгою віссю з північного заходу на південний схід. Оточене подвійним (з боку крутого берега Коденки сліди трьох валів і 2 ровів — зовнішній вал, замість рову, має круті береги) валом і двома зовнішніми ровами. З північного заходу вали (з ровами) сповзли (сюди городище має ухил). Взагалі городище на своїй периферії розсілося. Його вали і рови на південний схід мають прокоп до річки

(пізнішого походження). Вали і рови яскравіше збереглися із східної сторони. Коденка оточує пагорб з північного заходу, південного заходу і південного сходу. Проміри характерних ліній: довга вісь близько 250, коротка 100—150 м. Внутрішній вал: ширина основи близько 5, висота 2—3, середній (від села зовнішній), ширина біля 10—12, висота 10—11 м і від Коденки майже в три рази менший, зовнішній (від Коденки) шириною 6—7, висотою 3—4 м. Перший рів (від Коденки) шириною вгорі 4—5, глибиною біля 3 і від села шириною біля 10, глибиною біля 11 м. Другий рів (від Коденки) 4—5, глибиною 2—4 і рів від села шириною 12—13, глибиною біля 10 м. Поверхня городища розорюється. Центральна частина його з північного заходу увігнута (внаслідок сповзання). На поверхні землі спостерігаються білясті плями житлових форм (ям, комор, печер), знаходять черепки (св. коричневі, чорні з блиском, ручної роботи, св. шоколадні, іноді повного обпалу, тонкі з орнаментом, кам'яні знаряддя праці, уламки печини, кісток тварин, іноді обпаленого гнейсограніту і дубове вугілля. У 1973 р. пам'ятку обстежив М.П. Кучера, підтвердив її датування давньоруським часом у межах XII—XIII ст. [Гамченко, спр. 45, арк. 175—176; Кучера, 1979, с. 67].

У матеріалах С.С. Гамченка згадується городище розташоване на території м. Кодня в урочищі «Вили» [Гамченко, спр. 45, арк. 178]. І хоча територію населеного пункту дослідник ретельно обстежив у серпні 1922 р., його опису в працях і щоденникових записах вченого на жаль відшукати не вдалося. Тому у березні 2015 р. було зроблено спробу визначити місце розташування пам'ятки. Цьому, зокрема, допомогли відомості в літературі, уважне вивчення супутникових знімків і ретельне обстеження місцевості.

Встановлено, що рештки укріплення розташовані в південній частині села, приблизно за 90—95 м на південний захід від будівлі церкви Різдва Богородиці, у місцевості, що відома нині у мешканців під назвою «Маказон». Вперше згадується в інвентарі маєтностей шляхтичів Тишкевичів, складеного у 1593 р. У тексті знаходимо відомості про стародавнє городище укріплене валом, а поруч з ним ще два «*walow staroswieckih*» [Инвентарь, 1876, с. 229—230]. За даними В.Б. Антоновича коднянське городище крім валу мало й рів [Антонович, 1901, с. 3]. Городище займало мисоподібне підвищення правого берега р. Коденки. Висота над рівнем води близько 11—13 м. У плані овальної форми розмірами 75—80 × 40—65 м (близько 0,52 га). У південно-східній частині помітні сліди в'їзду. Вали і рови до теперішнього часу не збереглися, мабуть були знищені внаслідок тривалої оранки та інших земляних робіт. Південно-західні схили з боку річки ескарповані. Нині територія зайнята городами, центральна та західна частини активно розорюються. По периметру, переважно на схилах, помітні сліди скарбощукацьких розкопок.

Під час обстеження на поверхні зібрані численні знахідки у вигляді фрагментів кружального посуду доби середньовіччя, у тому числі вінця горщиків XII—XIII ст., які мають валикоподібний край загнутий до середини. Отже, появу укріплення можна віднести до періоду Київської Русі.

У 1923 р. С.С. Гамченко поширює свої дослідження у північному напрямку від Житомира у межах сучасного Черняхівського р-ну, охоплюючи басейни рр. Бистріївки, Очеретянки (у дослідника помилково названо Троястяницею), Свинолужки, частково Мики і Корчуватої, обстежує місцевості, території і околиці 15-ти населених пунктів. В трьох пунктах вчений зафіксував сліди давніх укріплень. З цього списку виключаємо городище поблизу с. Бежів, які дослідники відносять до групи ранніх древлянських укріплень VI—VIII ст. [Гамченко, спр. 45, арк. 196—197, рис. 331—332, 27, с. 45; Кучера, 1982, с. 72, 74].

У с. Дівочки на пагорбі, де сільська церква, зафіксоване городище круглого плану з валом і ровом, площею близько 0,5 десятин [Гамченко, спр. 45, арк. 199, рис. 319].

У с. Городище, на садибній ділянці Х.Е. Пращюка обстежене раніше відоме укріплення. Займає край підвищення правого берега р. Свинолужи. Круглого плану, діаметр внутрішньої площі близько 30 м. Оточене двома валами і ровом. Між ровом внутрішнього валу і зовнішнім ровом зі сходу розташована берма. Із заходу рів глибокий. Окружність верхнього валу близько 150 м. Із заходу на ділянці довжиною близько 20 м вал осів. Висота внутрішнього валу близько 3 м. Окружність зовнішнього валу біля 250, висота 3—6 м. Вхід зі сходу. Рослинний шар на площі городища становить 0,22—0,35 м, а материнське підґрунтя складає дольодовикова глина з піском і щебенем. Середина і західна частина городища років 20 знаходилася під оранкою. На ріллі знаходять фрагменти кружального посуду з бороздчатим і городковим орнаментом, глиняні пряслиця, уламки печини, вугілля та інше. У 1975 р. пам'ятку обстежив М.П. Кучера, підтвердив її датування давньоруським часом у межах XII—XIII ст. [Гамченко, спр. 45, арк. 208—209, рис. 277—279; Кучера, 1982, с. 78].

З 1924 р. географія досліджень археологічного відділу ВЦНДМ значно розширюється. Роботи, крім Житомирської (Волинської) округи, поступово поширюються на північні регіони Східної Волині. З цього часу започатковується систематичне і планомірне вивчення старожитностей на теренах Коростенської округи. Цьому, значною мірою сприяло заснування у м. Коростені окружного музею краєзнавства, першим директором якого був Ф.А. Козубовський. На початку своєї діяльності установа виконувала функції філіального осередку, координацію науково-дослідної роботи якої в галузі археології здійснював завідувачий археологічного відділу ВЦНДМ. Незважаючи на брак коштів і відповідно людських ресурсів, що суттєво обмежувало діяльність археологічного відді-

ду, роботи хоча й в неповному об'ємі і в супереч бажанням С.С. Гамченка, завдячуючи ініціативі І.Ф. Левицького та Ф.А. Козубовського, врешті-решт вдалося здійснити. Вони за задумом вченого передусім мали на меті «дослідженнями охопити більше число географічних точок і на місцях, популяризувати археологічну справу ширше, припинити самочинні розкопки любителів і скарбощукацтво» [Гамченко, спр. 46, арк. 1].

Упродовж 24—27 липня 1924 р. С.С. Гамченко спільно з Ф.А. Козубовським здійснили рекогносцирувальні і розвідувальні роботи на території м. Коростеня. Було оглянуто і зареєстровано понад 10 пам'яток давнини, у тому числі давньоруського часу. Серед них городища № 1—3, курганні могильники в урочищі «Кургани» (на якому проводив розкопки В.Б. Антонович), на колишній дачі Іваницького, на кладовищі біля ст. Коростень і біля католицької каплички по вул. Урицького. Неподалік городища 1 («Замок Ольги») С.С. Гамченко виявив сліди ще одного невеличкого за розмірами давнього укріплення. Однак, внаслідок видобування граніту його культурний шар і оборонні споруди були повністю зруйновані. Пізніше, 14 серпня було розкопано один з курганів в групі «Дачі Іваницького». За наслідками проведених робіт, що важливо, було складено загальний план м. Коростеня з позначенням на ньому не лише усіх відомих на той час пам'яток, але й орієнтовні межі стародавнього Іскоростеня. Немає потреби зупинятися на цих пам'ятках детально, оскільки відомості і результати їх досліджень наведені в статті І.М. Самойловського [Дневник ..., спр. 61, арк. 1; Самойловський, 1970, с. 190—200; Справа ..., арк. 53].

В архівних матеріалах знаходимо відомості про те, що С.С. Гамченко та І.Ф. Левицький проводили подібні до Коростеня рекогносцирувальні роботи на теренах м. Овруча. Однак їх результати і що було знайдено у щоденниках і звітах відділу на жаль не відображені [Дневник ..., спр. 56, арк. 32 зв., Отчет ..., 1924, арк. 64].

Упродовж 21 липня — 9 серпня того ж року співробітники відділу здійснили дослідження поховальних пам'яток на теренах Коростенської округи (в межах сучасних Народицького і Овруцького районів Житомирської області). Матеріали давньоруського часу виявлені під час розкопок курганів в околицях Липляниці, Россох, Яжбереня і Норинська.

Липлянищина. Кургани в 4 групах. Дослідження проводилися 21, 23, 26, 30—31 липня. Всього розкопано 6 курганів: два в першій і чотири в другій групах. Трупопокладення на горизонті, орієнтування небіжчиків західне. Виявлені рештки дерев'яних трун, залізни цвяхи, глиняний посуд і вугілля в насипу. Поховальні комплекси датовані в межах X—XIII ст. [Гамченко, спр. 46, арк. 8—16; Русанова, 1966, с. 31, п. 52; Моця, 1990, с. 118—119, п. 106].

Россохи. Дослідження проводилися 1—2 серпня. Всього розкопано 3 кургани. Трупо-

покладення на горизонті. Виявлені рештки дерев'яних трун і залізни цвяхи, глиняний посуд і залізний ніж. Поховальні комплекси датовані в межах X—XIII ст. [Гамченко, спр. 46, арк. 24—30 Русанова, 1966, с. 31, п. 56; Моця, 1990, с. 118—119, п. 108].

Яжберень. Дослідження проводилися 4—6 серпня. Всього розкопано 4 кургана: три в першій групі на кладовищі і один у другій. Трупопокладення: 2 на горизонті і 2 в ямі. Виявлені рештки дерев'яних трун, цвяхи, вугілля в насипу, перстнеподібні вісочні кільця, дротовий перстень і фрагменти глиняного посуду. Поховальні комплекси датовані в межах XI—XIII ст. [Гамченко, спр. 46, арк. 31—39; Русанова, 1966, с. 31, п. 54; Моця, 1990, с. 118—119, п. 105].

Норинськ. Дослідження проводилися 9 серпня. У північно-східній групі розкопано 2 кургана. Трупопокладення на горизонті. Виявлені рештки дерев'яних трун, цвяхи, вугілля, ажурна намистина, ліровидна пряжка, кістяний гребінець, горщики. Поховальні комплекси датовані в межах X—XII ст. [Гамченко, спр. 46, арк. 39—44; Русанова, 1966, с. 30—31, п. 48; Моця, 1990, с. 118—119, п. 98].

Наприкінці серпня 1924 р. І.Ф. Левицький з метою реєстрації археологічних старожитностей відвідав і провів розвідки в околицях с. Колодяжне Житомирської округи (нині Романівського р-ну). У результаті на берегах р. Случі, на території і в околицях села, було виявлено 37 пам'яток, у тому числі 3 городища давньоруського часу. Одне з них розташовувалося у лісі на лівому, два інших на протилежному берегах річки. Було також виявлено 23 курганні групи і 11 окремих курганів. Даткування останніх не встановлено. Стислі згадки про ці об'єкти і докладну карту старожитностей Колодяжного І.Ф. Левицький вмістив у статті, яку було надруковано в 1 томі «Записок ВУАКу» [Викторовський, 1925, с. 20; Гамченко, спр. 46, арк. 97; Левицький, 1930, с. 159—162].

З 1925 р. археологічний відділ ВЦНДМ здійснює дослідження відповідно до планових завдань та визначених ВУАКом пріоритетних напрямків вивчення археологічної спадщини в Україні. На нараді співробітників археологічної секції та Волинської вільної археологічної школи було обговорено і складено план робіт польового сезону 1925 р. Під час його підготовки були враховані директиви ВУАКу і Київського підготовчого комітету, а заплановані роботи були скореговані таким чином, щоб відповідати запропонованій центральною науковою установою тематиці.

Поточного року продовжені розпочаті в позаминутий період роботи в районі Коростеня. Вони переважно мали розвідувальний характер, здійснювалися за участю місцевого археологічного гуртка і за кошти окружного музею [Звіт ..., арк. 17]. Наприкінці серпня С.С. Гамченко спільно з Ф.А. Козубовським провели у присутності 102 вчителів округи, які приїхали до Коростеня на перепідго-

товку, показові наукові дослідження у 2 пунктах: у південній частині городища 1 «Замок Ольги» (інакше «Ловище» або «Замчище») і курганному могильнику «Дачі Іваницького». В останньому пункті розкопано курган 2, в якому виявлено поховання за обрядом трупопокладення, яке знаходилося в ямі глибиною 0,22 м, викопаної нижче рівня давнього горизонту. Небіжчик літнього віку лежав на спині у випростаному стані головою на захід в дерев'яній домовині, складеній з дощок і збитої залізними цвяхами. Права рука зігнута в лікті, а кінцівка лежала на лівому боці на рівні грудної клітки. Кістка лівої руки була зруйнована і розтягнута корінням дерев, через що встановити її положення було неможливо [Гамченко, спр. 46/4, арк. 5—6]. Результати досліджень на теренах міста Ф.А. Козубовський висвітлив у невеличкому монографічному дослідженні «Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925» яке побачило світ у видавництві «Нове село» 1926 р. [Козубовський, 1926].

Пізніше С.С. Гамченко за участю О.Ф. Лагодівської здійснив розвідки і розкопки пам'яток в околицях Житомира, оглянувши ряд пам'яток давньоруського часу, зокрема, 25 липня додатково обстежив городище в околицях с. Станишівки, «де спостережено підвищення і укріплення верха гори від усунення, за допомогою шарів з каміння, колод, накидки глини. обпалення останньої, та зібрано, при участі каналів, фрагменти кераміки слов'янської доби в перемішці з роздробленими кістками тварин (кухонні остачі). Розкопи цього городища можуть бути цікаві і проявлять певне не одну слов'янську добу» [Гамченко, спр. 46/4, арк. 3—4].

І.Ф. Левицький протягом 1925 р. провів широкомасштабні дослідження в околицях м. Народичі, станції Шарно, хуторів Уманці і Булев, с. Селець та Болотниця Коростенської округи (тепер Народицький р-н). На початку, з метою реєстрації археологічних об'єктів, було проведено розвідувальні роботи, якими охоплено береги річок Рудки, Вершнички, Ужа (від хут. Булев до станції Шарно) і Жерева (від гирла до с. Россохи). На зазначеній території було зареєстровано 43 пам'ятки, у тому числі 12 стоянок, 1 городище, руїни селища, де зафіксовані залишки 28 дворин, 3 окремих кургана та 26 курганних груп, в яких нараховувалося понад 340 надмогильних насипів. Паралельно з цим в околицях м. Народичі і с. Селець в 7 групах дослідник розкопав 27 курганів. Наслідки проведених у 1925 р. робіт вчений підсумував в об'ємному, багато-ілюстрованому науковому звіті, рукопис якого нині зберігається у фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею [Левицький, КП 38656/2, арк. 20, 21—45, 46—95, 96—136]. Докладні доповіді про результати досліджень 1925 р. І.Ф. Левицький зробив на музейній раді та звітній археологічній виставці ВУАКу, яка відбулася 27—29 грудня в Києві [Рудинський, 1926, с. 7, 10]. Матеріали давньоруського часу («пізніші часи культури заліза»), як-от

фрагменти глиняного посуду, уламки заліза і шлак, фрагменти битого і різаного пірофілітового сланцю, бронзові гудзики та інші предмети виявлені на двох селищах вздовж берегів р. Уж, зокрема, в ур. «Снетичоу» поблизу м. Народичі, а також в курганах поблизу с. Россохи (група XXV) і с. Селець (група VII, курган 2—3, група XII, курган 1, група XXIV) [Левицький, КП 38656/2, арк. 13, 15, 17, 99—116, 119—122].

У 1926 р. І.Ф. Левицький продовжує дослідження в околицях м. Народичі. Розвідки проводилися у напрямках Великі Кліщі, Вершниця, Звіздаль, Христинівка, по р. Норинь від Христинівки до Богович, по р. Жерева від Народич до В'язівки, а по р. Уж до хут. Тартак. Під час робіт було зареєстровано понад 200 курганів, у межах 21 могильника розкопано 51 курган. Матеріали давньоруського часу, в числі яких ливарні форми, прямокутної форми плитки з навскіс обрізаними краями виготовлені з пірофілітового сланцю, фрагменти глиняного посуду, а також горщики виготовлені на гончарному колі, прикрашені лінійним і хвилястим орнаментом, бронзові і кістяні гудзики, залізний ніж та інші артефакти, виявлені в курганах, які вміщували у тому числі чисельні групові поховання поблизу м. Народичі (група XLI, ур. «Ковалів груд», курган 3) і с. Селець (група XVI, лісовий квартал 10, курган 1; група XIII, лісовий квартал 9, курган 1; група XI, лісовий квартал 10, курган 2; група XXXI Бабиницькі купчі, курган 1; ур. «Дзедзюрів пеня», курган 1) [Відомості ..., спр. 109/6, арк. 1 зв., 2—2 зв.; Левицький, КП 38656/4, арк. 1—29, XVIII, XX—XXII, XXV, № 2409—2413, 2423—2424, 2433—2436, 2651, 2711—2712, 2869].

Згідно плану на 1926 р. передбачалося співробітнику відділу О.П. Червінському здійснити рекогносцирувальні роботи в районах сіл Покалів, Матвієвичі, Скребелічі та Коптевичі Словецького району Коростенської округи і зібрати на поверхні пам'яток вироби з «серацитового» (пірофілітового) сланцю. Можливо, вони стали продовженням тих робіт, які дослідник започаткував ще у 1909 р., коли він обстежив і зібрав колекцію шиферних виробів з майстерні поблизу с. Скребелічі [Доповідна ..., арк. 2; Тарабукін, 1995, с. 33]. Однак у звіті результати цих робіт не відображені. Очевидно, через відсутність фінансування вони не були проведені [Відомості ..., спр. 109/6, арк. 5].

У планах польових робіт відділу на 1927 р. важливе місце відводилося дослідженням на теренах Коростенської округи. І.Ф. Левицький, зокрема, мав наміри на ділянці Щаблице—Альбертівка—Лозниця і в околицях Ігнатполя здійснити розкопки щонайменше 60 курганів і 1 городища болотного типу поблизу Шаблищ. В числі завдань було з'ясування зв'язку городища з місцевими курганами та їх вмістом. О.П. Червінський водночас планував здійснити низку рекогносцирувальних робіт з метою реєстрації городищ і курганних систем та збору з них

підйомного матеріалу на ділянці Збраньки—Клинець—Довгиничі—Жуки—Годотемля—Коптевицзна—Велідники. Однак, як і в того року з тих же причин більшість намічених робіт провести не вдалося [Відомості ..., спр. 109/6, арк. 7—7 зв]. Натомість І.Ф. Левицький упродовж вересня-жовтня вперше здійснює широко-масштабні розкопки багатошарового поселення розташованого в районі м. Народичі на дюнному підвищенні лівого берега р. Жерев в урочищі «Піщане». Під час розкопок серед численних об'єктів і знахідок кам'яного віку та епохи бронзи, у північній та північно-східній частинах підвищення у шарі сіро-попелястого піску («А»), на глибині 0,09 — 0,30 м, зібрав окремі знахідки IX—XI ст., серед яких уламки залізних ножів і вістря до стріл [Левицький, 1931, с. 232].

У 1928 р. після несподіваного переходу С.С. Гамченка на роботу до ВУАКу, безпосереднє керівництво археологічним відділом музею цілковито лягає на плечі І.Ф. Левицького. Слід зауважити, що дослідник у своїй діяльності надавав перевагу первісним старожитностям. Однак, під час польових робіт не обходив увагою об'єкти та окремі знахідки давньоруського часу. Під час розвідок на ділянці Копище—Олевськ провів заходи з реєстрації і уточнені даних про городища і курганні могильники басейну середньої та верхньої течії р. Уборті виявлені Я.В. Яроцьким у 1902 р. В околицях Олевська, зокрема, оглянувши городище, а в урочищі «Довга Нива» курганный могильник [Левицький, КП 38656/6, арк. 4].

Упродовж 1929—1930 рр. І.Ф. Левицький зосереджується на вивченні пам'яток доби мезоліту — енеоліту, розташованих у межах Коростенської округи. Пам'ятки давньоруського часу у той період, виходячи із тогочасних звітів, співробітниками відділу не вивчалися. Натомість зібрані у попередній період матеріали активно використовуються для створення експозиційної частини музейної секції відділу. Робота ця започаткована ще у 1920 р., але в силу об'єктивних причин (брак коштів, проблеми з приміщенням, необхідними матеріалами та обладнанням) здійснювалася дуже повільно і розтягнулася майже на 11 років. У 1930 р. діяльність в цьому напрямку значно активізувалася. Незважаючи на фінансові труднощі, різноманітні перепони на цьому шляху, експозицію музейної секції вдалося належно підготувати і врешті-решт відкрити для відвідувачів 15 березня 1931 р. Музейна секція розміщувалася у приміщенні відділу по вул. Хлібній, 15 у двох залах. В основу експозиції було покладено схему розвитку суспільних формацій на Волині в докапіталістичний період. Окремий розділ, який розміщався у другому залі, був присвячений періоду феодалізму. Саме ця частина експозиції, на мою думку, певною мірою підсумувала результати археологічного вивчення давньоруських старожитностей на території Східної Волині. Крізь призму зібраних матеріалів висвітлювалася соціально-економічна, аграрна, релігійна і

політична історія краю за доби раннього і розвинутого середньовіччя. Тут були представлені різноманітні експонати і допоміжні матеріали, для розміщення яких досить вдало використовувалася уся наявна площа: стіни, підлога, підвіконня, шафи і вітрини. Експозиція була побудована за тематичним принципом, розподілялася на чітко визначені теми і підтеми, супроводжувалася показом експонатів, діорам з елементами реконструкцій, малюнків, планів, схем і світлин у такій послідовності.

1. Побут та класові взаємини хліборобів та територіально-дружинної аристократії IX—XI ст. на Коростенщині і Волині. а) Хлібороби (на стіні план дворищ біля Сельця, шафа XV). б) Територіально-дружинна аристократія. Городища в системі феодального господарства. Організація військової сили. Шляхи торговельних зносин (діапозитиви № 25—28, біля вітрини XIV, плани Народицького городища і Замкової гори в м. Житомирі).

2. Політична обумовленість християнізації Русі (шафа XIV).

3. Ремісники. Лупакове виробництво на Овруччині в IX—XII ст. На стіні мапа городищ Східної Волині і Коростенщини, план і перекрій давнього кар'єру лоякового лупака в ур. «Теснове» біля Нагор'ян. На підвіконнику діапозитиви № 29—32. Під вікном у вітрині процес виготовлення лупакових прясличок. Ливарська техніка, керамічне виробництво, чинбарство, кравецтво, деревообробка й ін. ремесла, що щільно зтикаються з організацією цехів наступної суспільної формації (шафа XVI).

4. Кремація у древлян в IX—XII ст. (шафа XIII, верх). Переживання обряду годування небіжчиків VIII—X ст. (шафа XIII, низ). Житомирське городище (за даними дослідів С.С. Гамченка, на 3 планшетах, 9 відбитках 9 × 12) [Ріжне ..., арк. 102—103].

У травні 1931 р. І.Ф. Левицький звільняється з посади завідуючого і відповідно до розпорядження НКО переводиться до м. Харкова, що вплинуло на подальшу долю відділу та його діяльність. Через деякий час його було реорганізовано в кабінет і підпорядковано історичному відділу музею. З того часу роботи відділу з археологічного вивчення старожитностей краю, у тому числі давньоруських, на тривалий час припиняються [Книга ..., арк. 25; Тарабукін, 1995, с. 35].

Таким чином, співробітники археологічного відділу ВЦНДМ здійснюючи переважно заходи з реєстрації об'єктів археологічної спадщини (першоджерел) на теренах Східної Волині, які траплялися під час польових досліджень, крім первісних звертали увагу й на старожитності давньоруського часу. Упродовж 1919—1929 рр. на території Житомирської (Волинської) і Коростенської округ орієнтовно було виявлено і обстежено близько 30 городищ, 3 поселення, 2 місця окремих знахідок і понад 30 курганных могильників, які за певними ознаками і скла-

дом інвентарю можна відносити до IX—XIII ст. Датування означеним періодом низки городищ і окремих поховань у складі курганних груп, які відкрили і обстежували співробітники відділу, підтверджене пізніше дослідженнями провідних археологів І.М. Самойловського, І.П. Русанової, М.П. Кучери та О.П. Моці.

Планомірних досліджень об'єктів давньоруського часу на території краю співробітники відділу переважно не здійснювали, але під час планування і проведення польових робіт ставили і по можливості вирішували певні завдання пов'язані з вивченням окремих об'єктів і комплексів означеного періоду. Зокрема, зверталась увага на вивчення середньовічних старожитностей давніх населених пунктів краю як-от Житомира, літописних міст Овруча і Коростеня, з'ясування зв'язку городищ і курганних могильників та їх вмісту, вивчення і збір матеріалів з об'єктів пов'язаних з видобутком і обробкою пірофілітового сланцю на теренах Овручини тощо.

При виборі об'єктів для проведення розкопок співробітники відділу традиційно надавали перевагу поховальним пам'яткам. Поселення переважно не досліджувалися. У 1925 р. за ініціативою і під керівництвом С.С. Гамченка започатковуються стаціонарні дослідження одного з древлянських градів літописного міста Іскоростеня.

Під час польових досліджень співробітниками відділу було зібрано велику кількість цікавих зразків матеріальної культури, на основі яких в подальшому було створено розділ експозиції музейної секції, присвячений історії краю за часів Київської Русі. Створенням останнього фактично, підсумовувалися результати багатолітнього вивчення давньоруських старожитностей на теренах Східної Волині.

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Тр. XI АС в Киеве 1899. — М., 1901. — Т. I. — С. 1 — 133.

Викторовський В. Житомир // Бюлетень кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. — К., 1925. — Ч. 1. — С. 19—20.

Відомості про переведену науково-дослідчу працю в 1926 р. — [Житомир, 19.XI.1926 р.] / НА ІА НАН України. — Фонд ВУАК. — 109/6.

Гамченко С.С. Пятилетие археологических исследований на Волыни. (1919 — 1923 гг.) [Житомир, 11.06.1925] / НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С.С. Гамченко). — Спр. 45. — 5, 211, 5 арк.

Гамченко С. Раскопки 1924 г. на Волыни [Житомир, 17.II.1925] / НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С.С. Гамченко). — Спр. 46. — 109 арк.

Гамченко С. Дослідна робота археологічного відділу Волинського н/д музею в 1925 році [Житомир, 07.12.1925 р.] / НА ІА НАН України. — Ф. ВУАК. — Спр. 46/4. — 7 арк.

Дневник археологических изысканий. Археологический отдел Волынского центрального музея (1921—1925 гг.) / НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С.С. Гамченко). — Спр. 56. — 37 арк.

Дневник археологических исследований Коростенщины. Записная книжка № 4 / НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С.С. Гамченко). — Спр. 61. — 73 арк.

Доповідна записка до Ради Волинського науково-дослідного музею Завід. Археологічн. Від. музею Левицького І.Ф. — Житомир, 29.IV — 28 / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/1 — ІД — 11182. — 16 арк.

Звіт за 1924/25 академічний рік (з 1/X — 1924 року по 1/X — 1925 року). Документи ЖОКМ. — Житомир, 1979. — Кн. II / Фонди ЖОКМ. — КП 6820. — Арк. 4—19.

Инвентарь именей принадлежащих панам Евстафию, Юрию, Петру и Александру Тишкевичам Логойским, находящихся в Житомирском повете, Киевского воеводства, с исчислением крестьян и мещан и их повинностей. 1593 года, октября 7 дня // АЮЗР. — К., 1876. — Ч. VI, т. I: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI—XVIII веке (1498—1795). — С. 223—232.

Книга наказів Житомирського музею: липень 1926 — 16 серпня 1936 рр. / Фонди ЖОКМ. — КП 38120 / ІД — 10497. — 92 арк.

Козубовський Ф.А. Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925. — Коростень, 1926. — 24 с.

Кучера М.П. Отчет о разведке памятников археологии Житомирской области в 1988 г. / НА ІА НАН України. — 1988/156.

Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі // Археологія. — 1979. — Вип. 29. — С. 62—72.

Кучера М.П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія. — 1982. — Вип. 41. — С. 72—82.

Левицький І. Археологічні досліди в районі: Народичі—Ст. Шарно—Уманці—Булев—Селець—Болотниця Коростенської округи року 1925 [Житомир, 24.V.1926 р.] / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/2 ІД—11183. — 137 арк.

Левицький І. Археологічні досліди в Коростенській і Житомирській округах, року 1926 (Коротке подання) [Житомир, 27.XII.26 р.] / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/4 ІД—11185. — 37, I-XXXI арк.

Левицький І. Археологічні досліди в Коростенській і Волинській округах року 1928 [Житомир, 29.XII.28] / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/6 ІД 11187 — 39 арк.

Левицький І.Ф. Домовина кінця неолітичної доби на побережжі середньої течії р. Случі (с. Колодажне на Волині) / Зап. ВУАК. — К., 1930. — Т. I. — С. 159—178.

Левицький І. Станція в ур. Піщаному біля Народичі // Антропологія: Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка за 1930 р. — К., 1931. — Т. IV. — С. 191—235.

Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. — К., 1990. — 156 с.

Отчет о деятельности археологического отдела Волынского научно-исследовательского музея за Июль—Сентябрь 1924 года // НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С.С. Гамченко). — Спр. 51: Материалы о деятельности археологического отдела Волынского научно-исследовательского музея 1924—1925 гг.). — Арк. 64—65.

Петров В.П. Памятники корчацкого типа (по материалам раскопок С.С. Гамченко) // МИА. — 1963. — Вып. 108. — С. 18—38.

Ріжне листування археологічного відділу на 1925 р. / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/11 — ІД 11192 — 106 арк.

Рудинський М. Коротке звітлення за діяльність ВУАКу при УАН в галузі археологічних дослідів в р. 1925 // Коротке звітлення ВУАК за археологічні досліди року 1925. — К., 1926. — С. 3—11.

Русанова И.П. Археологические памятники второй половины I тыс. н.э. на территории древлян // СА. — 1958. — № 4. — С. 33—46.

Русанова И.П. Курганы полян X—XII вв. — М., 1966. — 67 с. (САИ. — Вып. Е1-24).

Русанова И.П. Курганы XI—XII вв. у с. Буки Житомирской области // КСИА. — 1967. — Вып. 110. — С. 42—47.

Русанова И.П. Жилище VIII—IX вв. у села Буки на Житомирщине // КСИА. — 1971. — Вып. 125. — С. 46—51.

Самойловський І.М. Стародавній Коростень // Археологія. — 1970. — Т. XXIII. — С. 190—200.

Справа про Коростенське городище [1930 р.] / НА ІА НАН України. — Ф. ВУАК. — Спр. 360. — 53 арк.

Статистический эскиз археологического отдела Волынского центрального музея / НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С.С. Гамченко). — Спр. 35 — Арк. 1—5.

Тарабукін О.О. Археологічні дослідження Товариства дослідників Волині і Волинського науково-дослідного музею на Житомирщині в першій третині XX ст. // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р., Житомир). — Житомир, 1995. — С. 31—36.

А. А. Тарабукин

ДРЕВНЕРУССКИЕ ДРЕВНОСТИ ВОСТОЧНОЙ ВОЛЫНИ В МАТЕРИАЛАХ ИССЛЕДОВАНИЙ И В ЭКСПОЗИЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ОТДЕЛА ВОЛЫНСКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО МУЗЕЯ (1919—1931 гг.)

В первой трети XX ст. важное место в изучении древностей Восточной Волыни занимал археологический отдел Волынского центрального научно-исследовательского музея. Во время проведения полевых исследований в разных уголках края сотрудниками отдела выявлено значительное количество разнообразных объектов и отдельных находок широкого хронологического диапазона, охватывая период от каменного века до позднего средневековья включительно. Определенный интерес представляет деятельность отдела по регистрации и изучению древностей древнерусского периода, сбору материалов и созданию на их основе раздела экспозиционной части музейной секции, посвященной истории края в эпоху раннего и развитого средневековья.

В период с 1919 по 1929 гг. в пределах Житомирской (Волынской) и Коростенской округ было ориентировочно выявлено и обследовано 30 городищ, 3 поселения, 2 места отдельных находок и более 30 курганных могильников, которые по определенным признакам и составу инвентаря могут быть датированы в границах IX—XIII вв. Датировка указанным временем ряда выявленных и исследованных сотрудниками отдела городищ и отдельных захоронений в составе курганных могильников подтверждено позднейшими исследованиями И.М. Самойловского, И.П. Русановой, М.П. Кучеры и А.П. Моци.

Планомерных исследований древностей древнерусского времени на территории края сотрудниками отдела в основном не осуществляли, но во время планирования и проведения полевых работ ставили и по возможности решали ряд задач связанных

с изучением отдельных объектов и комплексов данного периода. В частности, обращалось внимание на изучение средневековых древностей таких населенных пунктов края как Житомир, летописных Овруча и Коростеня, выяснения связи городищ с курганными могильниками и их содержания, изучение и сбор материалов с объектов связанных с добычей и обработкой пироксилитового сланца на территории Овручины и другое.

При выборе объектов для проведения раскопок сотрудники отдела традиционно давали предпочтение погребальным памятникам. Поселения в основном не исследовались. В 1925 г. по инициативе и под руководством С.С. Гамченко положено начало стационарного исследования одного из древлянских городищ летописного града Искоростеня.

Во время полевых исследований сотрудниками отдела было собрано большое количество интересных образцов материальной культуры, на основе которых впоследствии создан раздел экспозиции музейной секции, посвященный истории края в период Киевской Руси. Созданием последнего фактически подытоживались результаты многолетнего изучения древнерусских древностей на территории Восточной Волыни.

Ключевые слова: Восточная Волынь, Волынский центральный научно-исследовательский музей, археологический отдел, исследования, древности, объекты, находки, музейная секция, экспозиция.

А. А. Тарабукин

ANCIENT RUS' ANTIQUITIES OF EAST VOLYN' IN MATERIALS OF RESEARCHES AND IN DISPLAY OF ARCHAEOLOGICAL DEPARTMENT OF VOLYN' CENTRAL RESEARCH MUSEUM (1919—1931)

In 1st third of 20th century of item an important place in the study of antiquities of East Volyn' was occupied by the archaeological department of the Volyn' central research museum. Certain interest presents activity of department on the study of antiquities of the Ancient Rus' period. During the field researches on territories Zhytomyr and Korosten' of neighborhoods was educed more than 60 objects of period of Kyiv Rus'. Medieval antiquities of cities of Zhytomyr, annalistic Ovruch and Korosten' were studied. Tasks were put the connections of sites of ancient settlement sent to finding out with burial mound burial grounds and their maintenance. An inspection and collection of lifting material came true from monuments related to the booty and treatment of pirofilit slate. Burial mounds were mainly dug out. Beginning of stationary research of one of sites of ancient settlement of annalistic Iskorosten' is fixed in 1925. On the basis of the collected materials the division of display of museum section of department that was summarize the results of long-term study of monuments of the Ancient Rus' period of East Volyn' is created.

Key words: Eastern Volyn', Volyn' central research museum, archaeology department, investigations, antiquities, objects, finds, museum section, exposure.

Одержано 27.07.2016

УДК: [902.2:561](477.81)“0”

Б. А. Прищепна, О. П. Войтюк,
С. А. Горбаненко

ПЕРЕСОПНИЦЯ 2015: КОМПЛЕКСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ КІНЦЯ I тис. н. е. В УРОЧИЩІ ПАСТІВНИК

Стаття вводить до наукового обігу результати досліджень поселення кінця I тис. н. е. в урочищі Пастівник. У 2015 р. для пам'ятки вперше було проведено комплексний забір матеріалів із застосуванням вибіркової фільтрації ґрунту. Проаналізовано археологічні дані (об'єкти й артефакти), а також отримані біологічні зразки.

Ключові слова: Пересопниця, Пастівник, слов'яни, археологія, палеоботаніка, археозоологія.

Культурно-археологічний комплекс Пересопниця знаходиться в Рівненському р-ні і обл., на правому березі річки четвертого порядку (Стубла — Горинь — Прип'ять — Дніпро) (рис. 1). Нині Пересопниця знаходиться дещо південніше межі лісової й лісостепової зон, однак, імовірно, у давнину це була заліснена місцевість.

Пересопниця, як значне місто на Волині, відома завдяки згадкам у літописі з 1149 по 1246 рр. [Ипатьевская ..., 1962, с. 387, 797]. Але за археологічними даними відомо, що поселення на місці Пересопниці існувало й до часів Давньої Русі — у ранньослов'янський період, VIII—X ст. Крім того, на території Пересопницького комплексу виявлено пам'ятки всіх археологічних періодів, починаючи з неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки.

Спорадичні археологічні дослідження тут відбувалися від середини XIX ст., продовжувалися і в міжвоєнний період. У повоєнні часи на території Пересопницького комплексу археологічні розкопки проводили П.О. Раппопорт і В.В. Ауліх. Однак, системні дослідження розпочато у 1974 р. під керівництвом В.С. Терського (до 1992 р.) і С.В. Терського (1993—1999 рр.); з певними перервами вони тривають і дотепер.

© Б.А. ПРИЩЕПА, О.П. ВОЙТЮК, С.А. ГОРБАНЕНКО, 2016

Цими дослідженнями переважно було охоплено площі давньоруських поселень, у тому числі в 1977—1995 рр. й в уроч. Пастівник (детальніше історію досліджень див.: [Терський, 2012; 2013]).

Поселення ранніх слов'ян в уроч. Пастівник привернуло пильнішу увагу від початку 2000-х рр.: систематичні археологічні розкопки були розпочаті у 2002 р. і продовжувались у три наступні польові сезони [Прищепна, 2003; 2005]. Урочище Пастівник знаходиться на східній окраїні села; це окреме підвищення площею близько 10 га, від корінного берега з півночі і заходу воно відмежоване долиною струмка, а з півдня обмежене широкою заболоченою заплавою р. Омелянівки, правої притоки р. Стубли (рис. 1). У розкопі 1, що мав площу 316 м², поряд із різноманітними об'єктами епохи Київської Русі, відкрито ранньослов'янські житла та господарські об'єкти, що ілюструють основні етапи розвитку поселення ранніх слов'ян від VIII до X ст. [Прищепна, 2010]. У 2015 р. споруди кінця I тис. н. е. досліджені у південній частині підвищення в розкопі 8 і в центральній частині в розкопі 9.

У розкопі 8 досліджено житло 1 і господарську будівлю 2. Чорноземний ґрунт на цій ділянці має товщину 0,4—0,5 м, нижче залягає перехідний передматериковий шар завтовшки до 0,15 м, а під ним простежено материк — жовтий лесоподібний суглинок. Подібну стратиграфію ґрунту простежено і в розкопі 9. Однак, на ділянці, де виявлено будівлю 1 з двома нішоподібними печами, материк виявлено на глибині 0,4 м, а вище залягає орний шар ґрунту.

На пам'ятці також проведено додаткові спорадичні дослідження заповнення об'єктів з метою підвищення інформативності археоло-

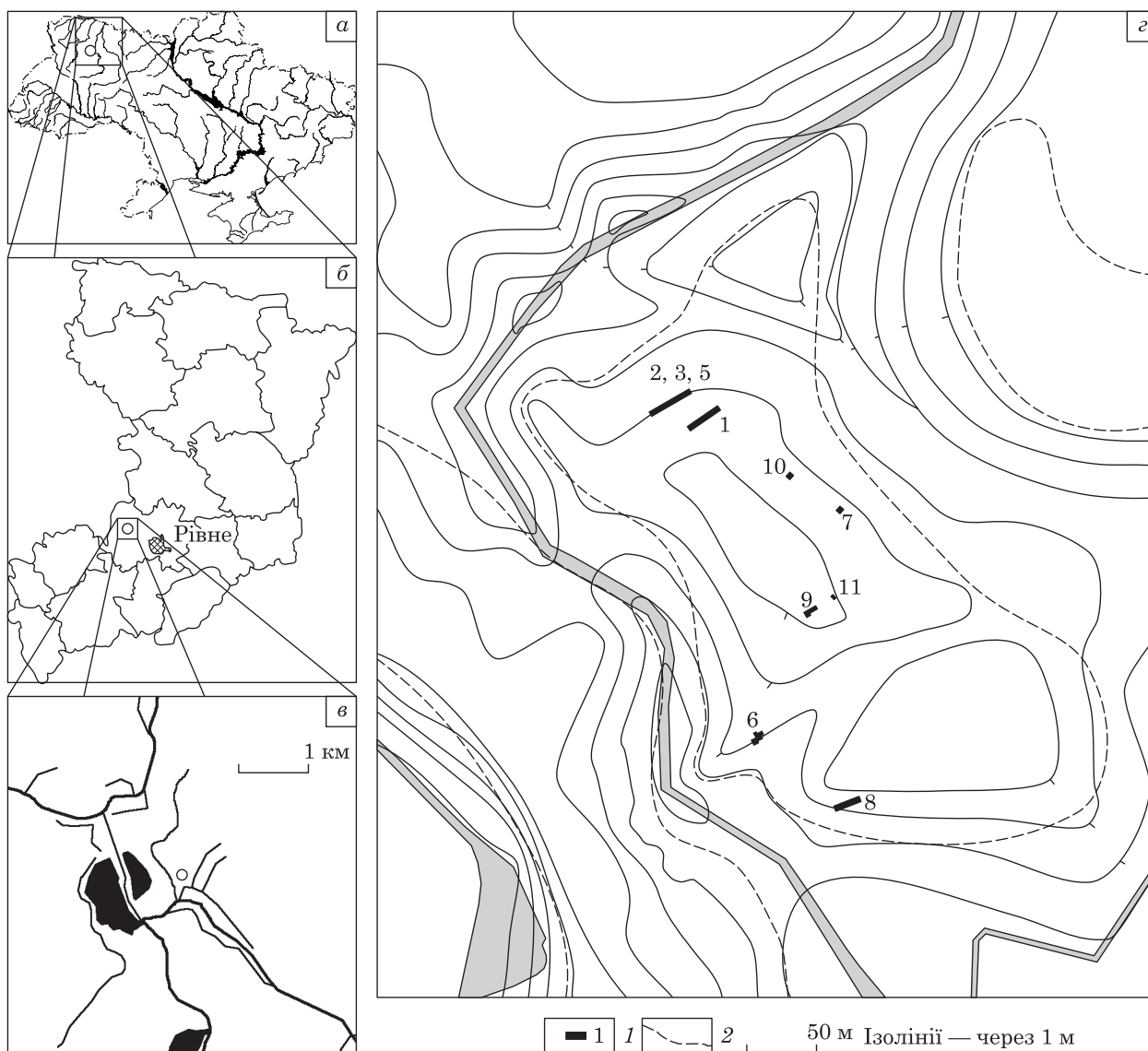

Рис. 1. Місце розташування Пересоппиці, уроч. Патівник: а — на карті-схемі України; б — Рівненської обл.; в — кілометровій топооснові; г — уроч. Патівник (1 — умовні межі слов'янського поселення; 2 — розкопи; розкоп 4 знаходиться поза межами уроч. Патівник)

гічних студій. Для досліджень було відібрано проби ґрунту різного об'єму з цих об'єктів. Надалі їх було розділено на фракції різними методами. За допомогою флотації ведеться відбір органічних решток рослинного походження (вуглики дерева (визначення М.С. Сергєєвої), карбонізовані зернівки й насіння культурних рослин і бур'янів (визначення С.А. Горбаненка)). Завдяки промиванню отримано рештки риб, а також фрагменти яєчної шкаралупи (визначення Є.Ю. Яніш)¹. Промивання проведено з використанням звичайної антимошкітної сітки з коміркою приблизно 1×1 мм [Горбаненко, 2016]. Надалі фракції, що залишилися, поступили на ручне перебирання, після чого — відповідним фахівцям на визначення.

1. Користуючись нагодою, висловлюємо щирі вдячність к. і. н. М.С. Сергєєвій і к. б. н. Є.Ю. Яніш.

Житло 1 (рис. 2) мало чотирикутний котлован розмірами $4,1 \times 3,95$ м, заглиблений у ґрунт на $0,7\text{--}0,9$ м від рівня виявлення. Стінами котлован був орієнтований за сторонами світу, в кутах простежено вертикальні ніші, які використовували при влаштуванні дерев'яної обшивки стінок котловану. У плані ніші напівкруглі, найбільша знаходилась за піччю, у північно-східному куті (ширина $0,6$, глибина $0,4$ м), інші мали ширину $0,3\text{--}0,4$, глибину $0,2\text{--}0,3$ м.

У північно-східному куті знаходилась піч, нижня частина якої була споруджена із глини. У плані стінки печі підковоподібні, розмірами $1,05 \times 1,15$ м, збереглися на висоту $0,4\text{--}0,5$ м від рівня долівки, їх товщина $0,2\text{--}0,35$ м. Черінь печі овальний у плані, розмірами $0,95 \times 0,7$ м, влаштований на рівні долівки, підмазаний шаром глини завтовшки $2\text{--}3$ см. На черені

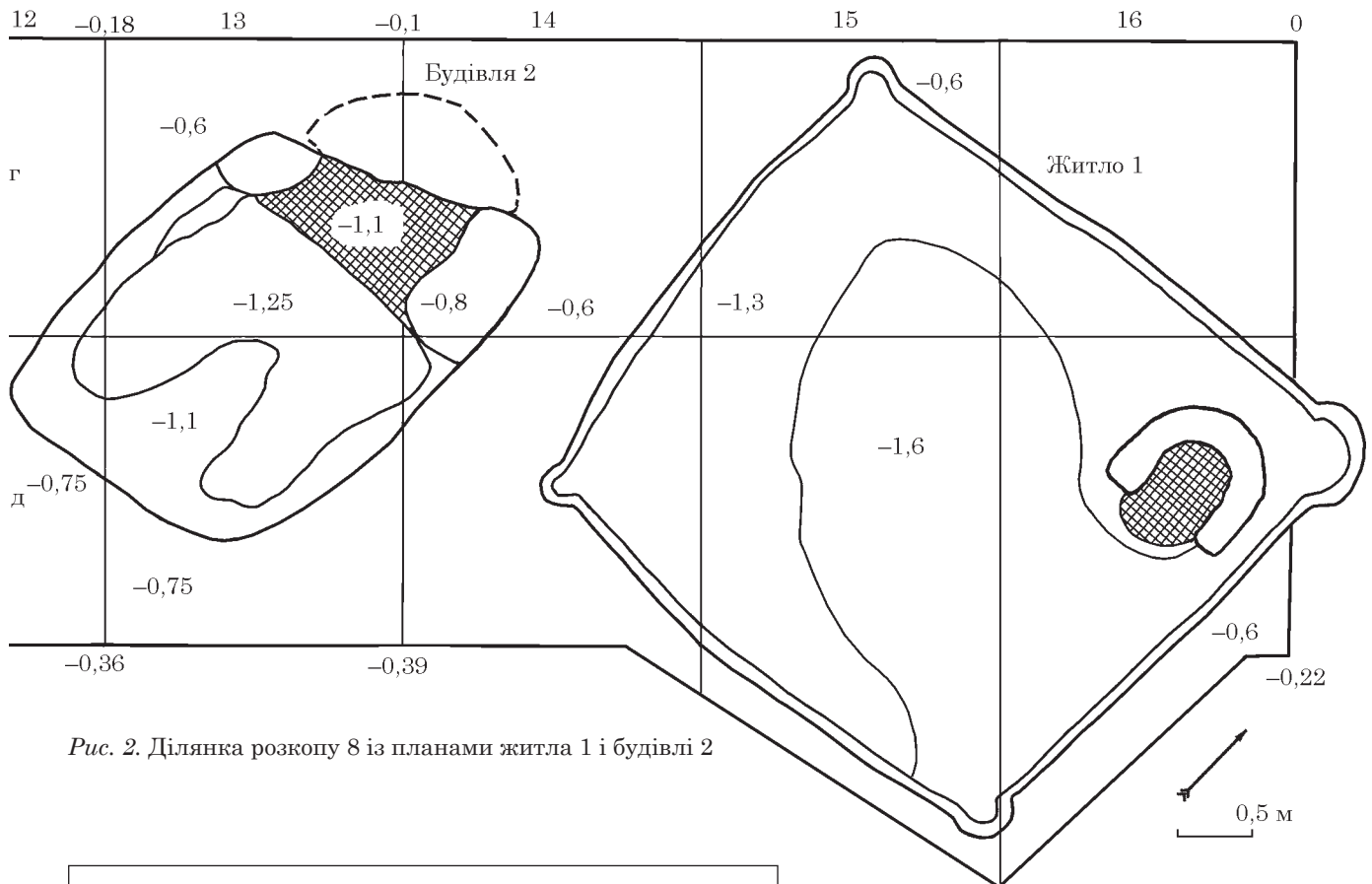

Рис. 2. Ділянка розкопу 8 із планами житла 1 і будівлі 2

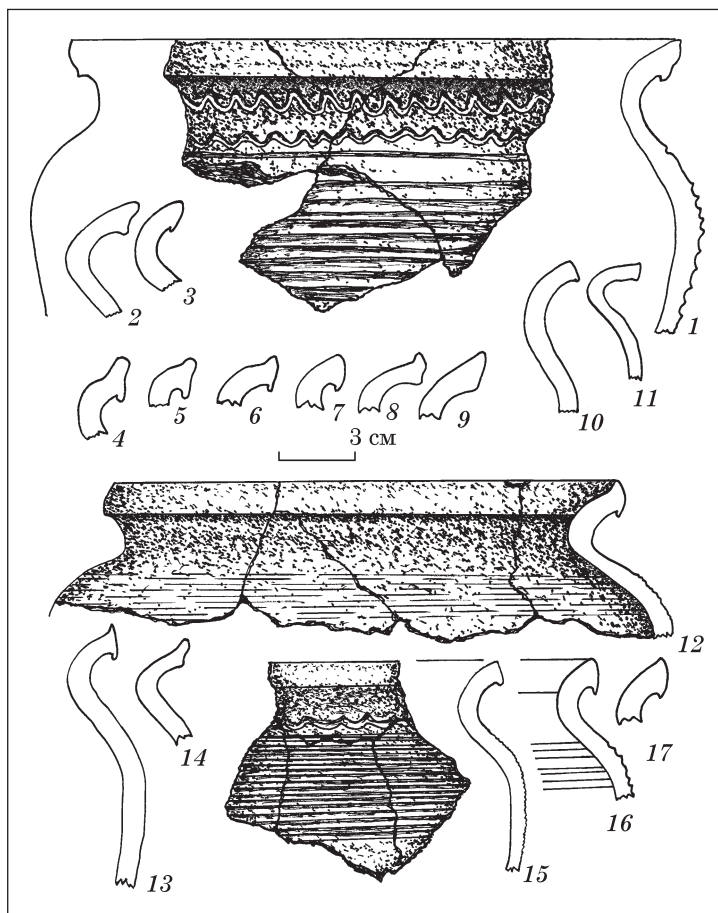

Рис. 3. Матеріали з розкопу 8, вінець гончарних горщиків: 1—11 — із долівки житла 1; 12—17 — із замощення череня печі будівлі 2

печі виявлено значну кількість вкритого сажею каміння (це шматки пісковику, трапилися також ракушняк і базальт), уламки глиняних гончарних горщиків, частина з них від тих посудин, зібраних на долівці будівлі. Між камінням і череном простежено шар сажі завтовшки до 2 см. Каміні трапилися також на долівці навколо печі. Ці спостереження дозволяють зробити висновок, що верхня частина печі і склепіння були складені з використанням значної кількості каміння.

Котлован напівземлянки був заповнений лесоподібним суглинком без знахідок. Долівка житла міцно втрамбована, понижена в центральній частині котловану. На долівці в прошарку гумусного ґрунту зібрано уламки гончарних горщиків X ст. (рис. 3, 1—11).

Із заповнення напівземлянки було профільовано 1 відро ґрунту з плями біля печі, а також — 4 відра загалом з долівки житла. З плями вилучено вуглики дерев: сосна (29 екз., 3 — рештки гілок), дуб (2 екз.), листяне (2 екз.). Крім того, із проби загалом з долівки визначено: сосну (3 екз.), листяне розсіяно-судинне (2 екз., 1 з яких — гілка діаметром 0,5 см).

Палеоетноботанічні матеріали з досліджень у Пересопниці 2015 р.

Об'єкт, житло № / розкоп №	Рослини													Р а з о м
	Культурні										Бур'яни			
	Зернові								Бобові					
	<i>P. m.</i>	<i>T. d.</i>	<i>T. a. s. l.</i>	<i>S. c.</i>	<i>H. v.</i>	<i>H. v. var. lag.</i>	<i>A. sp.</i>	<i>Cer.</i>	<i>P. s.</i>	<i>L. s.</i>	<i>Br. sp.</i>	<i>Ch. a.</i>	<i>C. a.</i>	
1/8	10	6	5	5	5	—	2	12	—	—	—	5	—	50
2/8	15	7	10	9	5	—	2	15	—	—	4	3	—	70
1/9	4	117	164	141	98	3	21	+	2	2	22	11	5	590 +
Р а з о м	29	130	179	155	108	3	25	27 +	2	2	26	19	5	710 +

P. m. — *Panicum miliaceum* (просо); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. a. s. l.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмін півчастий); *H. v. var. lag.* — *Hordeum vulgare* var. *lagunculiforme* (ячмін півчастий пляшкоподібний); *A. sp.* — *Avena* sp. (овес); *Cer.* — *Cerealia* (зернові); *P. s.* — *Pisum sativum* (горох посівний); *L. s.* — *Lens culinaris* (чечевиця); *Br. sp.* — *Bromus* sp.; (стокolos); *Ch. a.* — *Chenopodium album* (лобoda біла); *C. a.* — *Convolvulus arvensis* (березка польова).

Результати визначень палеоетноботанічних решток представлено у таблиці. Середня насиченість становить 12,5 зернівок / 10 дм³, а збереженість матеріалів — 4—5 балів.

Промиванням виявлено фрагменти шкаралупи яєць курки домашньої.

Будівля 2 (див. рис. 2) знаходилась на захід від житла 1. Це господарська будівля із великою нішоподібною піччю. Плечу заповнення будівлі простежено на глибині 0,5—0,6 м від рівня сучасної денної поверхні. Будівля мала чотирикутний котлован розмірами 2,1 × 2,3 м, заглублений у материк на 0,3—0,4 м. Стінки котловану похилі, зужувалися до дна, вони орієнтовані за сторонами світу.

Піч нішоподібна, вирізана за межами котловану з боку північної стінки. Черинь печі округлий у плані, розмірами 1,35 × 1,3 м, мав заощення із камінців (у тильній частині) та

уламками гончарних горщиків (поблизу челюстей), зверху підмазане шаром глини завтовшки до 3 см. Черинь міцно випалений, піднятий на 0,1 м над рівнем дна котловану. Склепіння збереглося лише в тильній частині печі, воно напівсферичне, заввишки 0,3 м від рівня череня.

У північно-східному куті котловану виявлено округлу ямку, половина якої врзана в стінку і виходила за межі котловану. Діаметр ямки 0,35 м, глибина від рівня долівки 0,2 м. Котлован будівлі був заповнений сірим ґрунтом із включеннями суглинку та дрібних шматків печини, в ньому траплялися перепалені уламки каміння (пісковик) і фрагменти гончарних горщиків. На дні котловану знайдено значну кількість уламків горщиків «курганного типу» і кістяну проколку. Уламками подібних горщиків було заощено черинь печі (див. рис. 3, 12—17). Ці знахідки дозволяють датувати будівлю Х ст.

Із заповнення печі будівлі було профільовано 4 відра ґрунту. Результати визначень палеоетноботанічних решток представлено у таблиці. Середня насиченість становить 17,5 зернівок / 10 дм³, а збереженість матеріалів — 4—5 балів.

Промиванням виявлено фрагменти шкаралупи яєць курки домашньої. Також започатковано забір іхтіологічного матеріалу: виявлено 14 решток, з яких 12 — луска. Визначено представників 2 видів риб: родина коропові — лящ (*Abramis brama*) і окунеподібні — окунь (*Perca fluviatilis*). Невизначена луска належить представникам коропових. Лящ представлений 1 лускою віком від 5 років; окунь — від 2 років (1 луска), 3 (1) і 4 років (2 луски).

Особливості розміщення будівлі 2 по відношенню до житла 1 і порівняння кераміки з обох споруд дозволяють зробити висновок, що вони входили до одного житлово-господарського комплексу і їх використовували одночасно.

Будівля 1 розкопу 9 (рис. 4). Котлован будівлі на рівні виявлення, на глибині 0,4 м від рівня

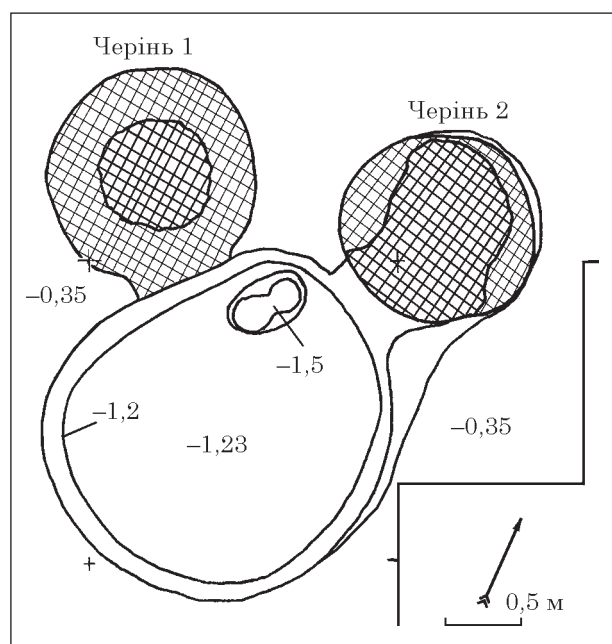

Рис. 4. Ділянка розкопу 9 із планом будівлі 1

денної поверхні, був овальний у плані, розмірами $2,3 \times 2,0$ м, витягнутий із північного сходу на південний захід. Перший пласт заповнення котловану до глибини 0,6 м від рівня сучасної денної поверхні складався зі світло-коричневого передматерикового шару, а нижче, до глибини 1,0 м був засипаний материковим суглинком без знахідок. Придонна частина котловану була заповнена пухким чорним ґрунтом, що містив деревне вугілля та уламки гончарного глиняного посуду. Останніх у придонній частині виявлено небагато, вони належать горщикам «курганного типу» Х — початку ХІ ст. У північному куті котловану виявлено яму від стовпів. На рівні долівки вона овальна, розмірами $0,6 \times 0,35$ м, але нижче, з глибини 0,1 м яма подвійна, простежено відбитки двох круглих стовпів діаметром 0,2 м; їх глибина — 0,27 м від рівня долівки.

Піч 1 нішоподібна, була вирізана в масиві материкового суглинку поряд із північно-західною стінкою котловану. Черинь виявлено на 0,8 м нижче рівня сучасної денної поверхні (знаходився на 0,43 м вище рівня дна котловану). Він округлий у плані, діаметром 1,3 м, мав потужне замощення із уламків гончарних посудин і камінців, зверху був підмазаний шаром глини, міцно випаленої у ході використання печі. Загальна товщина замощення і глиняної підмазки череня 7—10 см. Склепіння печі напівсферичне, збереглося на висоту 0,5 м від рівня череня.

Піч 2 нішоподібна, була вирізана в масиві материкового суглинку поряд із північно-східною стінкою котловану. Черинь виявлено на 1,08 м нижче рівня сучасної денної поверхні (знаходився на 0,15 м вище рівня дна котловану). Черинь округлий у плані, діаметром 1,25 м, мав потужне замощення із камінців, уламків гончарних горщиків (рис. 5) і ліпної миски, зверху був підмазаний шаром глини, міцно випаленої у ході використання печі. Загальна товщина замощення і глиняної підмазки череня 13—18 см. Склепіння печі напівсферичне, збереглося на висоту 0,45 м від рівня череня.

Рухомий археологічний матеріал дозволяє датувати будівлю Х ст.

Із заповнення будівлі було профільовано 5 відер ґрунту з придонної частини. Вилучено й визначено вуглики дерев: дуб (11 екз.), листяне (3 екз.). Результати визначень палеоботанічних решток представлено у таблиці. Середня насиченість становить близько 40 мл зернівок / 10 дм^3 , а збереженість матеріалів — 1 бал.

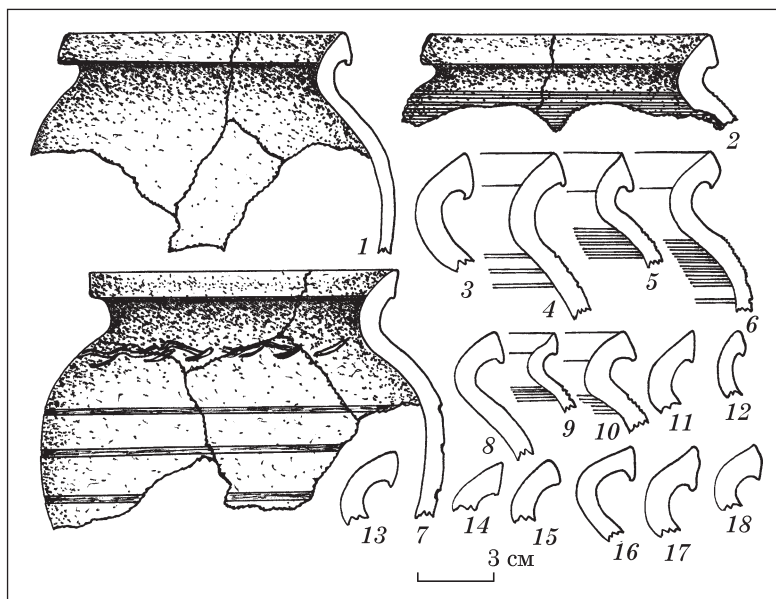

Рис. 5. Гончарні горщики із замощення череня печі 2 будівлі 1 розкопу 9

Нагадаємо, що дослідженнями 2015 р. отримано керамічні матеріали Х ст. (див. рис. 3; 5). Ранішими дослідженнями, 2002—2005 рр., встановлено ширшу дату існування ранньослов'янського поселення — VIII—Х ст. [Прищепя, 2010]. Наступний період розвитку поселення відноситься до часів Київської Русі [Прищепя, 2016, с. 74—85]. Поблизу Пересопниці відомо кілька поселень VIII—Х ст., їх можна розглядати як «гніздо поселень». Найкраще дослідженим є поселення в уроч. Пастівник, тому вважаємо надзвичайно важливим якомога повний аналіз матеріалів з цього поселення.

Житло 1/8 представляє доволі типовий підквадратний котлован житлової споруди, розповсюджений на багатьох ранньослов'янських пам'ятках. Наприклад, у 2002—2005 рр. лише в уроч. Пастівник було досліджено три подібних житла, хоча вони й відрізняються розташуванням за сторонами світу, а також конструктивними особливостями та розміщенням печі в них [Прищепя, 2010].

Більший інтерес викликають будівлі 2/8 і 1/9. Таких будівель відомо набагато менше [Прищепя, Горбаненко, 2016]. Вони незначних розмірів з нішоподібними печами, характерні переважно для ранньослов'янського часу. Так, з досліджень попередніх років відомо лише одну таку споруду [Прищепя, 2010, рис. 11]. Вони досліджені на поселенні ранніх слов'ян Бармаки поблизу Рівного (Рівненський р-н і обл., дослідження 1989, 1992 рр.) [Прищепя, 1989/173; 1992/173], в Острозі (райцентр, Рівненська обл.) [Прищепя, Бондарчук, Позіховський, 2010, с. 336]. Господарські будівлі з

нішоподібними печами були виявлені на поселенні в с. Обарів Рівненського р-ну (у науковій літературі відоме як поселення «Городок») [Musianowicz, 1979, s. 179—180]. Після другої світової війни схожі будівлі дослідив І.К. Свешніков у Городку Рівненського р-ну [Багрій, 1962, с. 120—123]. Подібні споруди дослідив М.П. Кучера на ранньослов'янському поселенні останньої чверті I тис. в уроч. Гнідава поблизу Луцька (Луцький р-н, Волинська обл.). Там було досліджено чотири будівлі, з однією (1 випадок), двома (1) і трьома (2) нішоподібними печами у приміщенні [Кучера, 1975]. Будівлю з великою нішоподібною піччю розкопано поблизу с. Товпижин Демидівського р-ну Рівненської обл. на р. Стир [Ткач, Погоральський, с. 2007]. Вони відомі і в інших регіонах України [Смиленко, 1979, с. 107]. Подібна споруда (об'єкт 15) з трьома печами відома на поселенні останньої чверті I тис. Обухів 2 (райцентр, Київська обл.; дослідження О.В. Петраускаса) [Петраускас, Шишкін, Абашина, 2011, рис. 10, 17]. Остання, як видається, розташована відособлено від основного ареалу, найдалі на схід [Прищепа, Горбаненко, 2016].

Зауважимо, що споруди з подібними печами існували й за давньоруських часів, але їх конструкції дещо видозмінювалися. Одним зі шляхів розвитку таких допоміжних споруд у системі господарства (двору) стало збільшення їх площ, вочевидь — для збільшення комфортності праці й розширення можливостей використання.

У науковій літературі немає одностайності щодо призначення таких споруд (від праці з приготування їжі до виробничих споруд-майстерень). Оскільки у цій публікації ми не ставимо завдання вирішити питання щодо їх використання, зауважимо лише, що за умов розміщення таких будівель не на периферії поселень, а також їх входження до комплексу господарства (двору), вважаємо, що їх використовували для приготування їжі (у широкому розумінні), у тому числі — підсушування зернових і приготування хліба.

Дотепер антропогенні втручання суттєво змінили загальний вигляд ландшафтів в потенційній ресурсній зоні пам'ятки. Передусім, на це вплинуло поступове неухильне знищення навколишніх лісів, що, вочевидь, розпочалося від часу заселення краю жителями з відтворюючим способом господарювання і триває дотепер. Напевно, інтенсифікація знищення лісів відбулася саме з часом виникнення тут слов'янського поселення. З одного боку — розвиток поселення потребував деревної сировини (для будівництва, виготовлення домашнього начиння, предметів побуту, опалення тощо), з іншого — зведення лісів для потреб землеробства і тваринництва. Нині Пересопниця знаходиться дещо південніше межі лісової й лісостепової зон, однак, висока ймовірність того, що у

давніну тут існував ліс¹. За антракологічними даними поки достеменно встановлено лише два види дерева: сосна і дуб, а окремі екземпляри належать іншим породам — широколистяним розсіяно-судинним. Збереженість, умови забору і кількість матеріалів не дозволяють чітко інтерпретувати ці вуглики. Тим не менше, важливо, що обидва визначені види потенційно представляють будівельний матеріал, а досліджене вугілля належить місцевим породам і репрезентують мішані ліси, які, вочевидь і оточували поселення у давнину. Для порівняння зауважимо, що визначення антракологічних матеріалів далі на захід, в давньоруському об'єкті поселення Хрінники (визначення М.С. Сергеевої, 2015 р.) і на городищі XI ст. Рокитне II [Погоральський, Ляска, Вітвіцька, 2010, с. 359 (визначення М. Літинської-Зайонц, К. Василікової)] хвойних не виявлено. Себто, за визначеннями давньої деревини, межа між мішаними й широколистяними лісами проходила відносно неподалік, на захід від Пересопниці.

Сильнішим впливом, на нашу думку, було проведення меліоративних робіт у 1970—1980-х рр. Вважаємо, що саме це втручання радикально змінило початковий ландшафт ранньослов'янської пам'ятки. І нині уроч. Пастівник є окремим підвищенням, з півдня воно обмежене заплавою р. Омелянівка, правої притоки р. Стубла, з півночі та заходу — вузькою долиною струмка, русло якого тепер поглиблене і дещо вирівняне. Імовірно, поглиблення струмка також входило в план меліорації і раніше він був набагато мілководніший. Зі сходу також помітна вузька низовина, якою, можливо, у давнину протікав другий рукав струмка, але тепер східна долина суха. Якщо ж там і не було другого рукава, то напевно, що там була заболочена місцевість, складна для переходу нею. Тим не менше, розростання поселень на північний схід і південний захід переконує в тому, що певні проходи все ж існували. Це тим більше важливо, що саме на північному заході знаходиться територія, придатна для землеробства: вочевидь, саме там спочатку були поля, які, після виснаження ґрунту, були заселені у результаті розростання кількості населення.

Стубла в давнину, вірогідно, була досить повноводною рікою. Нині кількість іхтіологічних матеріалів з поселення доволі мала, але очевидно, що вони характеризують саме іхтіофауну цієї річки. З аналізу поширення таких видів, як лящ і окунь, впливає, що вода у річці мала достатню насиченість киснем, але не мала занадто швидкої течії. Себто, це типова рівнинна річка незначних розмірів.

1. Заради справедливості додамо, що про існування лісів у літописний час навколо Пересопниці пише й О. Ткачук [2011], хоча й не розкриває своїх джерел інформації.

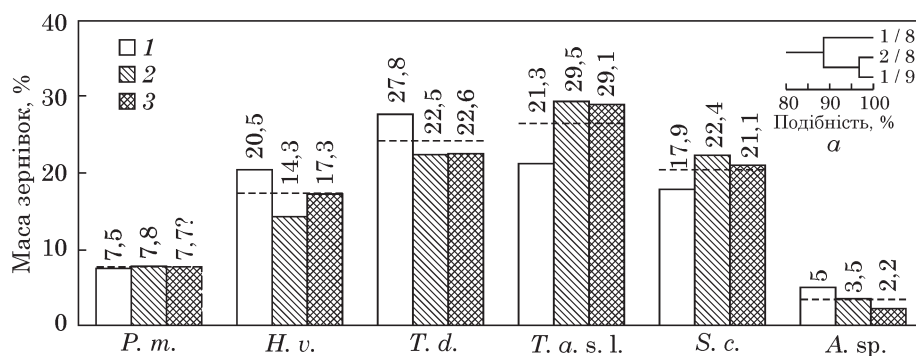

Рис. 6. Палеоетноботанічний спектр зернівок злакових культурних рослин за масою: 1 — житло 1/8; 2 — будівля 2/8; 3 — будівля 1/9; *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *T. a. s. l.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь півчастий); *T. d.* — *Triticum dicoscon* (пшениця двозернянка); *A. sp.* — *Avena* sp. (овес). Для будівлі 1/9 запропоновано гіпотетичну частку проса; горизонтальними штриховими лініями дано середні статистичні показники з трьох об'єктів (α — кластерний аналіз). Над стовпчиками дано відсоток

Антракологічні й іхтіологічні матеріали потребують подальших досліджень. Палеоетноботанічні дослідження дали набагато більший матеріал, який можна проаналізувати як зернове господарство.

Первинний палеоетноботанічний спектр (ПБС) складений на основі кількісних показників зернівок (ПБС_к) (основні поняття див.: [Кравченко, Пашкевич, 1985]). У ньому враховано лише такі зернівки злакових культурних рослин: просо, жито, пшениці м'які голозерні, ячмінь півчастий (включаючи і його різновид), пшениця двозернянка, овес. Крім того, до ПБС_к (а далі — і до ПБС за масою (ПБС_м)) не залучено горох і сочевицю, оскільки невідомо, чи були це польові посіви, чи городні. Такий спектр є лише констатацією факту. Оскільки більшість дослідників сприймає кількісні показники як кінцевий результат, що майже завжди приводить до хибних висновків про безперечне переважання проса, для інтерпретації отриманих результатів потрібен інший підхід. Ми використовуємо індексацію зернівок з урахуванням різниці в масі, в основі якої лежить співвідношення маси зернівок злакових культурних рослин, а за базову одиницю взято найменшу зернівку — просо (1 зернівка ... злакової культурної рослини = n зернівкам проса): просо — 1, ячмінь півчастий — 5,5, пшениця двозернянка — 6,2, пшениці м'які голозерні — 5,7, жито — 4,8, овес — 3,4 [Горбаненко, 2012; 2014]. Перерахунок можна проводити безпосередньо з кількості зернівок, або з їх відсоткового співвідношення (ПБС_к). Однак, отримані результати (ПБС_м) обов'язково мають бути відображені лише у відсотковому співвідношенні. Показники, отримані шляхом такого перерахунку, відрізняються від кількісних у тому числі набагато меншим розкидом крайніх даних (рис. 6).

Додамо зауваження, важливі для інтерпретації матеріалу. У будівлі 1/9 виявлено мізерну кількість зернівок проса; водночас, матеріал

звідти має найгіршу збереженість через сильний вплив вогню. Матеріали з об'єктів розкопу 8 показали стабільну подібну масову частку проса; подібні ж показники отримано і у ході аналізу хронологічно близьких райковецьких [Горбаненко, 2014а; 2014б] і волинцевсько-роменських [Горбаненко, 2014] матеріалів. Отже, вважаємо, що незначна частка проса з будівлі 1/9 відображає не реальний стан речей, а скоріше, стан збереженості проса у найгірших умовах. Оскільки до жител потрапляли зернівки, підготовлені до приготування їжі (очищені від плівок), вони легше піддавалися руйнуванню. А зернівки проса — найменші, тому могли найшвидше зруйнуватися під дією вогню. У зв'язку з цим вважаємо, що частка проса у будівлі 1/9 мала становити приблизно таку саму частку, як і в об'єктах з розкопу 8 (і у хронологічно близьких археологічних культурах) (див. рис. 6).

За показниками, значну подібність демонструють матеріали з будівель 2/8 і 1/9 (майже 97 % подібності); за статистичними даними, розходження їх показників не перевищує 3 %. Житло 1/8 суттєво відрізняється (подібність близько 88 %). Таке розходження показників може бути пояснене незначними вибірками з об'єктів розкопу 8. Припущення про певні хронологічні відмінності між будівлями 2/8 і 1/9 по відношенню до житла 1/8 не знаходять підтвердження за археологічними даними (див. вище).

Отже, у зерновому господарстві в житлі 1/8 перше місце посідає пшениця двозернянка, друге місце поділяють позиції ячменю півчастого і пшениць м'яких голозерних, за ними слідує жито. Цілком імовірно, що просо має незначні показники, а доповнюють дані ще менші — вівса. У парі злакових «традиційні—прогресивні» (просо, ячмінь півчастий, пшениця двозернянка — жито, пшениці м'які голозерні) перші переважають і становлять близько 3/5 частки, другі — 2/5. У ПБС_м будівель 2/8 і 1/9 перші

місця належать масовій долі пшениць м'яких голозерних, на других позиціях — жито і пшениця двозернянка, потім — ячмін півчастий. Незначні показники проса, а також вівса (для будівлі 1/9 показник межує з похибкою). Пара злакових «традиційні—прогресивні» представлена подібними показниками. За цими даними слід зробити висновок, що показники зернового господарства можуть відображати кращий рівень техніки землеробства.

Важливо також детально проаналізувати бур'яни. Бромус — нині обидва його види є засмічувачами озимих посівів переважно жита, а також пшениці, росте вздовж доріг, каналів, лісосмуг; лобода біла — яра пізня рослина, поширена по всій Україні, засмічує всі культури, а також сади, виноградники, росте біля жител, вздовж доріг тощо; березка польова — багаторічна рослина, росте на полях, у садах, городах, біля жител тощо, по всій території України переважно в посушливих місцях [Веселовський, Лисенко, Манько, 1988]. Усі бур'яни — яскраво виражені антропохори.

Таким чином, завдяки встановленню набору бур'янів, присутніх з-поміж культурних злакових, можна частково охарактеризувати посіви. Важливо, що визначені бур'яни — різноциклічні, що, відповідно, вказує на існування озимих та ярових посівів. Також слід звернути увагу на співвідношення зернівок культурних рослин і бур'янів: у спорудах 1 і 2 розкопу 8 цей показник становить приблизно 10 : 1; будівлі 1 розкопу 9 — 14 : 1, себто — ближче до 10 % від загальної кількості визначених зернівок і насінин. Зважаючи на те, що палеоетноботанічний матеріал, що походить з жител, варто вважати селекційним, максимально очищеним для приготування їжі, реальний показник засміченості посівів був вищим. А отже, їх варто визнати доволі засміченими, що опосередковано вказує на використання староорних полів (відповідно — тривалість існування поселення).

Нині існує понад два десятки визначень палеоетноботанічних матеріалів на території Південно-Східної Європи з давньоруських пам'яток (сучасні території Молдови й України) [Янушевич, 1976; 1986; Беляєва, Пашкевич, 1990; Пашкевич, 1990; 1991; 2012; Веремейчик, Пашкевич, 2004; Погоральський, Ляска, Вітвіцька, 2010, с. 358, 359]. Усі ці матеріали — обгорілі макрорештки з різних об'єктів; переважно це випадкові знахідки, зібрані у ході археологічних досліджень і передані на визначення фахівцям. Відтак, за такими матеріалами неможливо встановити спектр зернівок, відтворити їх імовірні частки у зерновому господарстві. Тому порівняльний аналіз неможливий. Поки чи не єдині дослідження на давньоруських пам'ятках, проведені за використання флотації як методу забору палеоетноботанічного зразку, і статистичних методів для оцінювання зернового господарства, прове-

дено на Глинському археологічному комплексі (XIII—XIV ст., Полтавська обл.) [Міждисциплінарні ..., 2015, с. 116—119], а отже їх також не має сенсу залучати до порівняльного аналізу, оскільки вони не порівнювані ні територіально, ні хронологічно. Втім, зауважимо, що показники «прогресивних» культур на Глинському становить дещо більше половини ПБС_м.

Оскільки збіжжя, зібране методом флотації з шару при долівці, напевно є таким, що просипалося випадково і потім було затоптане в долівку, вважаємо, що мешканці будівлі 1/9 були не занадто обачливими. Чому може бути дві причини: неохайність, або ж стан здоров'я. Останнє може бути пов'язане зі слабкістю рук, або очей, що може бути показником поважного віку.

Отриманий ПБС поки не може бути безпосереднім відображенням загального зернового господарства для всього поселення: ці дані співвідносні лише з часом існування досліджених об'єктів. Проте, цілком імовірно, що такі чи подібні показники будуть притаманні для ПБС_м пам'ятки загалом. Для верифікації й перевірки стабільності ПБС_м потрібні подальші дослідження.

Отже, метод флотації добре зарекомендував себе для забору у тому числі палеоетноботанічних матеріалів на поселенні Пересопниці; ступінь збереженості матеріалів в об'єктах переважно залежить від умов його консервації в минулому, а не від хімічного складу й агресивності ґрунту. Метод слід визнати перспективним для використання у наступні сезони.

За показниками, розходження статистичних даних у парі будівель 2/8 і 1/9 не перевищує 3 %, а ступінь подібності становить майже 97 %; пара злакових культур «традиційні—прогресивні» представлена подібними показниками, що може засвідчувати гарний рівень техніки землеробства. Показники з житла 1/8 відрізняються регресивними показниками, що, втім, може бути пов'язано з малою кількістю матеріалу.

Бур'яни представлені яскраво вираженими антропохорами. З їх різноциклічності випливає існування озимих і ярових посівів; загальна засміченість полів опосередковано свідчить про довготривалість використання одних і тих самих полів.

* * *

Отже, складно переоцінити важливість досліджень ранньослов'янського поселення в уроч. Пастівник Пересопницького археологічного комплексу. Роботами 2015 р. підтверджено раніше зроблені висновки щодо існування тут поселення у VIII—X ст., яке, очевидно, і є початковим ядром усієї пізнішої літописної Пересопниці. Матеріальна культура початкової стадії виникнення репрезентована типовим

набором гончарного посуду, датованим Х ст. Досліджене житло 1/8 також притаманне для ранньослов'янського періоду історії. Цікавими для подальших інтерпретаційних досліджень є будівлі незначних розмірів з нішоподібними печами, що вочевидь виконували функції певних відокремлених кухонь — спеціальних споруд для приготування їжі (щонайменше — підсушування зернових і приготування хліба). Очевидно й те, що подальші дослідження наслідків біогосподарської діяльності давніх людей методами спорадичного забору біологічних даних сумарно дасть надійне підґрунтя для реконструкції палеоекологічної ситуації періоду заснування й розвитку тут слов'янського поселення.

Багрій Р.С. Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині // МДАПВ. — 1962. — Вип. 4. — С. 120—130.

Беляева С.О., Пашкевич Г.О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я X—XIV ст. // Археологія. — 1990. — № 3. — С. 37—47.

Веремейчик О.Л., Пашкевич Г.А. Своєрідність давньоруського поселення в урочищі Овраменків Круг // АДЛУ. — 2004. — Вип. 7. — С. 270—281.

Веселовський І.В., Лисенко А.К., Манько Ю.П. Атлас-визначник бур'янів. — К., 1988. — 72 с.

Горбаненко С.А. Сельское хозяйство до образования Киевской Руси // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 110-летию со дня рожд. И.И. Ляпушкина (1902—1968) (3—5 декабря 2012 г., Санкт-Петербург). — СПб., 2012. — С. 106—109.

Горбаненко С.А. Зернове господарство сіверян // Археологія. — 2014. — № 1. — С. 113—123.

Горбаненко С.А. Палеоентоботанічні матеріали з НФ ІА НАН України зі слов'янських пам'яток // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень. — К., 2014а. — С. 180—186 (АДІУ. — Вип. 1 (12)).

Горбаненко С.А. Палеоентоботанічні дослідження слов'янських пам'яток Буковини // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2014б. — Вип. 5. — С. 200—211.

Горбаненко С.А. Флотація й промивання як методи археологічних досліджень: реалії й перспективи // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Проблеми та відкриття. — К., 2016. — С. 137—144 (АДІУ. — Вип. 1 (18)).

Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. II. — 938 столб.

Кучера М.П. Поселення волинян на околиці м. Луцьк // Археологія. — 1975. — Вип. 15. — С. 98—104.

Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2014 році / Ю.О. Пуголюков, Я.В. Володарець-Урбанович, С.А. Горбаненко, М.С. Сергеева, Є.Ю. Яніш // Археологічні дослідження Більського городища — 2014. — Київ; Котельва, 2015. — С. 107—128.

Пашкевич Г.А. Изменения в системе зернового хозяйства Древней Руси (время, причины, следствия) // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.: Тез. истор.-археол. семинара. — Чернигов, 1990. — С. 182—184.

Пашкевич Г.А. Палеоентоботанические находки на территории Украины: Древняя Русь. Каталог. — Препр. — К., 1991. — 45 с.

Пашкевич Г.О. Палеоботанічні дослідження давньоруських матеріалів Чернігівщини // Матеріальна та духовна культура Південної Русі: Матеріали Міжнар. польового археол. семінару, присвяч. 100-літтю від дня народж. В.Й. Довженка (Чернігів—Шестовиця, 16—19 липня 2009 р.). — Київ; Чернігів, 2012. — С. 216—220.

Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Абашина Н.С. Новые исследования раннеславянского поселения Обухов 2 // Stratum plus. — 2011. — № 5. — С. 61—88.

Погоральський Я., Ляска В., Вітвіцька Г. Дослідження ранньосередньовічного городища Рокитне II на Розточчі // АДЛУ. — 2010. — Вип. 13. — С. 342—360.

Прищепя Б.А. Отчет о работе археологической экспедиции Ровенского краеведческого музея в 1989 году / НА ІА НАН України. — 1989/173.

Прищепя Б.А. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1992 р. / НА ІА НАН України. — 1992/173.

Прищепя Б.А. Розкопки на посаді Пересопниці // АБУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — С. 232—234.

Прищепя Б.А. Дослідження Пересопниці // АДУ 2003—2004 рр. — Запоріжжя, 2005. — С. 259—262.

Прищепя Б.А. Дослідження поселення ранніх слов'ян у Пересопниці // АДЛУ. — Львів, 2010. — Вип. 13. — С. 276—295.

Прищепя Б.А. Погоринські міста в X—XIII ст. — Рівне, 2016. — 296 с.

Прищепя Б.А., Бондарчук О.А., Позіховський О.Л. Дослідження в Острозі по вул. Академічна, 12 // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 335—337.

Прищепя Б.А., Войтюк О.П., Чекурков В.С. Звіт про археологічні роботи в селі Пересопниця Рівненської області в 2015 році / Фонди Культурно-археологічного центру «Пересопниця». — Рівне, 2016.

Прищепя Б.А., Горбаненко С.А. Будівлі з нішоподібними печами у господарстві давніх слов'ян (за матеріалами Пересопниці, уроч. Пастівник) // Археологія. — 2016. — № 3. — С. 106—115.

Смиленко А.Т. К изучению локальных особенностей культуры союзов восточных племен VIII—X вв. // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 105—114.

Терський С.В. Дослідження посади літописної Пересопниці в урочищі Пастівник у 1994 році // АДЛУ. — Львів, 2012. — Вип. 16. — С. 311—329.

Терський С.В. Історико-археологічне вивчення літописної Пересопниці // Княжа доба: історія і культура. — Львів, 2013. — Вип. 7. — С. 256—271.

Ткач В., Погоральський Я. Споруда X ст. з поселення Товпизин на березі Хрінницького водосховища // АДЛУ. — 2007. — Вип. 10. — С. 156—164.

Ткачук О. Географічно-природничо-екологічний опис Пересопниці і її околиць XI—XX ст. // Пересопницьке Євангеліє в історії Української православної церкви і українського народу (до 450-річчя духовно-національної святини): Зб. матеріалів міжнар. наук.-практич. конф. присвяч. 450-річчю Пересопницької Євангелії. — Луцьк, 2011. — С. 205—210.

Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976. — 214 с.

Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеоентоботанические исследования. — Кишинев, 1986. — 90 с.

Musianowicz K. Zespół osadniczy z Gorodka obwod Rowenski (USRR) w swietle wczesnosredniowiecznego osadnictwa Wolynia // WA. — 1979. — Т. 44, з. 2. — С. 168—206.

Б. А. Прищеп, А. П. Войтюк,
С. А. Горбаненко

**ПЕРЕСОПНИЦА 2015:
КОМПЛЕКСНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
ПОСЕЛЕНИЯ КОНЦА I тыс. н. э.
В УРОЧИЩЕ ПАСТИВНЫК**

В 2015 г. исследования проведены в южной (раскоп 8) и центральной (раскоп 9) частях поселения (рис. 1). В раскопе 8 исследован комплекс из жилища 1 и хозяйственной постройки 2 (рис. 2); в раскопе 9 — хозяйственная постройка 1 (рис. 4). Жилище представлено конструкцией, характерной для многих раннеславянских памятников. Хозяйственные постройки, характерной особенностью которых являются нишеподобные печи, имеют довольно локальное распространение; видимо, они выполняли функции сооружений для приготовления еды. Материалы из объектов представлены типичным набором гончарной керамики X в. (рис. 3; 5).

Биологические образцы, полученные путем выборочной фильтрации грунта, представлены четырьмя видами: утолками деревьев (определения М.С. Сергеевой); палеоэтноботаническими материалами; ихтиологическими остатками и фрагментами яичной скорлупы (определения Е.Ю. Яниш). Анализ этих материалов позволяет частично охарактеризовать палеоэкологическую ситуацию. По антракологическим данным можно предположить, что в округе Пересопницы в древности существовали мешанные леса. Стубла, видимо, была более полноводной рекой с достаточной насыщенностью кислородом, но не имела быстрого течения.

Палеоэтноботанические образцы (рис. 6, таблица) представлены прогрессивными показателями, близкими к раннеславянским (райковецких, волынцевско-роменских памятников); сорняки представлены ярко выраженными антропохорами.

Дальнейшие комплексные исследования помогут уточнить вопросы палеоэкологии округа Пересопницы и биохозяйственной деятельности его жителей.

Ключевые слова: Пересопница, Пастивнык, славяне, археология, палеоботаника, археозоология.

В. А. Pryshchepa, O. P. Vojt'uk,
S. A. Gorbanenko

**PERESOPNYTSYA 2015: COMPLEX
RESEARCHES OF THE SETTLEMENT
OF THE END OF 1st thousand AD.
IN THE TRACT PASTIVNYK**

In 2015 a research was carried out in the southern (excavation 8) and central (excavation 9) parts of the settlement (fig. 1). By the excavation 8 a complex of dwelling 1 and household building 2 were investigated (fig. 2); by the excavation 9 — a household building 1 (fig. 4). The dwelling is represented by construction, characteristic for many early Slavic monuments. Household buildings with niche-like ovens as a characteristic feature, were of local distribution; apparently, they functioned as special buildings for cooking. The materials from the objects are represented by typical set of pottery dated to 10th century (fig. 3; 5).

Biological samples were obtained from a selective soil filtration, are represented by four species: charcoal (identified by M.S. Sergeyeva); palaeoethnobotanical materials; ichthyologic remnants and fragments of eggshell (identified by Ye.Yu Yanish). Analysis of these materials allows to characterize partially the palaeoenvironmental situation. The anthrakological data allow to suggest that in the Peresopnitsa district in ancient times mixed forests grew. The Stubla river, apparently, was a more full-flowing and enough oxygenated, but was not fast flowing.

Palaeoethnobotanical samples (fig. 6, table) represented by progressive data close to the early Slavic (Rayky, Volyntsevo-Romny settlements); weeds represented by pronounced anthropochores.

Further complex researches will help to clarify the essential questions of palaeoecology of Peresopnitsa district and bio-economic activities of its inhabitants.

Key words: Peresopnitsa, Pastivnyk, Slavs, archaeology, paleobotany, archaeozoology.

Одержано 19.08.2016

НАШІ АВТОРИ

БАРАНОВ В'ячеслав Ігоревич — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

БІБІКОВ Дмитро Валентинович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ВОЗНИЙ Ігор Петрович — доктор історичних наук професор Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

ВОЙТЮК Олексій Петрович — науковий співробітник Рівненського обласного краєзнавчого музею.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ДЕМИДКО Сергій Юрійович — завідувач науково-методичного відділу «Хмельницький обласний краєзнавчий музей».

ІВАКІН Всеволод Глібович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ІЄВЛЕВ Михайло Михайлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КОВАЛЕНКО Світлана Василівна — викладач історії та правознавства ДНЗ «Малинський професійний ліцей».

КОЗЛОВСЬКИЙ Аркадій Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КРИЖАНОВСЬКИЙ В'ячеслав Олегович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділом Інституту археології НАН України.

НЕПОМЯЩИХ Віталій Юрійович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ОЛЕНИЧ Андрій Миколайович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ПАВЛЕНКО Сергій Васильович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ПАНИШКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, заступник директора ДП НДЦ «Волинські старожитності» Інституту археології НАН України.

ПЕТРАУСКАС Андрій Вальдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету; заступник директора Дочірнього підприємства «Рівненська старовина» ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України.

СИТИЙ Юрій Миколайович — старший науковий співробітник, заступник директора Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя імені Д.Я. Самоквасова Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

СТУДІНСЬКИЙ Володимир Аркадійович — доктор історичних наук, кандидат економічних наук, професор Київського Національного економічного університету ім. В. Гетьмана.

ТАРАБУКІН Олександр Олександрович — старший науковий працівник Житомирського обласного краєзнавчого музею.

ТИМОШЕНКО Василь Іванович — кандидат історичних наук.

ТКАЧ Віталій Вікторович — співробітник ДП «Рівненська старовина» ДП НДЦ «Охорона археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ХАДАДОВА Марина Володимирівна — старший викладач кафедри всесвітньої історії історичного факультету Житомирського державного університету ім. Івана Франка.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні.
АДІУ	— Археологія і давня історія України.
АДЛІУ	— Археологічні дослідження Львівського університету.
АДСВ	— Античная древность и средние века.
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні.
АО	— Археологические открытия.
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР.
АЮЗР	— Архив Юго-Западной России.
БІЕВ	— Буковинський історико-етнографічний вісник.
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет.
ЖОКМ	— Житомирський обласний краєзнавчий музей.
ІА АН УРСР / НАН України	— Інститут археології академії наук УРСР / Національної академії наук України.
ІМК АН СРСР / РАН	— Інститут історії матеріальної культури академії наук СРСР / Російської академії наук.
ІИМК АН СССР	— Институт истории материальной культуры Академии наук СССР.
ІР НБУВ	— Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.
КС	— Киевская старина.
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет.
ЛОИА АН СССР	— Ленинградское отделение Института археологии АН СССР.
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики.
МАР	— Материалы по археологии России.
МДАПВ	— Матеріали досліджень з археології Поділля та Волині.
МИА	— Материалы и исследования по археологии.
НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології НАН України.
НА ИИМК РАН, РА	— Научный архив Института истории материальной культуры РАН, отдел «Рукописный архив».

Список сокращень

ОР РГБ	— Отдел рукописей Российской государственной библиотеки.
ПССИАЕ	— Питання стародавньої, середньовічної історії, археології та етнографії.
РАН	— Российская академия наук.
РАИМК	— Российская Академия истории материальной культуры.
СА	— Советская археология.
Тр. ... АС	— Труды ... археологического съезда.
ХОКМ	— Херсонський обласний краєзнавчий музей.
ВСН	— Bulletin de Correspondance Hellénique.
DOP	— Dumbarton Oaks Papers.
MiSROA	— Materiały I Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.
WA	— Wiadomości Archeologiczne.